T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

DOKTOR NAZIM BEY

Doktora Tezi

HAZIRLAYAN
Ahmet EYİCİL

DANIŞMAN
Prof. Dr. Refet YİNANÇ

Ankara - 1988

دوقتور ناظم بك افندى

Ö N S Ö Z

Türk İnkılâp Tarihinde İttihat ve Terakki cemiyetinin büyük bir önemi vardır. Dr. Nazım Bey İttihat ve Terakki Cemiyetine önce üye olmuş, daha sonra cemiyetin gelişmesine hizmet ederek en faal görevlerde bulunmuştur. Dağınık bir şekilde faaliyette bulunan sözkonusu cemiyeti hem teşkilat hem de hizmet yönünde bütünleştirmiştir. O, diğer teşkilat mensupları kadar adının duyulamamasına rağmen, teşkilat içinde birinci sırada lider olma sıfatını korumuştur. Dr. Nazım Bey'in adının duyulmaması onun hakkında hiç araştırma yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Türk İnkılâbının gelişmesine önemli hizmetleri bulunan Dr. Nazım Bey'in hayatı, tahsili, teşkilatçılığı ve hizmetleri bu araştırmamızın konusunu teşkil etmektedir. Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Dr. Nazım Bey'in doğumundan yani 1872 tarihinden 1908 İnkılâbına kadar olan faaliyet ve hizmetleri araştırılmıştır. İkinci bölümde II. Meşrutiyetin ilanından 1918 yılı mütarekesine kadar teşkilatı içinde yaptığı hizmetleri anlatılmıştır. Dr. Nazım Bey'in esas amacı ve kişiliği bu devirde açıklık kazanmıştır. Üçüncü bölümde ise Dr. Nazım Bey'in 1918 ile 1926 tarihleri arasındaki yurt dışında geçen hayatı ile faaliyetleri anlatılarak ittihatçıların çok zor şartlarda dahi nasıl vatanın ve milletinin selameti için çalıştıkları açıklanmıştır. Dr. Nazım Bey'in biyografisi araştırılırken yapılan çalışma üç bölümde mütalaa edildiğinde; II. Meşrutiyet öncesi; II. Meşrutiyet devri ve II. Meşrutiyet sonrası Türk İnkılâp

tarihine yeni bilgiler kazandırılmıştır. Bu sebeple araştırmamız Türk İnkılâp Tarihi alanında araştırma yapanlara ve okuyuculara faydalı olabilir.

Bu çalışmanın tez haline getirilmesinde pek çok kişilerin yardım ve tavsiyeleri olmuştur. Bunlar arasında en büyük pay kendisinden ve eserlerinden yararlandığım değerli bilim adamı Prof. Dr. Refet YİNANÇ hocamındır. Her zaman bize yardımcı olmada olaganüstü gayret gösterdiler. Kendilerine yürekten teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Dr. Nazım Bey hakkında araştırma yaparken orjinal belge ve mektupların şahsıma verilmesinde fedakarlık gösteren ve tezimi okuyup eleştiren dostlarıma; çalışmalarımın her aşamasında sabırla beni destekleyen, güçlükleri paylaşan ve bana her konuda yardımcı olan eşim Hacer EYİCİL'e şükranlarımı arz ederim.

Ankara, Temmuz 1988 Ahmet EYİCİL

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	III
KONU VE KAYNAKLAR	V

BİRİNCİ BÖLÜM

A. DR. NAZIM BEY'İN AİLESİ VE ÖĞRENİMİ	1
B. DR. NAZIM BEY'İN OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN KURULUŞUNDA YER ALMASI VE BU CEMİYETTEKİ FAALİYETLERİ	9
C. PARİS'TEN SELANİK'E GELİŞİ	40
1. PARİS CEMİYET MERKEZİ İLE SELANİK CEMİYET MERKEZİNİ BİRLEŞTİRMESİ	46
2. SELANİK'TEN İZMİR'E GELİŞİ	49
3. TÜTÜNCÜ YAKUP AĞA'NIN AYDIN VE DENİZLİ İLLERİNDEKİ FAALİYETLERİ	57

İKİNCİ BÖLÜM

A. II. MEŞRUTİYETİN İLANI VE DR. NAZIM BEY'İN İZMİR'E DÖNÜŞÜ	64
1. DR. NAZIM BEY'İN SUÇLULARI TEŞHİR EDİŞİ	69
2. POLİS MÜDÜRÜ MAZHAR BEY'E YAPTIĞI MUAMELE	70
3. PRENSES SABAHATTİN BEY'İN ADAMLARINI SORGUYA ÇEKİŞİ	73
4. KÖMÜRCÜ AĞA VAKAASI	77
B. DR. NAZIM BEY'İN İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNDEKİ GÖREVLERİ	81
1. 31 MART OLAYI VE DR. NAZIM BEY	84
2. DR. NAZIM BEY'İN BERİA HANIM'LA EVLENMESİ	91
3. HALKADOĞRU DERGİSİNİ ÇIKARMASI	94

Sayfa

C. DR. NAZIM BEY'İN I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ 100

1. I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA BAZI KOMİSYONLARDA ÜYE OLMASI 104
2. MUSTAFA KEMAL'İN GENERALLİĞE YÜKSELMESİ İÇİN ÇALIŞMASI 106
3. DR. NAZIM BEY'İN NAZIRLIĞI 107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. DR. NAZIM BEY'İN MEMLEKETTEN AYRILIŞI 112

B. DR. NAZIM BEY'İN ALMANYA'YA GİDİŞİ VE BERLİN'DEKİ FAALİYETLERİ 115

1. İSLAM İHTİLALLERİ İTTİHADI CEMİYETİNİ BERLİN'DEN MOSKOVA'YA TAŞIMAK İSTEMESİ 119
2. BERLİN'DE BÜRO KURMASI 123
3. BERLİN'DE YAPILAN FAALİYETLERİN BAŞARISIZ KALMASI 125

C. DR. NAZIM BEY'İN RUSYA'YA GİDİŞİ VE MOSKOVA'DAN BATUM'A GELİŞİ 125

1. DR. NAZIM BEY'İN BUHARA'DAN MOSKOVA'YA DÖNÜŞÜ. 134
2. MOSKOVA'DAN ALMANYA'YA VE ALMANYA'DAN İZMİR'E GELİŞİ 136

D. DR. NAZIM BEY'İN İZMİR'DEKİ HAYATI 137

E. İZMİR SUİKASTI 145

F. DR. NAZIM BEY'İN İLK YARGILANMASI 147

1. DR. NAZIM BEY'İN İLK YARGILANMASI 149
2. İDDİANAME 163
3. DR. NAZIM BEY'İN SON YARGILANMASI 166
4. SAVUNMA 180
5. KARAR 186
6. İNFAZ 188

G. DR. NAZIM BEY'İN KİŞİLİĞİ 192

SONUÇ 198

BİBLİYOĞRAFYA 204

KONU VE KAYNAKLAR

Türk İnkılâp Tarihinde; Teşkilatçı ve inkılapçılığıyla tanınan Dr. Nazım Bey'in önemli bir yeri vardır. İnkılâplar fedakar ve vefakâr insanların olaganüstü gayret ve çabalarıyla meydana gelir. Dr. Nazım Bey de Türk İnkılâbının gerçekleşmesinde fevkalâde çaba sarfetmiş, milliyetçilik, Türklük uğruna canını ve malını feda etmekten çekinmemiştir. İnkılâp yapabilmek için önce teşkilat ve neşriyat gerekli diyerek 1908 inkılabının ürünü olan II. Meşrutiyetin gerçekleşmesinde ve demokratik yeni Türk devletinin oluşmasında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Ancak; bugüne kadar teşkilatçı ve inkılapçı Dr. Nazım Bey hakkında herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Bu araştırmamızda Onun 1872 - 1926 tarihleri arasındaki ellidört yıllık hayatı incelenmiş ve Türk İnkılâp tarihine de yeni bilgiler kazandırılmıştır.

Araştırmaya önce Dr. Nazım Bey'i yakından tanıyan kişilerle görüşülerek başlanmıştır. Bu kişilerin görüşlerine ve Dr. Nazım Bey hakkındaki bilgilerine müracaat edildikten sonra hayatta kalan akraba ve dostları ziyaret edilmiştir. İstanbul'da; tarihçi yazar Cemal Kutay, Gazeteci Niyazi Ahmet Banoğlu, Sadi Erdinç, Fahri Çetinderin, Nezahet Nuruettin Ege, Nejat Eralp, Nejat Birdoğan, Şükrü Hanioğlu, Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü Süheyl Ünver; Ankara'da: Tevfik Çavdar, Sina Akşin, Fethi Tevetoğlu, Maliye nazırı Cavit Bey'in oğlu Şiar Yalçın, Ali Kemal Balkanlı, Aydın Menderes gibi araştırmacı ve bilim adamları ile ayrı ayrı görüşülmüştür.

Dr. Nazım Bey'in biyografisi yazılırken başlıca özel mektuplarından, gazetelerden, yayınlanmış veya yayınlanmamış hatırât ve eserlerden İttihat ve Terakki Cemiyetinin Gizli Muhabere Defterinden ve İstiklâl Mahkemesi Zabıtlarından istifade edilmiştir.

Mektuplar: Dr. Nazım Bey'in kızı Sevinç Hanım'ın İkinci kocası, Bayındırlık Bakanlığına bağlı İzmir Emlak İnşaat Müdürü Fuat Bozinal'dan onaltı adet orijinal mektupları alınmıştır. Fuaz Bozinal'ın çıkardığı aile seceresiyle birlikte İstanbul Asliye Mahkemeleri 5. Hukuk Dairesince verilen 25 Ekim 1955 tarih ve Esas No 955/647, Karar No 1955/741 sayılı kararı bulunmuştur. Dr. Nazım Bey'in muhtelif zamanlarda eşi Beria Hanım'a, Kızı Sevinç'e ve diğer dostlarına yazdığı mektupların aslı Fuat Bozinal'de, fotokopisi ise elimizde bulunmaktadır.

Bununla Beraber Enver Paşa'nın 17 Eylül 1921 tarihinde Batum'dan Dr. Nazım Bey'e, Dr. Nazım Bey'in Şükrü Bey'e ve Halil Menteşe'nin Dr. Nazım Bey'e yazdıkları üç mektup da ayrı ayrı araştırmamızda incelenmiştir.

Gazeteler: Dr. Nazım Bey'in yayımlanmasına büyük çabalar sarfettiği Meşveret gazetesinin bütün sayıları incelenmiş, Onun imzasının bulunduğu yazılar üzerinde önemle durulmuş ve konumuzla ilgili bilgiler alınmıştır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin yayın vasıtası olan Meşveret gazetesi 1 Kanunuevvel 1895 - 6 Mayıs 1898 tarihleri arasında üç sene içinde, ayda iki defa çıkarılarak toplam otuz sayı yayımlanmıştır. Gazetenin Müdürü Ahmet Rıza Bey olup, yayım yeri 48 Rue Monge Paris'tir. Sözkonusu gazetenin orijinal otuz nüshası İstanbul Belediye Kütüphanesinde; Fransızca ekiyle birlikte 1-15 sayıları ise Milli Kütüphanede bulunmaktadır. Gazetenin ilk sayısına 1 Kanunuevvel 1895, birinci sene numara 1, 12 Cemazıyelahir 1313 tarihleri yazılmıştır.

Mısır'da çıkarılan Şura-yı Ümmet, Paris'te çıkarılan Mizan, İzmir'de çıkarılan Hizmet ile Hakimiyet-i Milliye ve Milliyet gibi gazeteler ve devrin diğer gazeteleri de incelenmiştir.

Dr. Nazım Bey'in Celal Bayar Bey'le birlikte İzmir'de çıkardıkları Halkadoğru gazetesi üzerinde önemle durulmuştur. Sözkonusu gazete 11 Nisan 1329(1913) - 3 Nisan 1330 (1914) tarihleri arasında haftada bir defa çıkmak üzere 52 sayı yayımlanmıştır. Gazetenin Müdürü Celal Sakir olup sayılarının tamamı Milli Kütüphanede bulunmaktadır.

Yayınlanmış ve Yayınlanmamış Eserler: Yayınlanmış eserlerden Mithat Şükrü Bleda, Ahmet Niyazi ve Halil Menteşe gibi ittihatcıların hatıraları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında yazılan eserler ile o dönemi anlatan diğer yazılı literatür taranmıştır. Yazılan hatıraların sübjektif olabileceği göz önünde tutulmuştur. Araştırmamızda istifade edilen ve önemle üzerinde durulan bir diğer eser de Eşref Kuşcubaşı'nın "Doktor Nazım ve Hizmetleri, Karakteri Hakkında Görüşüm" adlı otuz sayfalık kendi el yazısıyla yazdığı notlarıdır. Eşref Kuşcubaşı (1873 - 1964) Osmanlı gizli haberalma teşkilatı (Teşkilat-ı Mahsusa)'nın kurucusudur. 1905 yılından itibaren Paris'te ve İzmir'de Dr. Nazım Bey'le çalışan II. Meşrutiyetin ilânında önemli rolü bulunan ittihatçılardandır. Cemal Kutay, Eşref Kuşcubaşı'dan muasırlarından 19 kişi hakkında bildiklerini, intibalarını ve bazı şahsiyetlerle alakalı, şahit olduğu veya birinci elden dinlediği hadiseleri yazmasını rica etmiştir. Cemal Kutay'ın ricası üzerine Eşref Kuşcubaşı da Söke'deki çiftliğinde dosyasını 1957 yılında Cemal Kutay'a göndermiştir. Bu dosyanın içinde Dr. Nazım Bey'e ait bölüm de yer almıştır. Görüldüğü gibi Eşref Kuşcubaşı Dr. Nazım Bey hakkında görüşlerini 1957 yılında kaleme almıştır. Sözkonusu eserin aslı Cemal Kutay'ın kütüphanesinde, fotokopisi ise elimizde bulunmaktadır. Ese-

rin önemi, en yakın dava arkadaşı Eşref Kuşcubaşı tarafından Dr. Nazım Bey'in cemiyet içindeki faaliyetleri ve karakteri hakkında müşahit olarak ve tarafsızca kaleme alınması ve hiçbir yerde yayınlanmamış olmasıdır. Eserde Dr. Nazım Bey hakkında yazılanlar tenakuz gibi görünürse de, aslında O'nun faaliyetlerini ve karakterini açıklaması bakımından oldukça doğru ve yerindedir. Sözkonusu eserdeki açıklamalar yazılı hatıra ve diğer literatürlere ters düşmediği gibi istiklal mahkemesindeki ifadesine de uygundur. Ayrıca Eşref Kuşcubaşı, Dr. Nazım Bey'in hem fevkalâde hizmetlerini, iyi ve güzel yönlerini, hem de hatalarını, ihtiraslarını keyfi ve indi davranışlarını açık bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Çünkü her insanın olumlu ve olumsuz yönlerinin bulunması gayet doğaldır.

Yazma Eser: El yazısı ile yazılmış ve bir örneği bulunmayan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1906-1907 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri isimli eserde muhtelif şube ve bölgelere gönderilen gizli muhabere mektuplarının kopyası bulunmaktadır. Defterin içinde bulunan talimatname ve özel yazışmaların altında Dr. Nazım Bey ile Dr. Bahattin Şakir Bey'in imzaları yer almaktadır. Defter pelur kağıda kopya olarak yazıldığından ve ve ayrıca ikinci nüshası olduğundan oldukça yıpranmış ve yazılar tahrip olmuştur. Sözünü ettiğimiz 1906-1907 yıllarına ait muhaberatı ihtiva eden defterin 1. cildi Istanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma bölümü no:30 da bulunmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin 15 Teşrin-i Sani 1907 -28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defterinde de birinci defterde olduğu gibi gizli mektuplar ve özel yazışmaların pelur kağıda yazılmış ikinci nüsha kopyaları yer almaktadır. Bu ikinci defter de Türk Tarih Kütüphanesi, Yazma bölümü no 130 da bulunmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Dr. Nazım Bey açısından çok önemli olan gizli muhabere defterlerinin birinci cildi Istanbul Belediye Kütüphanesinde, ikinci cildi Türk Tarih Kütüphanesinde mu-

hafaza edilmektedir. Dr. Nazım Bey'in bilhassa Paris'teki faaliyetleri bu defterlerden istifade edilerek anlatılmaya çalışılmıştır.

Belgeler: Dr. Nazım Bey hakkında elimizde bulunan resmi mahiyetteki en ciddi belgeler T.B.M.M. arşivinde bulunan Ankara İstiklal Mahkemesi Karar Defteri ile Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtnamesidir. Dr. Nazım Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi huzurunda ikiyüz sayfalık ifade ve açıklamalarda bulunmuş ve birinci ifade tutanağının her sayfasını imzalamıştır. Birinci ifadesini, ikinci defa mahkeme huzuruna çıktığında da aynen tekrar etmiştir. Ayrıca Dr. Nazım Bey; mahkeme huzurunda hayatının bütün safhalarını ayrıntılarıyla anlatmış, yanlış ifadeler mahkemece uyarılarak düzeltilmiştir. Mahkemede tutulan zabıtların diğer yazılı literatürlerde geçen ifadelere uygun olduğu görülmüştür. İstiklal Mahkemesince sorulan sorulara verdiği cevapların yine İstiklal mahkemesince kaydedilmesi ve her sayfasının altının Dr. Nazım Bey tarafından imzalanması belgeye daha da önem kazandırmıştır. Ancak İstiklal Mahkemesi zabıtları kopya kalemle tutulduğundan yazıların okunaklılığı kaybolmak üzeredir. T.B.M.M. Arşivi Dosya No 239-31, Defter No: 1-8 de bulunan Dr. Nazım Bey'in ifadelerinin ve Dosya No 1-167. 25.3.1341-6.1.1926, Esas No: 69, Karar No: 111 karar defterlerinin Osmanlıcadan yeni Türk harflerine transkripti yapılmış ve araştırmamızda istifade edilen birinci elden kaynak olarak kullanmış bulunuyoruz.

Başvekâlet Arşivinde Dr. Nazım Bey'le ilgili araştırma yapılmış ancak herhangi bir belge bulunamamıştır. İstanbul Beşiktaş Nüfus Müdürlüğünden aile nüfus kaydı temin edilmiştir. Bunun dışında ATASE de araştırma yapılmış burda da bir belge bulunamamıştır. Kendisi komitacı ve teşkilatçı olduğu için o devrin şartları gereği mümkün olduğu kadar yazılı bir belge bırakmamaya çalışmış teşkilatı şifrelerle veya sözlü ifadelerle idare etmiştir. İstiklal Mahkemesi huzu-

runda verdiği ifadesinde "hayatımı mücmelen yazdım" dediği halde böyle bir kaynak bütün çabalarımıza rağmen bulunamamıştır.

Dr. Nazım Bey hakkında bir çok belgelerin yurt dışında özellikle Paris, Selanik, Manastır, Moskova ve Buhara gibi şehirlerde bulunabileceği muhakkaktır. Fransız dışişleri arşivi (Quai d'Orsay), Bibliotheéque Netionale ve o devrin Fransız basınında şüphesiz Dr. Nazım Bey hakkında bilgi ve belgeler vardır. Bunları yerinde gidip araştırmak ve görmek gerekirdi. Maalesef maddi imkansızlıklar sebebiyle yurtdışına giderek araştırma yapmamız mümkün olmamıştır.

Araştırmada, Dr. Nazım Bey'in biyografisi ile sınırlı olmakla beraber O'nu İttihat ve Terakki Teşkilatından ayrı düşünmek ve teşkilattan ayrı anlatmakta güçlük çekilmiştir. Teşkilat ile Dr. Nazım Bey içiçe ayrılmaz bir bütündür. Bu bütünlük içinde Dr. Nazım Bey'in biyografisi, teşkilat içindeki faaliyetleri ve Türk İnkılâp tarihindeki hizmetleri olmak üzere araştırma üç bölümde ele alınmıştır.

Birinci bölümde Dr. Nazım Bey'in doğumu ile ikinci Meşrutiyetin ilanına kadar olan hayatını, yani 1872-1908 tarihleri arasındaki dönemi, öğrenciliği cemiyete üye olması, Paris'e kaçışı, Paris grubu ile Selanik gurubunu birleştirişi, Selanik'ten İzmir'e gelişi, faaliyetleri, hizmetleri ve Yakup Ağa'lık devri ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Dr. Nazım Bey'in Yakup Hoca'lık, Yakup Ağa'lık ve Tütüncü Yakup Ağa'lık dönemi çok heyecanlı, atak, ideal ve hareketlidir. İkinci bölümde II. Meşrutiyetin ilanından 1918 mütarekesine kadar olan kısım araştırılmıştır. Dr. Nazım Bey uğurunda malını ve canını feda etmekten çekinmediği İttihat ve Terakki Cemiyeti 1918 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Cemiyetin kendisine sağladığı yetkilere istinaden çok rahat hareket etmiş ve hizmetlerinde hiç bir engel tanımamış, makam ve mevki de kabul etmemiş, görevlerini en iyi şekilde

yapmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1918 yılına kadar cemiyetin önde gelen liderlerinden olma sıfatını korumuştur.

İzmir'de irtica hareketini 31 Mart hadisesinden yedi ay yirmi beş gün önce yaşamış ve bu mürtecilerin isyanını bastırmıştır. İzmir'de Evliyazadelerin kızı Beria Hanımla evlenmiş, Halkadoğru dergisini çıkarmış, I. Dünya Savaşı yıllarında önemli görevler alarak memleket için faydalı hizmetlerde bulunmuş ve mütarekeden iki ay önce Maarif Nazırlığına getirilmiştir. Üçüncü bölümde ise; Dr. Nazım Bey'in 1918-1926 tarihi arasında geçen hayatı ve hizmetleri ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bu dönem Dr. Nazım Bey'in en sıkıntılı devridir. Yurt dışında büyük çileler çekmiştir. Vatanının ve milletinin menfaatını şahsi menfaatının üstünde tutarak kendisine yapılan haksızlığa tahammül etmiş ülkesinin dış dünyada itibarını arttıracak önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Teşkilat faaliyetlerine yurtdışında Berlin ve Moskova gibi şehirlerde devam etmiştir. İzmir'in kurtuluşundan sonra Türkiye'ye dönmüş ve İzmir'de ailesiyle birlikte sakin bir hayat yaşamaya başlamıştır. Fakat İzmir suikastine adı karışmış İstiklâl Mahkemesi tarafından sorguya çekilmiştir. Mahkeme karşısında kendi biyografisini ayrıntılarıyla anlatan ve tarihi belge niteliğinde olabilecek geniş bir ifade vermiştir. Kendi el yazısı ve resmî yazılardan oluşan belgeler ışığında yazılı literatürlerden de faydalanılarak Dr. Nazım Bey'in hayatı ve hizmetleri anlatılmaya gayret edilmiş ve sonuca varılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. DR. NAZIM BEY'İN AİLESİ ve ÖĞRENİMİ

Nazım Bey 1872 yılında Selanik'te doğdu[1]. Annesinin adı Ayşe Hanım babasının adı Hacı Abdulhamit idi. Nazım Bey babasının adını Ankara İstiklal Mahkemesi huzurunda Hacı Hamit olarak ifade etmiştir. Beşiktaş Nüfus Müdürlüğünden alınan nüfus kayıt örneğine göre baba adı Abdülmecid olarak tesbit edildi. Nazım Bey küçük yaşta babasını kaybederek yetim kaldı[2].

Nazım Bey'in babası çevresiyle iyi geçinemiyen çok haşin, sert tabiatlı, sinirli ve kaba bir insan olduğu belirtilmektedir. Ailesinde O'nun sert ve haşin tavrı pek kabul görmemişti. Hacı Abdulhamit bu kötü huyu sebebiyle kimliği bilinmiyen bir düşmanı tarafından sırtından bıçakla vurularak öldürülmüştü. Hacı Abdulhamit'in karakteri, davranışları ve öldürülüş şekli her ne kadar özel bir mesele ise de Nazım Bey'in hayatına tesir ederek O'nu anlayıp tanımamıza yardım etmesi itibariyle burada ifade edilmesi uygun görüldü[3].

---

1 Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtnamesi, Doktor Nazım Bey'in Birinci Defteri, T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239/31, Defter no: 1/8, s.1.

2 İstanbul Beşinci Asliye Hukuk Mahkemesi Kararı, Esas no: 955/647 Karar no: 955/741, tarih 26 Ekim 1955.

3 Eşref Kuscubaşı, Doktor Nazım ve Hizmetleri, Karakteri Hakkında Görüşüm, (El yazması) s.28.

Selanik Türklerinden abanî sarıklı bir ağa olarak tanınan Vardar boylarından Hacı Abdülhamit'in[4] "Ayşe Hanımla izdivacından Nafia, Rasiha, Şevkiye isimli üç kız çocuğu, Fazıl Mehmet ve Nazım isimli iki oğlu olmak üzere beş çocuğu oldu. Nafia Hanım'ın, İsmail Zühtü isimli bir oğlu, İsmail Zühtü Bey'in ise Neffîse ve Sevim isimli çocukları doğdu. Ahmet Fazıl Bey, Hatice ve Nazlı Hanımlarla evlendi. Birinci eşi Hatice Hanım'dan Rabia, Sabiha, Hilmi, Suphi, Selahattin ve Celal isimli çocukları ikinci eşi Nazlı Hanım'dan da Adnan isimli bir oğlu ve Rasiha Hanım'ın ise; Emine, Lütfiye ve Hamit Nuri isimli üç çocuğu oldu.

Nazım, Selânik'te rüştiye(ortaokul) mektebinden 1889 yılında mezun olduktan sonra idadi(lise) mektebine girdi. Askeri Tıbbıye'nin üçüncü sınıfına kadar yani 1893 yılına kadar okudu.

Nazım, diğer öğrenci arkadaşları gibi, Namık Kemal'in yazılarını gizli gizli okudu[5]. Namık Kemal'in yazıları, onu etkileyerek, milli hislerinin gelişmesine sebep oldu. II. Abdülhamit'in aldığı sert tedbirlere dayalı İstibdat idaresinin tehlikelerini gördü[6]. Askeri Tıbbiye'ye girmeden iki yıl önce, 21 Mayıs 1305 (4 Haziran 1889) tarihinde, okulda gizli olarak "İttihad-ı Osmanî" isimli bir cemiyet kurulmuştu. Nazım Bey, Gülhane'de kurulan bu gizli cemiyete üye oldu. Cemiyetin gizli faaliyetlerine katılarak, okulun aldığı sıkı disiplin tedbirine rağmen fikirlerini yaymaktan, siyasi görüşlerini diğer öğrencilere anlatmaktan vazgeçmedi. Cemiyet içinde gayret ve çabalarıyla arkadaşlarının dikkatlerini üzerine çekerek en fâal üye olma sıfatını kazandı[7].

---

4 Yahya Kemal Beyatlı, Siyasi ve Edebi Portreler, İstanbul, 1968,s.113.

5 İbrahim Temo, İttihat ve Terakki Anıları, İstanbul 1987, s.8.

6 Semih Nafiz Tansu, İttihat ve Terakki içinden Dönemler, İstanbul 1960, s.26.

7 Rıza Tahsin, Mirat-ı Mekatib-i Tıbbiye, İstanbul 1328, c.2, s.28.

Nazım, Gülhane'nin üçüncü sınıfında iken, okul idaresinin aldığı baskı ve caydırıcı disiplin kurallarına bağlı tedbirler, tahammül edilemiyecek kadar ağırlaşmıştı. Daha serbest ve daha rahat bir okulda öğrenimini tamamlamak istiyordu. İttihat-ı Osmanî Cemiyeti, Gülhane'de 1889 yılından beri gizli gizli faaliyetlerine devam ediyor, fırsat buldukça Avrupa'ya kabiliyetli ve yetenekli öğrencileri gönderiyordu. Arap Ahmet ve Ali Zühtü Beylerin, 1893 (1309) yılında Avrupa'ya öğrenim görmek maksadıyla gitmelerini sağladı. Aynı yıl Avrupa'da bulunan öğrencilerle siyasi faaliyetlerde bulunup onları yönlendirmek isteyen Nazım Bey'in de Avrupa'ya gönderilmesine karar verildi. Çünkü İttihat-ı Osmanî Cemiyeti çok kısa zamanda gelişmiş, faliyetlerini yurtdışında devam ettirme mecburiyeti hasıl olmuştu. Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey 1889 yılında Bursa maarif müdürü iken kaçmış, faaliyetlerini Fransa'nın tanınmış bilim adamlarıyla birlikte sürdürüyordu. Ahmet Rıza Bey Avrupa'da tanınmış ve iyi bir intiba bırakmıştı. İttihat-ı Osmanî cemiyeti ile birlikte çalışmasında büyük fayda görüldü. Ahmet Rıza Bey'i cemiyete üye yapmak ve Cemiyetin faaliyetlerine katılmasını[8] sağlamak maksadıyla görevlendirilen Nazım Bey, 1893 yılında Avrupa'ya gönderildi.

Hem tıp öğrenimini görmek, hem de Ahmet Rıza Bey'i Cemiyete dahil etmek için Avrupa'ya giden Nazım Bey, Paris tıp mektebine kaydoldu. Hem tıp öğrenimine devam etti, hem de siyasi faaliyetlerde bulundu[9]. Önce, Auguste Comte'nun kurduğu Positivisme Cemiyeti'ne üye olan, Fransa'nın tanınmış bilim adamları ve filozoflarıyla iyi münasebet kuran, bilhassa Celemceau[10] gibi şöhretli insanlarla arkadaş olan

8 Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909, İstanbul 1982, s.467.

9 T.B.M.M. Arşivi Dosya no: 239/31, Defter no:8, s.1.

10 Halil Menteşe, Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s.111.

Ahmet Rıza Bey'e İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ne üye olmasını ve kendilerine katılmasını teklif etti. Cemiyetin faaliyetleri ve ismi hususunda Ahmet Rıza Bey'le pazarlığa girişti. Nazım Bey'in fevkalade gayret ve çabalarıyla Ahmet Rıza Bey İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ne girmeyi kabul etti[11].

Nazım Bey, bir gün arkadaşlarını toplayarak, masrafını kendi harçlıklarından karşılamak suretiyle bir gazete çıkarmayı teklif etti[12]. Nazım Bey'in gazete çıkarma teklifi arkadaşları arasında tartışıldı. Uzun tartışmalar neticesinde bir gazetenin çıkarılması uygun görüldü. Nazım Bey'in gayret ve teşebbüsleriyle 1 Aralık 1895 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin yayın vasıtası olarak "Meşveret" gazetesi yayımlanmaya başlandı. Meşveret gazetesine iki sahife Fransızca ilave yapılarak çıkarıldı ve gazetede siyasi düşünce olarak pozitivist görüş savunuldu. O devirde Fransa'da pozitivist düşünce rağbet görüyordu. Bu yüzden Meşveret gazetesi Fransız basınında övgüyle yer aldı[13]. 1895 yılında Paris'te Tıp Mektebinden mezun olan Dr. Nazım Bey'in özel gayretleriyle çıkarılan Meşveret gazetesinin müdürü Ahmet Rıza Bey'di. Gazete ayda iki defa çıkarken o günün önemli yurt ve dünya siyasetiyle ilgili haberlere yer veriyordu.

Dr. Nazım Bey "İstibdat Hizmete Mani Olur mu?" sorusuna cevap arayarak vatanın ateş çemberi içinde kavrulduğunu, milletin fakru zaruret ve istibdadın zulmü altında ezildiğini, herkesin halinden şikayet ettiğini fakat dertlerini anlayıp deva bulmaya çalışana çok az tesadüf ettiklerini, bu kötü gidişin iş başında bulunanlara atfedildiğini, kimisinin haksızlık karşısında susmayı hamiyet eseri saydığını, memur-

11 M.Şükrü Hanioğlu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902) İstanbul 1985, c.1, s.180.

12 Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul, 1986, s.14.

13 Menteşe, a.g.e., s.111.

ların zulüm önünde kayıtsız kaldığını ve böylece kendisini mesuliyetten uzak tutanların ne gülünç ve ne batıl bir hayali iddia içinde olduklarını söyledi[14].

Memurların hepsine fena demek istemediğini, ancak mevcut idarenin zulmüne alet olduklarını, geçimlerini memurluk dışında temin etmeye muktedir olanların istifa etmemelerini üzüntüyle karşıladığını, millete karşı bu kadar fedakarlık da bulunamıyan memurların hiç olmazsa vazifelerinin dışındaki işlerle meşgul olmalarını rica ederek mali kaynakları yeterli olanlar için hür memleketlere giderek vatana hizmet etmelerine istibdadın mani olamıyacağını, kendilerinin teklifi üzerine Avrupa'ya gelen Kemal Bey, Ali Suat Efendi ve Ziya Paşa'nın gerçekten vatana hizmette bulunduklarını, Avrupa'ya gelmemenin milletin menfaatına olduğunu iddia edenlerin yanlış yolda olduklarını, bugünkü fikir hürriyetinin gençlerin ektikleri tohumlar olduğunu, ancak bu tohumlar sayesinde terakki edilebileceğini, gençlerin Avrupa'ya gelmekle meyvesinin hemen görülemiyeceğini, ancak gençlere ne kadar himmet edilirse o kadar evvel maksada ulaşılacağını yazarak "Vatanı sevipte idare-i hazıra-i müstebideden meydan bulamıyanlar için hizmet kapıları büsbütün kapalı değildir. Hele az çok serveti olanlar için hiç bir tehlikeye uğramadan vatana pek büyük hizmet etmek ihtimali vardır. O da tahsil için evladını veyahut mensubundan birini Avrupa'ya göndermektir. Bizde şayanı teessüf hallerden biri ve belki birincisi her şeyi hükümetten beklemek, her ne suretle olursa olsun medar-ı istifası ebvabı hükümette aramak fikri âtîlânesidir."[15] diyerek memurların kötülüklere iştirak etme mesuliyetinden kurtulmaları için çocuklarını Avrupa'ya göndermeleri gerektiğini önemle belirtti. İstibdada cehaletin sebep olduğunu, milletin Avrupa'ya tahsil için öğrenci göndererek bu hastalıktan kurtulabileceğini ve bunun hem kendi-

14 Meşveret Gazetesi, 6 Kanun-ı Sanî 108, 10 Receb 1313, Birinci Sene numara 3, s.1.

15 Aynı gazete, s.1.

leri, hem vatan ve hem de insanlık için çok faydalı olacağını, gayri müslim olan vatandaşların Avrupa'ya öğrenci göndermeleri sebebiyle, daha çok terakki ettiklerini, eğer Avrupa'ya öğrenci gönderilmezse Avrupa ile aramızdaki terakki farkının gittikçe artacağını, eğer bu tedbir alınmazsa servetin, sanayinin ve ticaretin tamamen yabancıların ellerine geçeceğini dile getirdi. Vücudunuza yerleşen hastalığı yabancıların yardımıyla tedavi etmeye mecbur olduğumuzu, memleketin ruhu mesabesinde olan memurlukların ecnebiler elinde bulunduğunu, yabancılara muhtaç olmaya cehaletin sebep olduğunu, bunun için zamanla ilme, tecrübelere itibar edilmesi gerektiğini ifade ederek; çocukların Avrupa'ya gönderilmesine İslamiyetin mani olmadığını bilakis dinimizin teşvik ettiğini, islamın cehalet düşmanı olduğunu, müslüman bir kişinin toplumun selametini istemeye ve temine mecbur ve Avrupa'ya öğrenim için öğrenci gönderilmesine dinin mani olduğunu kabul eden velilerin vatanımızı cehaletleri sebebiyle Frenklere arz ettiklerini anlattı. Avrupa'nın dinsizlik yatağı ve sefâhat tuzağı bir yer olmadığını, Frenklerin kendi dinlerine çok bağlı bulunduklarını, Paris gibi bir yerde sefâhatın ve terakkinin bulunduğunu fakat terbiyesi iyi olan birinin sefahata ve kötülüğe düşmesinin mümkün olamıyacağını, terbiye görmemiş insanların Türkiye'de de kötülüğe düşebileceğini açıklamaya çalıştı[16]. Avrupa'da öğrenim için çok paraya ihtiyaç bulunmadığını en pahalı şehrinde bile 200 frankın yeterli olduğunu, Türkiye'de evladının aylık tahsili için 200 frank para ödeyecek velilerin çok bulunduğunu, Avrupa'ya öğrenci göndererek Japonların ve daha dün bizden ayrılan Sırplarla Bulgarların takip ettikleri terakki hamlelerini nazari itibara almak gerektiğini ve terakkinin ancak Avrupa'ya gönderilen öğrencilerle temin edilebileceğini belirterek, konunun faydasının hem umumi, hem hususi olduğunu, hem vatanını seven vatandaşımızın öğrenci okutulmasına iştirak edeceklerindeki ümidini açıklayarak "bu yolda hizmete hükümetin istibdadı hiç bir vechile mani olamaz" dedi[17].

16 Aynı Gazete,s.2.

17 Aynı Gazete, s.2. Dr. Nazım Bey bu makalesinin sonuna Mekteb-i Tıbbiye Firarilerinden: Nazım adıyla imzasını koymuştur.

"İstibdat hizmete mani olabilir mi?" makalesine Meşveret gazetesinin dördüncü sayısında da devam etti[18]. Maruz kalınan felaketlerin sebebi kendileri olduğunu ve söz konusu felaketten kurtulmaya da ancak kendilerinin çare olacaklarını, "Meşveretin" esasının millete hizmet olduğunu idrak ederek, hatır gönül aramadan hataları ortaya koymanın önemini açıklayarak, milletin kusurunun çok olduğunu en büyük hatasının maarife itibar etmemesinden kaynaklandığını vurguladı. Maarifte gelişmenin para ile olacağını belirterek bu hususa riayet etmeyen zenginleri suçladı, fakir öğrencinin öğrenime vakit bulamıyacağını, fakir öğrencilerin zenginler tarafından desteklenmesi gerektiğini, gençlerin gözlerini açmamak için mevcut yönetimin maarifte gelişmeyi arzu etmediğini, zenginler fakir öğrencilere yardım etmezse milletin zulümden cehaletten kurtulamıyacağını cahil bir milletin hayattan mahrum vücuda benzediğini ifade ederek atalarımızın eğitime önem verdiklerini, o devrin şartlarına göre medreselerin hayrât olarak kurulduğunu, her caminin yanında kütüphane ve medrese yaptırdıklarını ve bu hizmetleriyle maarifin terakkisine çalıştıklarını, şairlere, ilim adamlarına ve fenne dair kitap yazanlara mukafatlar vererek itibar ettiklerini anlattı. Kütüphane, medrese gibi eğitim müesseseleri açamıyacak kadar hissiz olmadığımızı, zenginlerin; padişahın tahta çıkması ve eğlence için çok para sarfettiklerini, bu harcamaların milleti namına maarife yapılması gerektiğini belirterek "Vatandaşlarımız olan gayrı müslim milletler fakirlerin, yetimlerin tahsilleri uğruna servetlerini terk ediyorlar, bizim zenginlerimiz alelhusus büyük memurlarımız idare-i seniye ile çocuklarını yatılı mekteplere parasız kaydettirerek fukara milletin bu suretle de hakkını gasb ediyorlar.

Bugün zengin bir hıristiyan vefat eder. Servetinin en az onda birini mekteplere bırakır. Vakıa İslamlar arasında: Zarifi, İstigana, Zağfiroplu, Zağrafo, Zapa gibi zenginler bulunur. Fakat serveti nisbetinde maarife para bırakan hamiyet sahibi görülmüyor. Bir hıristiyan mektebi-

18 Meşveret Gazetesi, 15 Kanunu Sani 108, 10 Şaban 1313, Sayı 4, s.3.

nin yüz lira açığı çıkarsa zenginlerden biri hemen ikiyüz lira gönderiyor. Bizim hususi mekteplerimizin açığı, ya müdür ve muallimlerin sefaleti veya mektebin tatili ile kapanır!" diyerek bir acı hakikatı dile getirdi[19]. İstanbul ve diğer vilayetlerde gayrı müslimlerin lise ve yüksek okullarının bulunmasına rağmen bunların Avrupa üniversitelerine öğrenci gönderdiklerini, fakat müslümanlar arasında lise seviyesinde eğitim görenlerin çok az olduğunu, hayır sahibi zengin müslümanların ya mescit, ya tekke yahut ruhu için mevlit okumayı vakfettiklerini, bunların daha faydalı olan yerlere vakfedilmesi gerektiğini, eğitime ihtiyaç bulunduğunu mescit veya tekye inşaası yerine islam mektebi inşa edilmesi gerektiği, türbeye yapılan yatırımın israf olduğunu ve israfın islam dininde yeri bulunmadığını belirterek "sahib-i servet olanlarımız gayri müslim vatandaşlarımızın yarısı kadar bir sehâvet gösterselerdi memleketimizde belki şimdiye kadar mektepsiz köy kalmazdı. Ne fayda ki mektep idare etmek şöyle dursun bir kaç sahib-i hamiyyetin gayretiyle tesis etmiş hususi mekteblere muavenet-i cizyede bulunarak senede bir defa olsun mahallesindeki mektebi ziyaret ederek çalışkan fakir çocukları bir kaç kuruşluk kitapla taltif edecek zengin bile zuhur etmiyor. Buna da istibdat mani mi olur?"[20] diyerek sözlerinin altına Cemiyetin Paris Şubesi sandukarı tıbbiyeli Nazım imzasını koydu. Meşveret gazetesinin Fransa'da kabul görmesi, kısa zamanda, Avrupa'ya firar eden veya yerleşen genç Türklerin etrafında toplanması gazeteyi güçlendirdi. Bunun üzerine II. Abdulhamit Fransa'daki Türk sefaretinin dikkatini çekerek gazetenin gelişip büyümesini engelleyici tedbirler almasını istedi[21].

Nazım Bey, Paris Tıbbiye Mektebinden 1895 de mezun olduktan sonra ülkesine dönmeyip aynı şehirde bir hastanede çalışmaya başladı. Hastanede doktorluk yaparken Ahmet Rıza Bey'le birlikte siyasi faaliyetlerine de devam etti. Dr. Nazım Bey'in, memleketine dönmeyip, Fransa'da bir hastanede ça-

19 Aynı gazete, s.4.

20 Aynı gazete, s.4.

21 Menteşe, a.g.e., s.112.

lışması, siyasi faaliyetlerine orada devam etmesi, mevcut hükümetin aleyhinde bulunarak 1876 anayasasının yürürlüğe konulması için siyasi çalışmalarda bulunması İstanbul hükümetini kızdırdı. İstanbul hükümeti Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey'i hükümet aleyhine olan tutum ve davranışlarından dolayı vatan haini ilan etti[22].

B. DR. NAZIM BEY'İN OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULUŞUNDA YER ALMASI VE BU CEMİYETTEKİ FAALİYETLERİ

Dr. Nazım Bey, yukarıda anlatıldığı gibi kendi harçlıklarından fedakarlık yapmak suretiyle arkadaşlarına Meşveret gazetesinin çıkarılmasını teklif etmiş ve bu teklif üzerinde karar alınarak gazetenin yayımlanması sağlanmıştı. Meşveret gazetesinin yayımını sağlamak için yaptığı gayret ve çabalarla arkadaşlarının güvenini ve sevgisini kazanan Dr. Nazım Bey, arkadaşları arasında zemini uygun bularak bir cemiyet kurulması fikrini beyan etti. Meşveret gazetesinde yazılarıyla, evlerde yapılan toplantılardaki konuşmalarıyla cemiyetin kurulmasındaki zarureti, cemiyetsiz bir faaliyet yapılamıyacağını anlattı.

Dr. Nazım Bey'in cemiyet kurma fikrindeki ısrarı, arkadaşları tarafından kabul edildi. Kendisi cemiyetin adının Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olmasını istedi. Teklif edilen iki isimden, Dr. Nazım Bey'in söylediği isim tartışma ve müzakereler sonucu kabul edildi. Böylece Osmanlı Terakki[23] ve ittihat Cemiyeti 1894 yılında kuruldu[24] ve cemiyetin başkanlığına Ahmet Rıza Bey getirildi. Dr. Nazım Bey, Mizancı Murat, Dr. Şerafettin Mağmumî, Milaslı Halil Bey ve Halil Menteşe yeni kurulan cemiyetin üyeleri oldular[25].

Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin kurulmasıyla Dr. Nazım Bey ve arkadaşları, daha planlı ve dü-

22 Bleda, a.g.e., s.24.

23 İttihat ve Terakki Cemiyetinin Gizli Muhabere Defteri, 6 Ağustos 1906, Tahrirat numarası 55, s.84.

24 Şükrü Hanioğlu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler İstanbul, 1985, s.180. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Gizli Muhabere Defteri, Tahrirat numarası 45, tarih 20 Temmuz 1906, s.69.

25 Menteşe, a.g.e., s.212.

bir şekilde çalışmaya başladılar. Ancak Cemiyet içindeki üyeler arasındaki uyum uzun sürmedi. Üyeler ile Ahmet Rıza Bey arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Dr. Nazım Bey, görüş ayrılığından ortaya çıkan bölünme ve gruplaşmalarda Ahmet Rıza Bey'i tavizsiz ve itirazsız destekledi. Özel gayret ve çabalarıyla çıkardıkları Meşveret gazetesinin yayım masraflarını karşılamak için Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey el ele verdiler. Gazetenin yayım işleriyle maddi imkansızlıklar içinde gece gündüz demeden uğraştılar. Dr. Nazım Bey gazetede yazdığı yazıların hemen hemen çoğunun altına imzasını atmadı. Meşveret gazetelerinin tamamını tetkik ettiğimizde üçüncü, dördüncü ve yirmi birinci sayılarında olmak üzere sadece üç sayıda imzalı yazıları bulunduğu tesbit edildi. Ancak bu üç sayıda bulunan yazıları araştırmamızda değerlendirildi. İmzası bulunmadan Meşveret gazetesinde yayımlanan çoğu yazıların uslup ve muhteva bakımından Dr. Nazım Bey'e ait olduğu tahmin ediliyorsa da bu yazılar araştırmamızda değerlendirilmek için ele alınmadı. "Paris Sandıkarı Nazım" adı ile imzaladığı yazısında Meşveret gazetesinin ve cemiyetin ne kadar imkansızlıklar içinde bulunduğunu anlatıyordu. Mevcut idarenin vahametinden bahseden Meşverete Avrupa gazetelerinin ilgileri günden güne artıyordu. Yine Avrupa gazeteleri yapılan yürüyüşleri Türklüğün ve müslümanlığın aleyhine değil yıldız hükümetinin rezalet ve mecnunluğuna atfediyordu. Dr. Nazım Bey batı basınının mevcut yönetimin aleyhine bulunmasını vatanın kurtuluşunu temin edeceğine yorumluyordu. Yapılan haksızlıklar karşısında "yalnız hıristiyanlar değil müslümanlar da adaletle himayeye muhtaç" diyordu[26].

Dr. Nazım Bey "Muharebe için üç şey lazımdır: Birincisi para, ikincisi para üçüncüsü yine para" diyerek cemiyetin halini vatanı düşman elinden kurtarmak için silaha sarılmış bir hükümetin haline benzeterek "açtığımız gaza-yı hürriyette bir an evvel muvaffak olmak için bizim de paraya ihtiyacımız vardır." dedi.

Neşriyata başladıklarında ayda iki defa olmak üzere dört sayfa Türkçe, iki sayfa Fransızca ekiyle birlikte altı sayfa Meşveret gazetesini çıkarıyorlardı. Ancak bir aylık

26 Meşveret gazetesi, 23 Teşrin-i evvel 1896, s.8.

masraflarını karşılıyacak paraları mevcuttu. Artık Meşveret'in sayısı birkaç katı artırılmış ayda birkaç bin sayı bastırılıyordu. Ayrıca gazetede çalışanlara maaş veriliyordu. Günden güne masrafı artan gazeteye yardımda bulunan cemiyet fedaileri, hükümetin çıkardığı güçlükler karşısında daha da yardımlarını artırırken onların fevkalade olan bu fedakarlığını Dr. Nazım Bey takdirle karşılıyordu. Yapılan yardımların düzenli bir hesap altında tutulmasını temin için merkez sandığının daimi bir teftiş altında bulunduğunu okuyucularına bildirdi. Tehlikeden emin olmak için sandığa gelen paralar bankaya yatırılarak, bu para neşriyat ile felaketzedelere yardım için sarfedildi. Alınan para miktarı hakkında haber verilmesi usulu kabul edildi. Osmanlı ülkesinde bulunan şubelerden para gönderenlerin, paranın merkeze ulaşıp ulaşmadığını Paris şubesi sandığından sorabilecekleri duyurulurken, para göndermek için en kolay vasıtanın ecnebi postaları olduğu, taahhütlü mektubun içinde para yahut posta pulu göndermenin mümkün olabileceği bildirildi ve cemiyet sandığına yardımda bulunanların isimleri gazetede ilan edildi[27].

Gerek gazetenin çıkarılması ve gerekse cemiyetle meşgul olmaları yüzünden içinde bulundukları maddi ve manevi ihtiyaçları, acil çözülmesi gereken problemlerinden dolayı Avrupa'da bulunan Türklerle yeteri kadar ilgilenemiyor bu sebeple sıkıntı içinde bulunuyorlardı. Onların problemlerini çözüp, dertlerine çare arayamıyorlardı. Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey'in bu meşguliyetini görmemezlikten gelen diğer genç Türkler kırgınlıklarını endişelerini ve şikayetlerini bildiriyorlar, zaman zaman da muhalif oluyorlardı. Dr. Nazım Beylere muhalif olan Avrupa'daki Türkler, şikayetlerini diğer arkadaşlarına anlatarak, cemiyet içinde görüş ayrılıklarını ciddi boyutlara götürüyorlardı[28].

Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey; diğer arkadaşlarının II. Abdülhamit'ten para yardımı kabul etmelerini ve maaş almalarını hoş görmüyor, onları hamiyetsizlikle suçluyorlardı. Dr. Nazım Bey ile hükümetten yardım kabul edenler

27 Aynı gazete, s.8.

28 Ahmet Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1948, s.113.

arasında meydana gelen anlaşmazlık, Cenevre ile Kahire'de bulunanları da etkiliyor, hatta taşra şubelerinde bulunan ittihatcılar bile Paris'te bulunan merkez teşkilatı eleştiriyorlardı. Paris'te ikamet ettikleri halde Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey grubuna dahil olmayan, "Meşveret" gazetesini beğenmeyen ittihatcılar vardı[29].

Dr. Nazım Bey'in, Ahmet Rıza Bey'in yanında bulunması ve O'na aşırı derecede taraftar olması, taşra şube idarecileri tarafından önemli derecede eleştirilere sebep oluyordu. Merkez teşkilatın faaliyetlerini yerinde görmek maksadıyla Mısır şubesinin kurucularından Şerafettin Mağmumi Paris'e geldi. Merkez'in çalışmalarından memnun olmadığını bildirerek Dr. Nazım Bey'in Arap izzeti olduğunu, efendisini memnun etmek için mukaddes maksadı, millî ve vatanî menfaatleri ayaklar altına aldığını söyledi[30].

Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey azimli ve cesaretli faaliyetleriyle II. Abdülhamit ve Paris sefaretini endişeye düşürdüler. Paris'teki ciddi çalışmalar üzerine II. Abdülhamit, paris sefareti aracılığıyla Meşveret gazetesini ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetini kapattırmak veya dağıtmak teşebbüslerine girişti. Cemiyet mensuplarına imtiyazlı vaatlerde bulunarak onların yurda dönmelerini istedi. Dr. Nazım ve arkadaşlarını sıkı takibe aldı. Fransız hükümetinden cemiyeti Paris'ten çıkarmasını istedi, Fransız hükümeti Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni 1897 yılının ilkbaharında Paris'ten çıkararak Meşveret gazetesini de kapattı. Dr. Nazım Bey ve arkadaşları, cemiyeti Belçika'ya taşıyarak, oraya iltica ettiler. II. Abdülhamit, Belçika hükümetine baskı yaparak Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarını Belçika'dan da çıkarttırdı. Belçika'dan cemiyetin merkezini İsviçre'nin Cenevre şehrine taşıdılar[31]. Daha sonra Dr. Nazım Bey ve arkadaşları, Paris'e gelerek Ahmet Rıza Bey'le birlikte faaliyetlerine devam ettiler.

II. Abdülhamit, Dr. Nazım Bey ve arkadaşları hakkındaki caydırıcı tedbirleri ve onları yurda dönmeye ikna edici

29 Ahmet Bedevi Kuran, Aynı eser, s.113.

30 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908, İstanbul, 1983, s.80-81.

31 Mardin, a.g.e., s.104.

teşebbüsleri fayda vermeyince serhâfiye Ahmet Celâlettin Paşa'yı 10 Temmuz 1897 tarihinde Paris'e gönderdi. Ahmet Celalettin Paşa onüç gün Paris'te Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarını yurda dönmeleri için ikna etmeye çalıştı. İttihatçıların lehinde genel af ilan eden resmi bir genelge yayınlandı. Bu genelgede, ücretsiz pasaport temin edileceği, isteyenin öğrenimlerine devam edebileceği, Osmanlı topraklarında dilediği yerde ikamet edebilecekleri, maddi yardımda bulunulacağı, Avrupa'da okuyan öğrencilere 150 frank maaş verileceği hususları açıklandı.

Dr. Nazım Bey, Ahmet Celalettin Paşa'nın yayınladığı ve çok cazip teklifler getiren bu genelgeden tarihi bir vesika olarak saklamak maksadıyla iki tane aldı ve birini de muhafaza etmesi için Halil Menteşe'ye verdi. Genelge ile izah edilen ve o devrin şartlarına göre çok cazip olan, II. Abdülhamit'in ihsanlarını Dr. Nazım Bey davası ve ideali uğruna kabul etmedi[32].

Ahmet Celalettin Paşa, Paris'teki faaliyetlerinde Mizancı Murat Bey'i ikna ederek 23 Temmuz 1897 tarihinde İstanbul'a döndü. Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey Meşveret gazetesinde makaleler yazarak faaliyetlerini hızlandırdılar. Kararlı ve sabırlı faaliyetleriyle çok kısa zamanda ittihatçı gençlerden Sami Paşaoğlu Sezai, Dr. Bahattin Şakir gibi gençleri etraflarına topladılar[33].

Dr. Nazım Bey, Meşveret Gazetesinde yazılar yayınlamaya devam etti. O gazetede yazdığı imzalı ve imzasız yazılarında Osmanlı Devleti'nin çöküşünün sebeplerini, halkın sorumluluğunu, devletin çöküşünde zenginlerin de büyük oranda payı bulunduğunu anlattı[34]. Öte yandan Tunalı Hilmi de "Hutbeler" adı altında heyecanlı risaleler yazdı. Tunalı Hilmi, risalelerinde gençlerin hissine hitap eden konulara yer verdi. Tunalı Hilmi'nin yazılarının yanında, Dr. Nazım Bey, Ahmet Rıza Bey ve Murat Bey'in yazıları, fikre dayalı daha muhteyalı yazılardı. Dr. Nazım Bey bunlardan farklı olarak

32 Menteşe, a.g.e., s.115-116.

33 Mardin, a.g.e., s.144. Yahya Kemal Beyatlı, Siyasi ve Edebi Portreler, İstanbul, 1968, s.118.

34 Mardin, a.g.e., s.142.

hem fikre dayalı, muhtevalı makaleler yazdı; hem de teşkilat içinde komitecilik yaptı[35].

Ahmet Rıza Bey, Meşveret'te yazdığı makalelerinde Pozitivist görüş ile Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni kaynaştırmaya çalıştı. İslamcılık siyasetinin zararlı olduğunu, bağnaz ve tutucu davranışlara son verilmesi gerektiğini, milliyetçilik ideolojisinin önemini anlattı. Dr. Nazım Bey de Ahmet Rıza Bey'e, fikirleri, yazıları ve hizmetlerinin önemini idrak ederek ayrılmaz bir dost oldu. Bütün baskılara, teşkilat içindeki çekişme ve tazyiklere rağmen, O'ndan ayrılmıyarak ihtilal heyecanını ayakta tuttu. Sadakat ve fedâkarlık örneği göstererek Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey kendi içlerinde bütünleştiler[36]. Ahmet Rıza Bey ile Dr. Nazım Bey'in birlik içinde bulunmalarını diğer arkadaşları istemedi. Mizancı Murat Bey ve arkadaşları, Dr. Nazım Bey'leri cemiyetten çıkarmak istediklerini "Mizan" gazetesinde ilan ettiler. Mizancı Murat Bey, Ahmet Rıza Bey'e Cenevre'ye yaptığı seyahat esnasında cemiyetten çıkması gerektiğini, cemiyetten çıktığı zaman birlik ve beraberliğin sağlanacağını izah etmeye çalıştı. Fakat Ahmet Rıza Bey'i ikna edemedi. Bunun üzerine Murat Bey, üzülerek cemiyet başkanlığından ayrıldı[37]. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti içindeki "Heyet-i Teftiş ve İcra", Ahmet Rıza Bey'i cemiyetten çıkarmak için Dr. Nazım Bey'e haber vermeden toplandı. Halbuki Kasım 1896 tarihinde yapılan toplantıda yeni bir nizamname hazırlanmış, nizamname dahilinde "Heyet-i Teftiş ve İcra" organı kurulmuştu. Cemiyeti kendi sorumluluğu altında idare edecek olan Heyet-i Teftiş ve icra organının başkanı Mizancı Murat Bey ve üyesi de Dr. Nazım Bey idi[38]. Dr. Nazım Bey'in üye olduğu Teftiş ve İcra Heyeti O'nun en sadık arkadaşı Ahmet Rıza Bey'i cemiyetten çıkarmak için toplanmıştı[39]. Dr. Nazım Bey'in üye olduğu bir heyette O'nun görüşü alınmadan bir karara varmak mümkün değildi. Nite-

35 Mardin, a.g.e., s.107.

36 Menteşe, a.g.e., s.113.

37 Karabekir, a.g.e., s.488.

38 Hanioğlu, a.g.e., s.213.

39 Hanioğlu, a.g.e., s.234.

kim de öyle oldu.

Ahmet Celalettin Paşa'nın daveti üzerine 14 Ağustos 1897 tarihinde Mizancı Murat Bey İstanbul'a döndü[40]. Murat Bey'in İstanbul'a dönmesi, cemiyeti başkansız bıraktı. Bunun üzerine, Paris'de bulunan ittihatçılar, Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım Bey'in etrafında toplandılar[41]. 1898 yılında Paris'te kongre yapıldı. Kongrede üyeler arasında telafisi güç fikir ayrılıkları oldu ve cemiyet mensupları iki guruba ayrıldılar. Her gurup kendi görüşü istikametinde faaliyetlerine devam ederken, çoğunluk Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Bey'in etrafında birleştiler[42].

Dr. Nazım ve arkadaşları, gayelerine ulaşmak için etrafına yeni üyeler topladılar. Ermeni, Rum, Bulgar ve Musevilerle teşrik-i mesai yaptılar. Cemiyet içinde ve dışında yapacakları önemli faaliyetlerde beraber çalıştılar[43].

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, ikinci kongresini 4 Şubat 1902 tarihinde Fransız Enstitüsü üyelerinden M. Leter Portalis'in Paris'teki evinde yaptı. İkinci kongrede de birinci kongrede olduğu gibi birlik ve beraberlik sağlanamadı. Kongrede üyeler, Prens Sabahattin Bey ve Ahmet Rıza Bey gurubu olmak üzere ikiye ayrıldılar. Prens Sabahattin Bey'in gurubunda, Dr. Nihat Reşat Bey, Dr. Sabri Bey, Hakkı Bey, Siyret Bey, Fazlı Bey, Zeki Bey; Ahmet Rıza Bey'in gurubunda, Dr. Nazım Bey, Dr. Bahattin Şakir Bey ve Ferit Bey'ler bulunuyorlardı. Her iki gurup ayrı ayrı istikametlerde çalışmaya başladılar. Ayrı ayrı istikametlerde çalışan ittihatçılar arasında muhalefet, husumet haline dönüştü[44]. Dr. Nazım Bey ve Ahmet Rıza Bey gurubu 1898 ve 1902 kongrelerinde Ermeni üyelerle birlikte çalışmaktan çekinmediler.

Dr. Nazım Bey'in en büyük muhalifi II. Abdülhamit idi. Ermeniler de II. Abdülhamit'e muhalefette Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarına iştirak ediyorlardı. Bu hususta Kirkor Zohrob'un:

---

40 Karabekir, a.g.e., s.213.

41 Mardin, a.g.e., s.234.

42 Cemal Kutay, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, İstanbul 1984, c.1, s.158.

43 Mardin, a.g.e., s.144.

44 Kuran, a.g.e., s.185-188.

"Ermeniler her şahısla anlaşabilirler ve maziyi unutabilirler. Fakat Sultan Hamit'le asla... İngilizleri ve Rusları Osmanlı Devleti'nden istedikleri üzerine anlaştıkları zamanlarda Padişah kendisine has politika ile bunların tahakkukuna mani oldu. Her şeyi göze alıp tertipledikleri bombalı suikastın da muvaffakiyetsizliğe uğramasından sonra Sultan Hamit kini, onların ikinci bir dini oldu."[45] dediği belirtilmekteydi.

Dr. Nazım Bey, fikir ayrılıkları sebebiyle kongrelerde meydana gelen bölünmelerde hoş görülü ve anlayışlı davrandı. Prens Sabahattin Bey'e dost olduğunu ifade ederek saygıda kusur etmedi. O'nu Avrupa'da yetişmiş bir prens olarak gördü ve Osmanlı prensliğine layık biri olarak kabul etti[46]. Bütün bu hoşgörülere rağmen, istikbalde hürriyet mücadelesinde başarıya ulaşmak için Ahmet Rıza Bey'le birlikte çalışmayı hepsine tercih etti.

1902 yılında Paris'te yapılan kongreden sonra gerek Prens Sabahattin Bey, gerekse Ahmet Rıza Bey grubu İnkılâbın sadece yayımcılıkla yapılamayacağını anladılar ve yeni propaganda usullerine başvurarak merkezde ve taşrada teşkilatlanmaya ve kadrolaşmaya yöneldiler. Ahmet Rıza Bey'in gurubu, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birlik ve beraberlik içinde faaliyetlerine devam ederken Dr. Nazım Bey de olaganüstü gayretleriyle teşkilat içinde büyük hizmetlerde bulundu[47]. 1905 yılı Osmanlı Terakki ve İttihat cemiyetinin teşkilatlanma ve kadrolaşma yılı oldu. Cemiyet içinde teşkilatlanma, kadrolaşma ve taşraya yayılması vazifesini, Cemiyetin en faal ve en sadok üyesi Dr. Nazım Bey üzerine aldı[48]. O yıllarda Osmanlı Devleti üç kıtaya hakimdi; imparatorluğun içinde özellikle Rumeli ve Mısır'da şubeler açmak ve bunlar arasında irtibatı sağlamak çok güçtü. İşte Dr. Nazım Bey, çok güç şartlar içinde impa-

45 Kutay, a.g.e., s.440.

46 Kutay, a.g.e., s.455.

47 Kuran, a.g.e., s.194.

48 Kutay, a.g.e., c.1, s.170.

ratorluğun muhtelif yerlerinde şube açarak teşkilatlanma görevini yürüttü.

Elimizde bulunan Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin gizli muhabere dosyasından anlaşıldığına göre, Dr. Nazım Bey ve Dr. Bahattin Şakir Bey'in el yazılarıyla yazılmış ve imzalanmış mektupları muhtelif şubelere gönderilmiştir. 20 Temmuz 1906 tarihli Osmanlı Terakki ve İttihat cemiyetinin Tensikât-ı Dahiliyesine dair Beyanname ile cemiyetin idaresini daha düzenli yürütmek ve daha iyi hizmet vermek için, iç teşkilatlanmanın önemine göre dört kısıma ayrılmasına, her kısımda ehemmiyetine göre iki veya daha fazla üyenin bulunmasına karar verildiği şubelere duyuruldu[49]. Buna göre Fransızca Meşveret gazetesi ve yabancılarla ilgili işlere Ahmet Rıza Bey; Cemiyetin "Türkçe vasıta-ı neşri efkârı olan Meşveret" gazetesinin idare ve yazı işlerine Sami Paşazade Sezai Bey bakacaklar. Cemiyetin hesap işleriyle Mustafa Fazıl Paşazade ile Dr. Nazım Bey meşgul olacak; şubelerle olan muamelât ve haberleşme işlerini Dr. Bahattin Bey ve Dr. Nazım Bey idare edeceklerdi. Bu beyannamede cemiyet üyelerinin haftada bir defa toplanması ve her üyenin vazifesini eksiksiz yerine getirmesi istenirken, haberleşmeyi kolaylaştıracak gazete ve mektupların gönderilmesi için belli bir adres de bildirildi[50]. Her ne kadar beyannamede Dr. Nazım Bey'in, 20 Temmuz 1906 tarihinde Cemiyetin hesap ve diğer şubelerle olan haberleşme işlerine memur edildiği açıkca ifade ediliyorsa da; sözkonusu cemiyetin gizli muhabere defterindeki bir numaradan itibaren 292 numaraya kadar olan yazıların altını, Dr. Bahaddin Şakir Bey'le birlikte Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Umuru Dahiliyesine memur yetkisiyle imzaladı.

Dr. Nazım Bey teşkilatçı ve komiteciydi. Bu sebeple muhaberâtla ilgili imzalı gizli mektuplarında diğer şubelere ve idarecilere cemiyetin faaliyetlerinden ve şube açmak için teşebbüste bulunmalarının öneminden bahsetti. Bir numaralı

49 İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1906-1907 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma no.45, s.69.

50 Aynı kaynak, s.70.

mektupta cemiyetin muhtaç olduğu para ve fedakarlık konusunu anlatarak, gençlerle ilgilenmeyi ve onlara önem vermeyi, gizli gizli çalışarak üyelerin seçilmesinde çok titiz olunması gerektiğini izah etti. Diğer şubelere emir ve tavsiyelerde bulunulacağını ve problemlerin çözümü üzerinde duracaklarını belirterek[51], Paris'te bulunan Türk vatandaşlarının ve yabancıların ilgisini cemiyet üzerine çekti. Cemiyeti yeniden tensik ve teşkil ettiklerini, komitenin fikirlerini Osmanlılara Şura-yı Ümmet, yabancılara da Fransızca Meşveret gazeteleriyle anlatmaya çalıştıklarını yazdı. Paris'te bulunan merkez şubedeki komitenin muamelâtı tahririye, muamelatı dahiliye, muamelâtı hariciye ve muamelâtı hesabiye olmak üzere dört bölüme ayrıldığını ve komitenin büyük fedakarlıkla çalıştığını belirti[52]. İlk beyannamelerinde maksatlarının vatandaşları hürriyet ve hamiyet altında toplamaya davet olduğunu belirterek şubelere çalışmalarında başarılar diledi[53].

Dr. Nazım Bey müslümanların iskan ettiği her kasabada şube açılmasını isterken[54] Ermenilerin en çok sakındıkları ve korktukları adamın Ahmet Rıza Bey olduğunu, Ermeni gazetelerinin okunduğu zaman Ahmet Rıza Bey'in samimi bir müslüman olduğunu anlayacaklarını söyledi. Misafirperverliğin İslamiyetin ve Türklüğün güzel bir ahlakı olduğunu ve İslam'la Türk düşmanlarının katiyyen fikirlerine itibar etmemeleri gerektiğini yazarak eski cemiyetin Ahmet Rıza Bey'in değil Murat Bey ve arkadaşlarının yüzünden dağıldığını açıkladı[55]. Mısır'da Şura-yı Ümmet'in neşri hususunda Ferit Bey ve Fazıl Efendi vasıtasıyla çalışacaklarını açıkladı[56]. Çıkarılan şura-yı ümmet gazetesinin bir örneğini görüşünü almak maksadıyla Mısır'da bulunan Mehmet Ali Paşa[57]ve Sezai Bey'e gönderdi[58].

---

51 Aynı Kaynak, Tahrirat numarası, 1, Tarih 20.3.1906, s.2-3.

52 Aynı Kaynak, Tahrirat numarası, 1, s.1.

53 Aynı Kaynak, Tahrirat no 1, s.4.

54 Aynı Kaynak, Tarih 2.6.1906, s.47.

55 Aynı Kaynak, Tarih 2.6.1906, s.48-49.

56 Aynı Kaynak, Tahrirat no 35, Tarih 12.7.1906, s.58.

57 Aynı Kaynak, Tahrirat no 36, Tarih 13.7.1906, s.59.

58 Aynı Kaynak, Tahrirat no 38, Tarih 18.7.1906, s.61

Bir taraftan uygun bulduğu yerde şube açılmasına ruhsat verirken diğer taraftan da şubenin mührünün şekline varıncaya kadar ilgilendi[59]. Kemal Bey'e yazdığı mektupta; Mısır'da çikan Şura-yı Ümmet gazetesinin idari sorumlusu Ahmet Sabit Bey'in istifasının sebebini ve sözkonusu gazeteyi Paris'te veya merkeze yakın bir yerde yayınlamak niyetinde olduğunu belirterek, kaç gazeteye ihtiyaç bulunduğunu, gazetenin çıkarılmasının mümkün olup olmıyacağının bildirilmesini istedi. Gazetenin çıkarılmasının mahallinden engellenmesi halinde Tuna gazetesi idare heyetince yapılması ve bu hususta süratle haber gönderilmesini emretti[60]. Şura-yı Ümmetin basılması için Arap harflerinin bulunduğunu ve şartlara göre Bulgaristan'da basılabileceğini, Bulgaristan şubesine yazıların gönderildiğini, yakında gazeteyi Paris veya Bulgaristan'da çıkarmak istediklerini ve muhatabından gelecek cevaba göre karar alabileceklerini yazdı[61]. Fazıl Bey'e hitaben; Ahmet Sabit Bey'in Şura-yı Ümmetin basılmasına engel olabileceğini, Ferid Bey'in ise bu işi başarabileceğine itimat edemediklerini, Kahire'de yapılan işlere Fazıl Bey'in yardımda bulunmasını ve kendilerinin görüşü alınmadan bir şey yapmamalarını, Şura-yı Ümmet'in çıkarılması hakkında şimdiye kadar ne yaptıklarının rapor halinde bildirilmesini, yazıyla rica etti[62]. Hemen akabinden bir mektup daha yazarak Cemiyetin Mısır Şubesi Müdürü Ahmet Sabit Bey'in istifasından dolayı bundan böyle cemiyetin "vasıta-i neşri efkarı" olan Meşveret gazetesinin olduğunu ve Mısır'da olabilecek bütün işlere bakma vazifesinin Osmanlı ordusu sabık erkânı harbiye zabıtanından Ahmet Refik Bey'e verildiğini bildirdi. Bu yazıyı Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti heyetinden altı üye imzaladı[63].

Mehmet Ali Paşa ve Sezai Bey'e hitaben yazdığı mektupta gazetenin Paris'te çıkarılmasının tasavvur edildiğini, Ah-

59 Aynı Kaynak, Tahrirat no 37, Tarih 17.7.1906, s.60.

60 Aynı Kaynak, Tahrirat no 39, Tarih 18 Temmuz 1906, s.62.

61 Ayni Kaynak, Tahrirat no 40, Tarih 18 Temmuz 1906, s.63.

62 Aynı Kaynak, Tahrirat no 41, Tarih 20 Temmuz 1906, s.64.

63 Aynı Kaynak, Tahrirat no 42, Tarih 20. Temmuz 1906, s.65.

met Sabit Bey'in maksadının kendini teşhir etmek olduğu gerekçesiyle Ferit Bey'e serbest çalışma yetkisi verildiğini ve Mehmet Ali Paşa'nın bu durumu onaylaması gerektiğini bildirdi. Ayrıca Ahmet Sabit Bey'in para ile hamiyet satmasını şiddetle eleştirerek bundan böyle cemiyet dışında serbest hareket etmesinin uygun olacağını açıkladı. Yayınlanacak makale gönderilmesini isteyerek Ferit Bey'e teşekkür etti. Gazeteye önemli olayların yazılarak gönderilmesinin zaruretini belirtti[64].

Mısır'da çıkarılan Şura-yı Ümmet gazetesinin Bulgaristan'da çıkarılması konusunda görüşünü açıklayan Dr. Nazım Bey, Tuna Gazetesinin de yayımlanması hususunda matbaa ile görüştü[65]. Çünkü, Mısır'da bu gazetenin yayımlanmasını sağlayan Ahmet Sabit Bey istifa etmiş ve Gazetenin Bulgaristan'da basılması için Dr. Nazım Bey daha önce Paris'te Arap harflerini bulmuştu. Gazeteyi bulgaristan veya Paris'te çıkarmaya gayret göstermiş, Şura-yı Ümmet'in bir an evvel çıkması için teşebbüs edilmesini ve bu teşebbüsün gizli olarak yapılmasını bildirmişti[66].

Ferit Bey'e övücü ifadelerden sonra Ahmet Sabit Bey'in usulsüz bir mektup gönderdiğini yazdı. Maksatlarının Şura-yı Ümmet gazetesinin çıkarılmasına mani bir durumun bulunmaması ve bu hususta gerekli tedbirlerin zamanında alınmasını sağlamak olduğunu belirtti. Mısır Şubesi hakkında ileride bir karar verilebilirdi. Fakat bunların hepsinden önce Şura-yı Ümmet'in çıkarılması gerekiyordu. Bu hususta gerekli talimat Fazıl Bey'e bildirildi[67]. Ayrıca Şura-yı Ümmet için yaptırdığı özel klişe ile birlikte gazetede yayınlanmasını uygun gördüğü makaleleri ve bir beyannameyi de gönderdi[68]. Beyanname şeklinde ilan edilen yazıda cemiyet mührünün üç üyenin yetkisinde olduğu, heyet-i merkeziyenin sayısından bir fazla üye mevcut olmayınca şubenin açılmaması kararının bulunduğu açıklandı[69]. Ayrıca yayınlanması için Sezai Bey'e makale hakkında

64 Aynı Kaynak, Tahrirat no 43, tarih 20 Temmuz 1906, s.66-67.

65 Aynı Kaynak, Tahrirat no, 39, tarih 18 Temmuz 1906, s.62.

66 Aynı Kaynak, Tahrirat no, 41, tarih 20 Temmuz 1906, s.64.

67 Aynı Kaynak, Tahrirat no, 44, tarih 20 Temmuz 1906, s.68.

68 Aynı Kaynak, Tahrirat no, 46, tarih 22 Temmuz 1906, s.71.

69 Aynı Kaynak, s.72.

açıklayıcı bilgiler verdi[70].

Cemiyet merkezinden gönderilen talimatlara uymayan Ahmet Sabit Bey'in cemiyetle ilgisi bulunmadığını, adres defterlerinin aslının merkezde bulunduğunu bilgi mahiyetinde Ferit Bey'e yazdı. 27 Temmuz 1906 tarihli mektubunda bundan böyle cemiyete ait yazışmaların idarehaneye gönderilmesini tavsiye etti[71]. Özel bir yazı ile 27 Temmuz 1906 tarihinde Mısır şubesine ve diğer şubelere Ahmet Sabit Bey'in istifa ettiğini ve Şura-yı Ümmet'le bir münasebeti bulunmadığını, cemiyetin ve gazetenin yazı ve idare işlerine dair hususlar için doğrudan Paris'te bulunan heyet-i merkeziyeye müracaat edilmesi gerektiğini ve heyet-i merkeziyenin açık adresinin Comite Ottoman L'Union et de Paris 25, Rue Bonopart-Paris olduğunu ilan ederek duyurdu[72].

Dr. Nazım Bey, şubelerden gelen bir şikayeti dikkatle takip ederek konular hakkında açık ve kesin deliller istedi. Kazanlık şubesine yazdığı mektupta açık ve kesin delil getirmeleri gerektiğini anlattı. Şubelerin münasip zamanlarda toplantı yapıp yapmadığını, mühürün, şube üyelerinin müzâkeresiyle kullanılıp kullanılmadığını ve her türlü teklifin üyeler tarafından değerlendirilip değerlendirilmediğini sorarak yurt içine bilhassa İstanbul'a gazetenin ulaşmasını sağlamak için çok çalışmak gerektiğini belirtti[73].

Dr. Nazım Bey, cemiyette faaliyetlerini yürütürken büyük fedakarlık gösterdi. İmkansızlıklar onu yıldırmadı. Sezai Bey'e yazdığı mektupta "İdarehanemizin adresi gerek Şura-yı Ümmet ve gerekse Meşveret için merci-i yegâne olacaktır. Apartmanımız budur. Yalnız dört hasır iskemle ile bir kırık masadan başka birşey yoktur. Milletin istikbali için medâr-ı iftiharı olmak istidadını haiz bir cemiyetin idarehanesinin tam takır bir halde kalması caiz değildir" diyerek varlıklı insanların maddi destek sağlamasını, salon

---

70 Aynı Kaynak, Tahrirat no 47, tarih 26 Temmuz 1906, s.73.

71 Aynı Kaynak, tahrirat no 48, tarih 27 Temmuz 1906, s.74-75.

72 Aynı Kaynak, tahrirat no 49, s.76.

73 Aynı Kaynak, tahrirat no 50, tarih 27 Temmuz 1906, s.77.

takımı gibi eşyaların hediye edilmesini, Paris'te bulunan ikiyüzelli Franga satılık bir kelepir binanın Mustafa Fazıl Paşazade Kamil Paşa'nın pederlerine hayr-ul halef olacak şekilde satın aldırılabileceğini ve bunun önemli bir hizmet olacağını söyledi[74].

Cemiyetin merkez idaresi hakkında bilgi almak için şube tarafından yazılan mektuba verilen cevapta, cemiyetin dahili işleriyle olan bütün haberleşmelere Dr. Nazım Bey'in ve Dr. Bahaddin Şakir Bey'in memur olduğunu bildirdi. Mektupta oniki seneden beri hizmet verildiği ifade edilirken-mektup tarihi 6 Ağustos 1906 olduğuna göre yani 1894 yılından beri çalışıldığı ifade edildi. Mizancı Murat Bey gibi birkaç üyenin hükümete iltica etmesi cemiyeti sarsmıştı[75]. Fakat Dr. Nazım Bey'in büyük gayretleriyle cemiyet yavaş yavaş yeniden dirilerek eski kuvvetine ulaştı. Vatanın kurtulması için ne yapılması lazım geldiğini anlatmaya çalıştı ve "Osmanlıların hürriyet hissine malik oldukları vatandaşlara haber verilseydi uğradıkları felaketin kaynağını kurutma yollarını takip ederlerdi" dedi. Dr. Nazım Bey'e göre, maksada ulaşmak için herşeyden evvel teşkilat ile neşriyat şarttı. Cemiyet işlerinde müşterek çalışılmalıydı. Bir kişinin yalnız başına iş görmesi mümkün değildi. Bu gerçekler etrafında Dr. Nazım Bey, Selanik'te aynı fikirde olan birkaç kişiye şube açmalarını tavsiye etti[76]. Haberleşme adresini bildirirken o günün şartlarına göre mahzurları; şüpheye meydan vermeyecek şekilde açıkladı. "Komite kelimesi oraca postacının nazar-ı dikkatini celbetmek mahzuriyeti haiz ise idarehanede yatıp kalkan cemiyetin katibi Kenan ismini koyabilirsiniz," diyerek istenilen evrâkın gönderileceğini, gönderilen gazete ve risalelerin parasız dağıtılıp okutulması gerektiğini bildirdi[77].

Dr. Nazım Bey'e göre, dünyanın en zeki ve en mesut milleti Türklerdi. Geçmiş hatırlandığı zaman bunu görmek

74 Aynı kaynak, tahrirat no 54, tarih 6 Ağustos 1906, s.82-83.

75 Aynı kaynak, tahrirat no 55, tarih 6 Ağustos 1906, s.84.

76 Aynı kaynak, tahrirat no 55, tarih 6 Ağustos 1906, s.86-87.

77 Aynı kaynak, tahrirat no 55, tarih 6 Ağustos 1906, s.86.

mümkündü. Fakat idarecilerin beceriksizliği yüzünden millet zulüm ve fakirlik içinde bırakılmıştı. Türk milleti, diğer milletlerden hür ve mesut yaşamaya daha çok layıktı[78].

Yeni Şube kurmak isteyenlerin nizamnâme esasları dahilinde kurmalarını ve dokuzuncu maddeye uymalarını ve bu nizamnameyi çok iyi anlamalarını isteyerek ancak bundan sonra yeni şube kurmanın mümkün olacağını anlatmaya çalıştı[79].

Şube kurulmadan önce bir zemin hazırlanmalıydı. Dr. Nazım Bey'e göre "hain ve deni sebeb-i her musibet ve idare-i müstebide"nin yaptığı zulüm çevreye, köylüye, kadına ve her sınıfa anlatılmalıydı[80]. Milletlerin hürriyetini sağlamak maksadıyla çalışanların tarihi, teşkilatları incelenmeli ve onların uzun senelerden sonra maksatlarına nasıl ulaşabildiği öğrenilmeli. Bununla beraber müsait zemin hazırlanmadan teşkilat katiyyen kurulmamalı. "Abdülaziz ve Abdülhamit Millet Meclisini lağvetmiştir. Bu iddiamız kati iki delil değildir. Eğer o zaman halkın gözü şimdiki kadar açılmış, ciğerlerdeki kanı uyuşturan hastalığın esbabı bugünkü gibi bilinmiş olsaydı o vakitki vükalânın gayet suhuletle muvaffak olduğu millet-i fevâid-i kesir istihsal eder ve Abdulhamit gibi bir mürai, millet meclisini lağvetmezdi. Bunca fenalıkların sona ermesi yalnız hükümdar değiştirmekten ibaret olaydı, memleketimizde şimdiye kadar fenalıktan eser kalmamalıydı." diyerek Dr. Nazım Bey, Abdülhamit'in "def-u ref" edilmesi zamanının uzak olmadığını, asıl görülecek işlerin bu zamandan sonra olacağını, II. Abdülhamit'in başlarından def edilmesi akabinde mevcut idarede mesul olanların intikam pençesine mahkum ve halkın vicdanına teslim edileceklerini açık açık anlattı[81].

"Bulgar, Ermeni ve Rum gibi akvam-ı Hıristiyâniyenin muntazam komitelerinden istifade ederek müdahale-i ecnebiyeyi davet veya hükümetten büyük imtiyaz koparmak maksadıyla hükümet mevcut olduğu bir zamanda ahaliyi müdafaa ve mukabeleye sevke biz rehber olacağız.

---

78 Aynı kaynak, Tahrirat no 57, tarih 9 Ağustos 1906, s.90.

79 Aynı kaynak, Tahrirat no 57, tarih 9 Ağustos 1906, s.90.

80 Aynı kaynak, Tahrirat no 57, tarih 9 Ağustos 1906, s.91.

81 Aynı kaynak, Tahrirat no 57, tarih 9 Ağustos 1906, s.92.

Yine o zaman, gelen hükümdarın hattı hareketini yakından takip ederek tarik-i istikametten cezayı inkirazı halinde kökleşip yerleşmesine meydan vermezden evvel hali ve ref'ine biz çalışacağız...

Görülüyor ki vezaifimiz mühim, selamet-i vatan için elzemdir. Ve vatandaşlarımızın arzularından daha vazihdir. Bu hususta ancak vatandaşlarımızın bizimle birleşmek bir teşkilat-ı muntazama-i kaviyye husule getirmeleri ve ileride vuku bulacak ve milletin talih-i istikbalini yakın edecek... hamiyete şimdiden hazırlanmaları Osmanlılara farzdır.

Şunu da ilave etmek isteriz ki, müracaatta bulunduğunuz vatandaşlarımız kendilerinin faaliyet, millet politikası taraftarı olduklarını iddia ettikleri halde müştereken ifâ-ı hizmete âmâde olmaktan ziyade başkaları tarafından bu hususun icrasını talep edecek insafsız olmalarını me'mul edemeyiz. Erbab-ı fazilet kendilerinin deruhte edemiyeceği bir şey için itham etmez...

Memleketin her gün bir parçası kopmakta olduğu şöyle bir zamanda, şımarık Hristiyanların pay-mal(ayak altında kalmış) hakaret olmak itibariyle cümlemizden ziyade yürekleri yanan kardeşlerimiz, kalbleri hissi hamiyetle mütehassıs vatandaşlarımız zaman-ı tehlike ve nezâketi nazar-ı ehemmiyete alarak bizim uzattığımız dest-i hamiyeti reddetmezler[82]. diyerek, milletin ızdıraplarını ve yapacakları vazifeleri en ince teferruatına kadar açıkladı.

Dr. Nazım Bey, şubelerden ve vatandaşlardan gelen yazılara cevap verirken, yeni gelişmeler karşısında da ne yapacaklarına dair talimat veriyordu. Hristiyanların ve ecnebilerin yaptıkları faaliyetlerinden doğacak sonuçları önceden görerek durumu şubelerine her vesile ile bildirmeye çalıştı. Hatta muhalif olmasına rağmen "Amal-ı vatanın penahı ümid-i milletin istinatgahı olan atebe-i necat-ı mertebe-i şahanelerine arzuhal-ı çakeranemizdir."[83] başlığıyla maksatlarını

82 Aynı kaynak, tahrirat no 57, tarih 9 Ağustos 1906, s.92-93.

83 Aynı kaynak, s.111.

ifade eden dilekçeyi saraya sundu. Dilekçesinde Osmanlı milletinin vatanı Asya'dan Avrupa'nın Viyana şehrine kadar genişlettiğinden övgüyle bahsederek Dünyayı hayrette bırakacak eserler ve zaferler kazandığını ve sarayın önemine olan inançlarını bütün dünyaya ilan ettiklerini yazdı. Fakat hükümdar ile mevcut yönetimin Devlet-i aliyeyi mahvetmek için "hanedan-ı saltanat ve usul-ü veraset aleyhinde etmedikleri teşebbüs ve hiyanet kalmadı" diyerek Hükümetin icraatının ve takip ettiği yolun sonunun çok tehlikeli olabileceğini belirtmek sarayın dikkatli olmasını ve kendilerinin "selameti islamiyet ve baka-yı milleti için" devletin iyiliğine ve menfaatine neşriyatla çalıştıklarını saygılarını ifade eden cümlelerle açıkladı[84]. "Hükümdarlık ile mevcut hükümet veraset yoluyla saltanat hakkında ihanette bulunuyorlar. Hanedan-ı saltanatın sadık bendeleri olduğumuz için buna karşı elimizden geldiği kadar gururlu müdafaalarda bulunuyoruz. Beyannameler vaaz ve nasihat verici makaleler yazdık" diyerek Dr. Nazım saltanata değil hükümdarlıkla devleti idare eden mevcut yönetime muhalif olduğunu belirtiyordu. Aslında Dr. Nazım Bey miras yoluyla saltanata karşıydı. Şubelere yazdığı diğer mektuplarında bunu görmek mümkündü. Ancak peş peşe saraya yazdığı bu iki dilekçesinde esas fikrini gizledi.

İslamiyetin yalnız Kafkasya'da değil her yerde bulunduğunu, "hak demenin kuvvet demek" cümlesini söyleyerek müslümanların zayıf bulunması sebebiyle ezildiklerini, ancak müslüman ülkelerin hükümetlerinin kendi şevket ve iktidarlarının halkı cehalet ve esaret altında tutmakta aradıklarını, bu sebeple zavallı müslümanların kendi memleketlerinde bile göz açamadıklarını[86] belirterek hükümette iktidarda bulunanların istibdada muracaat ettiklerini veya kurtuluşu Avrupalılara esarette aradıklarını ve bu sebeple müslümanların zulüm altında bulunduklarını anlattı. Aslında müslümanların zulümden kurtulması için tek çare vardı. O da "kuvvet". Yani İttihadı İslam. Avrupalılar bu kuvvetten "İttihad-ı İslam"

---

84 Aynı Kaynak, s.112.

85 Aynı Kaynak, s.113.

86 Aynı Kaynak, tahrirat no 66, tarih 22 Eylül 1906, s.114.

dan çok korkuyorlardı. O günkü müslümanların dağınıklığı sebebiyle zülüm altında bulunmaları "İttihad-ı İslam" kuvvetine ne kadar ihtiyaç bulunduğuna en güzel bir delildi[87]. Afrikanın kuzeyinin bir ucundan öbür ucuna, Adriyatik denizinin Çin hududuna kadar meskûn olan müslümanlar darmadağındı. Oysa Afrika ve Hindistan'da müslümanlar dikkatlerini Türk unsuru üzerinde birleştirseler Dünyanın en kudretli hükümetine sahip olurlar. Fakat ittihâdın şimdiye kadar meydana gelmemesine bir sebep vardı. O da cehalet ve kayıtsızlıktı. Cehalet ittihada mani olmasa bile beceriksiz insanlardan yapılan ittihadın kuvveti çok sınırlı kalırdı. İttihat kuvvetinin tek kaynağı maarifti. Çünkü fertlerin kuvveti cehaletin düşmanı maarif ve bunun neticesi olan siyasi terbiye ile şuurlu olabilirdi[88].

Dr. Nazım Bey mektuplarında ittihat fikrini savunurken maarifsizliğin sonucu cehaletin tehlikesinden bahsediyordu. Cehalet, ittihata mani idi. Mesela Hindistan'da milyonlarca nüfusa sahip kavimler vardı. Bunlar üç buçuk İngiliz karşısında perişan oluyorlardı. İnsanların kuvveti, maarif ve bunun neticesi siyasi terbiye idi. İttihadın meyvelerini toplamak için halkı şuurlandırmak ve aydınlatmak lazımdı. "Eğer müslümanların saadet ve selametini istiyorsak herşeyden önce evlatlarımızın tahsil ve terbiyesine fevkalade ehemmiyet verelim" diyen Dr. Nazım Bey, düzenli maarif sistemine ve medreselere, üniversite ve ilim yuvalarına olan zaruri ihtiyacı anlatmaya çalıştı. Gençlerimizi öğrenim için Avrupa'ya göndermenin önemini açıklarken bunların para ile olacağını, maarife sarf olunan paranın Allah indinde beş vakit namaz kadar makbul olunmasından şüphe edilmemesini, camiden önce medreseye ihtiyaç bulunduğunu, hayır sahibi olanların servetle, ilim sahibi olanların ise söz ve yazılarıyla çalışması gerektiğini belirterek "Ahiret işlerinde yarın ölecek gibi, dünya işlerinde hiç ölmiyecek gibi tedbir alalım." sözünün manasını izah etmeye çalıştı. Kıraathanelerin kütüphanelerin açılmasını tavsiye ediyordu. Cehalet yüzünden müslümanların yalnız Kafkasya'da ve Hindistan'da mağ-

87 Aynı kaynak, tahrirat no 66, s.115.

88 Aynı kaynak, s.116.

dur olmadığını, hak demenin kuvvet olduğunu, kuvvetin ise ancak maarifle, cehaleti yenmekle sağlanabileceğini belirtiyordu[89].

Herşeyden evvel, İslami eğitim uğruna fedakarlık yapılmalıydı. Para toplanıp bu paranın milletin en hayırlı işlerinde kullanılmasıgerektiğini ve ittihat-ı islam fikri etrafında birlik ve beraberliğin sağlanabileceğini[90] anlatırken, bütün kuvvetin herşeyden evvel Hükümet-i Osmaniyenin muntazam bir idare şekline döndürülmesini istedi. "Osmanlı Hükümeti bir defa saray istibdadından kurtulursa terakki yolunda büyük adımlar atacak ve elbette dest muavenetini komşusu bulunan din ve millet işlerine uzatacaktır. Şimdi düşmanlarımız bizden çok kuvvetlidir. Bu zayıf halimize Avrupa'yı kuşkulandırmak muvafık-ı maslahat olamaz. Biz Japonlar gibi hareket etmeliyiz... Avrupalıyı galeyana getirmemek için ihtiyatla harekete mecbur oluyorlar. Bir Japonyalı tarafından isticvap olunduğu zaman (Ey Avrupalılar sizin harsı isteğinizden artık bıktık, usandık. Çinli kardeşlerimizle birleşip bizim işlerimize karışan parmağınızı kıracağız; sizi şarktan kovacağız) diyorlar[91]. Biz kuvvet bulduksa, sizin maarif ve hizmetinizi kabul sayesinde bulduk. Siz bizden korkmayınız. Maksadımız sizden öğrendiğimiz ulûm ve fununu memleketimizi de talimden başka birşey değildir... Biz de; Ey insaniyet perdesi altında bin türlü haksızlığı reva gören menfaatperestler şimdiye kadar zulüm ve tahrikiniz altında ezilen müslümanlar artık bu mezalime tahammül edemiyeceklerdir. Mademki... İslâmların bahsü felaketi olmuştur. Bundan sonra bil cümle müslümanlar yek vücut olup, boynuna sarılan esaret zincirini kıracaktır[92] diyeceğiz ve sessiz sedasız çalışalım; bir defa kuvvet bulalım. Aramızdaki ittihat bayrağını memleket memleket dolaştırmak kolay olur" dedi ve o yıllarda yapılan hataların telafisi için durmadan çalıştı; Ve milletine şöyle seslendi;

"Ey ihvan! İttihad-ı İslam politikasını ilânda fayda-

89 Aynı Kaynak, s.117.

90 Aynı Kaynak, s.119.

91 Aynı Kaynak, s.120.

92 Aynı Kaynak, s.121.

dan ziyade mazarrat olduğunu yukardaki mülahazatımızdan anlaşılır zannediyoruz. Bütün kalbimizle sizinle beraber, yalnız sizin değil dünyanın her tarafında bulunan mazlumların âzâde müstakil yaşamalarını arzu ederiz; Ve bu yolda elimizden gelen yardım sizler için. Siz şimdi ittihadın kalbini hazırlayan maarife çok hizmet ediniz. İstanbul Türkçesini kabul ediniz[93]" dedi. Maarifle, Türkçenin birlik ve beraberliği sağlamada vasıta olmasını savundu.

Mektubunda azınlıklar ve ermeniler hakkında: "Ermenilerle olan mücadelenize gelince; biz zannederiz ki, en büyük düşmanınız Ermeniler değil, Rus Hükümetidir. İtikadımıza göre Rusya hükümetinin politikası Kafkasya'yı elden kaçırmamak için Kafkasya'da yaşayan milletlerden hangisi kuvvetliyse, zayıf olanıyla birleşip kuvvetlisini ezmekdir. Dün Rusya hükümeti nazarında Ermeni milleti kuvvetli görünüyordu. Onları ezdi. Bugün müslümanlar kuvvetli görünüyor. Ermenilerle birleşip müslümanı eziyor. En büyük düşmanınızın dostlarını hükümsüz bırakmak için bizce siz kendinizden daha zayıf olan Ermenilerle hatta... ve onlarla birlikte düşman-ı kavi olan Rus belasını başınızdan atmağa gayret ediniz."[94]. Diyerek, Ermenilerin müslümanlara yaptıkları tecavüzlere karşı nefsi müdafaa için aynıyla karşılık verilmesini, onların ikiyüzlü davranışlarına aldanılmaması gerektiğini açık açık anlattı.

"Ermeniler Avrupa nazarında sizi lekeli göstermek istiyorlar. Siz de hakikatı Avrupa'ya bildirmek için makaleler yazın. Avrupa gazetelerinden en mühimine gönderin. Yazınızı neşretmenizde Fransızca, Almanca veya İngilizce bilenlere tercüme ettirip en mühim gazetelere gönderin... Bakü'de çıkan İrşat gazetesi müdürü Ahmet Bey pek güzel Fransızca bilir[95]..." diyerek Ermenilere karşı nasıl davranılması gerektiği hususunu açıkladı. Müslüman Türkleri Ermenilere karşı dikkatli olmaya çağırdı.

Dr. Nazım Bey şube üyelerinin zaman zaman merkez üyeleriyle görüşmelerini, karşılıklı görüş teatisinde bulunmanın

---

93 Aynı Kaynak, s.122.

94 Aynı Kaynak, s.123.

95 Aynı Kaynak, s.124.

daha faydalı olabileceklerini mektuplarında anlattı[96]. O devrin şartlarında her şey mektuba yazılamıyordu. Karşılıklı görüşmelerde, hem şubeyi teşkilat yönünden yönlendiriyor hem de neşriyatla nasıl bir yol takip edileceği hususunda şubenin durumuna ve çevre şartlarına göre açıklamalarda bulunuyordu. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Kazanlık[97] şubesine yazdığı 181 nolu mektupta şube üyelerinin yeterli sayıya ulaşması sebebiyle programın gönderileceğini ve Şura-yı Ümmetin kesintisiz ulaşmasına gayret gösterileceğini bildirdi. Teşkilat ve haberleşme iç içe olup biri olmayınca teşkilatın hizmeti mümkün değildi. Teşkilatın şeklini nizamname ve program, haberleşmeyi de şura-yı Ümmet gazetesi sağlıyordu.

Dr. Nazım Bey'e zaman zaman göz yaşlarıyla okunacak mektuplar ulaşmaktaydı. Rusya'dan gelen mektupda bunlardan biriydi. Bu mektubunda ittihat-ı islam fikri üzerinde önemle durdu. "Rusya şubesinden olan Türk, Tatar, Çerkez, Kürt bilcümle müslümanların ittihat edip Rusya'da hukuk-u diniye, siyasiye ve şahsiyelerini müdafaa için yek vücut olmalarını[98]. prensip dahilinde tavsiye ederek bilhassa islam kardeşliği içinde birleşmeleri için uyarıcı nasihatta bulundu. Avrupa'nın müslümanların birleşmesinden hoşlanmıyacağını bu sebeple Rusya'da birleşen müslümanları sevmediklerini, Türkiye'nin yıkılıp parçalanması için Arapları Türklerden ayırdıklarını, Avrupa'nın bu düşmanca tutumu karşısında yek vücut olup çalışmanın bir vazife-i vataniye olduğunu anlatmaya çalıştı. "Kuvvetimizin günden güne artacağını çekemeyen Ermeniler, Bulgarlar, Ruslar fırkamızın Avrupalılar nazarında ehemmiyetini azaltmak için hakkımızda bin türlü iftiralarda bulunmaya utanmıyorlar. Onun için kardeşlerimize pek ihtiyatlı davranmak lazımdır." diyerek müslümanların Rusya'da ittihat içinde oldukları zaman büyük bir kuvvet oluşturduklarını ve bu kuvvetten Ermenilerin, Rusların korktuğunu yazdı. Çünkü Kafkasyanın ekseriyeti müslümandı[99].

---

96 Aynı kaynak, tahrirat no 179, s.133.

97 Aynı kaynak, tahrirat no 181, s.136-137.

98 Aynı kaynak, tahrirat no 184, tarih Kanunuevvel 1906, s.140.

99 Aynı kaynak, tahrirat no 184, s.141.

Şubelere beyanname veya talimatname şeklinde mektuplar göndererek teşkilatı nasıl yöneteceklerini, parayı sandıkta tutmaları gerektiğini veya cemiyetin Paris'te bulunan merkezine göndermeleri mümkün olabileceğini madde madde izah etti[100]. Cemiyet günden güne gelişiyordu. Vidin, Romanya ve Köstence gibi illerde cemiyetin şubeleri açıldı. İki sene zarfında şube açılmasında büyük bir mesafe alındı. Şubelere Şura-yı Ümmet'in ulaşmasını kolaylaştırarak fırsat buldukça zaman zaman seyahat yapılmasını tavsiye etti[101]. Cemiyet üyelerinden Prens Kemal Paşa ile Mahmut Efendi'nin Kahire'de bulunduklarını, dokuz seneden beri kendileriyle teşrik-i mesai yaptıklarını belirtirken her zaman cemiyetin itimadını kazanan Ferit Bey ile Fazıl Efendi'nin de Kahire'de olduklarını haber verdi. Kahire'de bulunan komiteye yakın dostların gizlice katılmalarını ve cemiyetin şubesinin açılması için para temin etmelerini isterken Kahire'de çalışan dostlarından ve hizmetlerinden övgüyle bahsetmeyi de ihmal etmedi[102]. Dr. Nazım Bey sevdiklerine ne kadar bağlı ve saygılı ise sevmediklerine de o derece uzaktı. Sevmedikleri hakkında nefret duygularını açıkça belirtmekten çekinmezdi.

Berlin'de bulunan Mustafa Refik Bey'e şunları yazdı[103] "Otuz senelik felaket milletin gözünü açmaya başladı. Bu açılan gözler bir ziya idi ki bize teveccüh ediyor. En küçüğüne, en zayıfından en kuvvetlisine kadar, her sınıf vazifeden cemiyetimize teveccüh edilen nazarlarda şunu okuyoruz. Vatanın her kucağından çıkan ah iniltileri her an bize ihtar ediyor. Bu halden kurtulmak, bunun için çalışmak lazım olduğunu hissediyoruz. Hükümet-i Hamidiye efrad-ı milleti esir etmekle iktifa etmedi vatanı da... hariciyeden menetti. Memleketin etrafına sur çekti.. Bir şeyde muvaffakiyet için hüsniyet kafi değildir. Tutulacak yolun doğru olduğunu bilmek ve düşmanı dostu teşhis etmek lazımdır. Ey hürriyet muvahhitleri siz talihin yardımıyla her saadetin mevcut olduğu, her fikrin cevalân ettiği, her fenalığın ke-

---

100 Aynı Kaynak, Tahrirat No 208, tarih 19 Teşrini Sani 1906. s.160-161.

101 Aynı Kaynak, Tahrirat No 209, s.162,

102 Aynı Kaynak, Tahrirat No 209, s.163.

103 Aynı Kaynak, Tahrirat No 210, s.164.

mal bulduğu, her şeyin serbest söylenilebildiği bir yerde bulunuyorsunuz. Bizi ikaz için her türlü vesâite maliksiniz. Kusurlarımız nerededir bize bildiriniz. Dostlarımızın, düşmanlarımızın hakkımızdaki fikirlerinden bizi haberdar ediniz. Menzil-i hakikata kavuşmak için en kestirme yolun hangisi olduğunu Allah rızası için bize gösterin-felaket ateşi içinde kavrulan millet işlerinin mânen olsun muavenetlerine koşun çekinmeyin..."[104] diyerek vatandaşlara yardım edilmesi hususu üzerinde durdu. Daha sonra "Huzur-u aliye-i müyesser-fahimilerine" diye başlayan şu mektubu yazdı.

"Osmanlı milletinin şerefi askerliktir. Osmanlılar arasında nâdir ve belki bazı nevâdir vardır ki onlar askerlik şerefidir. Zat-ı malumâliniz bu nevâdır celaletten olduğunu gösterdiniz. Malum devletler buyurulduğu üzere cihana berkenar olmaya zayıfları muhafaza ve mazlumları müdafaa etmekle başlamıştır. Lisan-ı millet:

Zalimleri adlin ne zaman kahrecektir
Mazlumların çıkmadadır göklere ahı

diye feryat ettiği bir zamanda siz zulüm ve tahribten ibaret emr-i sultana resmî fermana, vicdana tabi oldunuz. Bu kerre hâdim-i zulum ve tahrib olmakla ibrâz buyurduğunuz hamiyet-i vatanperverâne âti-i karibte şükrü millet olacağını ihtiramât-ı fâikamıza ilaveten beyan ediyoruz."[105].

Kafkas müslümanlarına uzun bir mektup yazdı. Ermenileri yalnız bırakmak için ne lazım geliyorsa yapmalarını söyledi. Çünkü ermeniler müslümanlara zulümde ileri gidiyorlardı. Ermenilerin gücü servetlerine dayanıyordu. Dr. Nazım Bey bunların servetlerine tecavüz edilmesini emretti. Sultan II. Abdülhamit'ten yardım beklememelerini söyleyerek.[106]" .. "hatta sizdeki fikir hürriyeti Osmanlı Türklerine, din kardeşlerine sirayet eder korkusuyla belki size fenalık bile eder. Bu Hükümet-i Hamidiyenin zevâli yakındır. Atîdeki hükümet-i Osmaniye sizin müslümanlığa ve Türklüğe layık bir surette icrayı amel edeceğini kaviyyen ümit ederler. İnşal-

104 Aynı Kaynak, tahrirat no 210, s.165.

105 Aynı Kaynak, tahrirat no 214, tarih 25 Teşrin-i Sani 1906, s.175.

106 Aynı Kaynak, tahrirat no 215, tarih 26 Teşrin-i Sani 1906, s.180.

lah o zaman aynı din, aynı lisan, aynı kandan olan kardeşlerimize elinden geldiğini deriğtemeyeceğini şimdiden size temin ederiz..[107]" diyerek onların dikkatli olmalarını Kafkasya'da yaşayan insanların özelliklerine de dikkat ederek mektubunda güç problemlere madde madde izah ederek çözüm yollarını da gösterdi. Müslümanlarla Kafkas Ermenileri arasında anlaşmazlıklar çok tehlikeli boyutlara varırken cemiyetin merkez ve şubeleri de maddi sıkıntılar içindeydi. Maddi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla cemiyetin Mısır şubesine 9 Kanunievvel 1906 tarihli mektubunu yazdı. Mektubda Mısır'ın Türkiye'ye yakın, halkının müslüman ve zengin olması dolayısıyla sakinlerinden nüfuzu geniş servet sahibi birinin başkanlığında hamiyet sahibi birkaç üyenin mevcudiyetiyle şubenin açılarak hiç olmazsa onbeşgünde bir toplanması lazım geldiğini, şube heyetinin zulüm altında bulunan vatanın selameti için iyi düzenlenmesini ve Mısırlıların Arapça'yı konuşmaları sebebiyle onların istifade edeceği Türkçe makaleleri Arapça'ya tercüme ettirerek Mısır gazeteleri vasıtasıyle veya cemiyet adına yayınlanması gibi hizmetlerin yapılabileceğini söyledi[108]. Ayrıca Şura-yı Ümmet'e Arapça bir ilâve çıkarılabileceğini, Süveyş kanalından geçişlerde kolaylık sağlayabilecek bir memurun temin edilmesi hususu belirtilirken şube kurucularının para yardımı konusundaki sevindirici vaatlerine de teşekkür etti. Meşveret'in ayda iki defa çıkarılması için vasıta temin etmeyi, Ermeni ve Rumların yaptığı gibi Paris'te Osmanlılık lehine tanınmış kişilere konferans verdirmeyi, tanınmış gazetelerde Türklerin lehine makaleler yazdırmayı ve yayımlatmayı, Türkçe ve Fransızca dillerinde kitaplar yayınlamaya teşebbüs etmeyi vatana yapılacak en güzel hizmetlerden olduğunu açıkladı[109]. Yapılacak hizmetlerin para ile yapılabileceğini, bunun yanında faaliyetlerde başarılı olabilmek için manevi kuvvetin çok önemli olduğunu belirterek Archimet'in "Bana bir istinat noktası gösteriniz kurre-i arzı yerinden kaldırayım." sözünü hatırlatarak "Cemiyetimiz vatan işlerinin istibdada olan nefretlerine ve paranın nüfuz ve faydasına o kadar münekkiddir

---

107 Aynı Kaynak, Tahrirat no 215, Tarih 26 Teşrin-i Sani 1906, s.181

108 Aynı Kaynak, Tahrirat no 222, Tarih 9 Kanunuevvel 1906, s.191.

109 Aynı Kaynak, Tahrirat no 222, Tarih 9 Kanunuevvel 1906, s.192.

ki eğer elime kuvvetli bir meblağ geçecek olursa bugün uyuyan Türkleri pek az zaman zarfından kıyama mevkuf olacağına eminimdir. Malûm devletleriniz milletin kuvve-i maddiyesi vatanımızı harap eden istibdadın istimal ettiği kuvvet kat kat faizdir. Milletin kuvvetini göstermemesine başlıca sebep kuvve-i maneviyyesinden noksânîyet; kuvve-i maneviyyeyi uyandırmak için cemiyetimizin nümâyişlerde bulunması lazımdır. Hariçte sıramızı yükseltmek, dahile adam sokmak, şubelerimizle doğrudan doğruya münasebete girmek, vatana hizmet yolunda nefsini tehlikeye koyanlara dest-i muavenet uzatmak, milletin kuvvet-i maneviyesini canlandıracak nümayişlerdendir. Bugün tâdâd olunan müteşebbisât uğrunda cemiyet on, onbeşbin frank sarfına muktedir olan kuvveti ve bu sayede vatana edeceği hizmet on, onbeş misli artar.

Mısır ağniyâsı için böyle bir meblâğı bir günlük zevki sehevât için sarf edenler nâdir olmadığından himmet ve vülat-ı devletiniz sayesinde israf edilse Mısır servetinden bir kısmının vatan-ı Mısır'ımızın selâmeti ve Osmanlılık aleminin haysiyet ve serveti yoluna tahsis edileceğini ümit eder[110]." diyerek maddi yardıma olan ihtiyaçlarını, imkansızlıklarını ve içinde bulundukları vaziyeti anlattı.

Dr. Nazım Bey çocukları çok sever. Araştırmamızın üçüncü bölümünde kızı Sevinç Hanıma yazdığı mektuplardan bunu daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Paris, 1 Kanun-ı Evvel 1906 tarihinde küçük biraderler diye başladığı mektubunda çocuklara "istikbal-i vatan sizlerindir. Nasıl memnun olmayalım, iftihar etmeyelim ki valide-i vatana küçük evladın büyük evladından ziyade vefa ve mürüvvetle hizmet edeceğini ruhunuzla kalbinizle izhar ediyorsunuz. Kalb ve ruhunuzu dediğiniz gibi nasıl küçük addedelim ki koca bir vatanın muhabbetini istiab ediyor, büyük bir istikbali tehiye etmek endişesinde bulunuyor. Sizlere biraderane ve pederane edeceğimiz nasihat şudur ki: Vatanın muhtaç olduğu ilme, fenne çalışınız. İleride vatanı ihya edecek yollar köprüler, şimendüferler sebebiyle vatanın sizlere ihtiyacı büyüktür. Bilesiniz ki ilim ve fen hür olan memleketlerde tahsil olunur. Zira insanlığın şerefi, tekamülün hayatı hürriyettir. Hürriyeti istihsale ça-

---

110 Aynı Kaynak, Tahrirat No 222, s.193.

lışmak ise evlad-ı yatanın her birine bir farzdır. Baki Cenab-ı Hak sizler gibi kıymetli evladını vatana bağışlasın[111]. diyerek anlamlı bir şekilde hitap etti.

Cemiyetin yayın vasıtası olan, fikir ve programını yayan şubeler arası haberleşmeyi sağlayan Şura-yı Ümmet yeniden tanzim edildi. Sezai Bey başkanlığında kurulan Dr. Nazım Bey ve Dr. Bahattin Bey'den oluşan komisyonun kontrolünde gazetenin yönetim ve yayın programı değiştirildi. Birinci kısımda; özel ifadeler, idare heyeti, gazetenin baş kısmının büyük harflerle basımı, siyasi makaleler, gazetenin birinci sahifesi ile ilgili düzenlemelerle Sezai Bey ilgilenecek. İkinci kısımda; İslam dünyasındaki matbuata, olaylara aynen veya yorumlanarak yer verilerek küçük harflerle yazılacak[112]. İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya gibi ülkelerde yayımlanan haberlere yer verilecek ve Türkiye'de muhalifi bulundukları yönetimin aldıkları kararlar yayımlanacak[113]. Üçüncü kısımda; İstanbul ve diğer vilayetlerde bulunan Türk ve ecnebi mekteplerine ve şubelerden veya şahıslardan gelen mektuplara yazılan cevaplara yer verilecek[114]. Yayımlanması gereken makaleler hakkında komisyon kararı bulunacak. Bu yeni programa göre Mısır'da çıkacak bütün gazete ve yayımla ilgili işler Ferit Bey'in maiyetinde bulunacak[115].

Yukarda açıklandığı gibi komisyon kararıyla ilgili bir program dahilinde Şura-yı Ümmet'in Türkçe yayınlanacağı açıklandı ve ayrıca gazetenin özel programının bir suretinin şubelere gönderilmesi karara bağlandı[115]. Dr. Nazım Bey gazetenin yayım ve program işleriyle uğraşırken kurulmasına izin verilen yeni şubelere de esas nizamnameye bağlı kalmak kaydıyla , o şubeye ait özel nizamname hazırladı[116]. Böylece yeni şubenin bir nizamnâme dahilinde faaliyette bulunduğu yerlerdeki insanlara; gazetenin yaşaması ve dağıtımı, teşkilatın maddi ve manevi yönden desteklenmesini, cemiyetin propaganda-

---

111 Aynı Kaynak, Tahrirat no 223, Tarih 9 Kanunuevvel 1906, s.194.

112 Aynı Kaynak, s.195.

113 Aynı Kaynak, s.196.

114 Aynı Kaynak, s.197.

115 Aynı Kaynak, s.198.

115 Aynı Kaynak, Tahrirat no 224, s.198.

116 Aynı Kaynak, s.206.

sının yapılmasını temin için mektuplar yazdı[117]. Gönderdiği mektuplarında bir düzen dahilinde cemiyetin faaliyetlerinin nasıl yapılacağını ve nelere dikkat edeceklerini hatta şubeye ait mührün şeklini bile çizerek izah etti[118]. Engin bir sabırla adeta teşkilatın merkezi ile şubeleri arasında bir bütün oldu. Bu bütünlük içinde Dr. Nazım Bey'i Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinden ayrı düşünmek veya ayrıca anlatmaya çalışmak mümkün değildi. Bu dönemdeki faaliyetlerini gösteren mektuplardan Dr. Nazım Bey'in cemiyetin en önemli bir üyesi olduğu anlaşılıyordu[119].

Cemiyetin harici ve dahili işlerini düzenleyen Dr. Nazım Bey bazan da çok olumsuz haberler alıyordu. Kafkasya'da çıkan "İrşat" gazetesinin faaliyetinin durdurmak istenmesini üzüntüyle karşılayarak onlara "Gazetenin idare içinde bulunduğu problemlerden dolayı matbuat aleminde kaybetmek tehlikesinde bulunduğu bizi dilhûn etti. Kafkasya'da hissi milliyenin uyanmasına, ilim ve edebin terakkisine burhan addettiğimiz gazetelerin yardım edilmekten, ilgisizlikten birer birer kapanmasının delalet ettiği mana pek elimdir. İslam'da hamiyet ve irfan kalmamıştır diyen düşmanlarımızı tastik etmek istemezsek "İrşat" gibi gazetelerin adedini azaltmaya değil artırmağa çalışmalıyız. Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti azası, bulunduğu şu menfa ise gurbetten elli franklık bir hediye-i nacizâ uhuvveti takdim ile arz selam ve ihtiram eder."[120] dedi. Şubelerin özel problemleriyle ilgilenirken yeni kurulacak şubeler hakkında da onlara uyarıcı ve yol gösterici mektuplar yazdı. Bosna'da şubenin açılmasını isteyen üyelere hitaben "Memleketinizin asıl vatana yakın olması sebebiyle orada tesis edilecek şubenin ehemmiyetini hakkıyla takdir buyurursunuz. Hükümetten müsade almak hususundaki müracaatın ne sizin ne de bizim ta-

---

117 Aynı kaynak, tarih 19 Kanunuevvel 1906, s.210, tarih 19 Kanunuevvel 1906, s.211. tahrirat no: 238, tarih 28 Kanunuevvel 1906, s.219.

118 Aynı kaynak, tahrirat no: 244, tarih 5 Kanunusani 1907, s.227.

119 Aynı kaynak, tahrirat no: 245, tarih 7 Kanunusanî 1907, s.229. Tahrirat no 247, tarih 7 Kanunisanî 1907, s.230.

120 Aynı kaynak, tahrirat no 249, 8 Kanunusani 1907, s.231.

rafımızdan icrası caiz olmaz. Çünkü şube teşkilatı sizin ve bizim aramızda gizli kalacak, yalnız sizler ve bizler bileceğiz. Bu hususta birşey bildirmiyeceğimiz gibi size de sorarlarsa red ve inkar edeceksiniz. Bu gibi cemiyetlerin şubeleri daima gizli kalması ve azalarının kimlerden ibaret olduğu bilinmemesi esas şartlardandır."[121] diyerek üyeler arasında belli maddeler koyma yerine, özü sözü doğru vicdan sahibi birkaç arkadaşla işe başlamalarını ve bunların başarıya ulaşmak için kafi geleceğini söyledi. İlk başlangıçta şubenin riyaset, kitabet sandukarlık ve evrak tanzimi yapacak birkaç aza yeterliydi. Azaların verecekleri aidat ilk aşamada bu küçük masrafları karşılayabilirdi. Dr.Nazım Bey'in şube mensuplarından bunların dışında istediği esas vazife; kendilerini istikbaldeki hizmetlerini yapabilmek için orada gizleyip korumaları, vatandaş ile merkez teşkilat arasında vasıta olarak memleket dahiline cemiyetin evrakını girdirmeye çalışmaları, Bosna vatandaşlarının Türkçe dilini öğrenmeye teşvik etmeleri ve ittihat sancağı altında toplanabilmeleri için yavaş yavaş uygun bir zemin hazırlamalarıydı. Bundan sonra şube teşkilatına hemen hazırlık yapmalarını isteyerek Saraybosna'ya cemiyetin memuru geleceğini ve onunla görüşmelerini ve konuyu iyice öğrenmelerini yazdı. Şubenin kurulması için Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin nizamnamesini göndererek bu nizamname dahilinde şubeyi kurmaları gerektiğini izah etti[122]. Şubelere gönderdiği nizamnameleri onların içinde bulundukları çevre şartlarına göre hazırladı. Şubede yapılması gereken dahili ve harici işleri madde madde yazdı[123].

"Vatanın istiklâli tehlikededir" diyen Dr. Nazım Bey kendilerinin Avrupa'da her şeyi daha iyi takip ettiklerini, Rum, Ermeni, Bulgar komitecilerinin yayın organı gazeteleri ve risaleleri okuduklarını söyledi[124]. Bu komitecilerin başarılı olmalarına sebep, teşkilât ve neşriyat diyerek Bulgaristan ve Filibe şubelerini bu yolda uyardı[125]. Şubelerin teşki-

121 Aynı kaynak, Tahrirat no 227, Kanunuevvel 1906, s.297.

122 Aynı kaynak, Tahrirat no 227, Kanunuevvel 1906, s.298.

123 Aynı kaynak, Tahrirat no 227, s.234, Tahrirat no 251, tarih 3 Şubat 1907, s.245.

124 Aynı Kaynak, Tahrirat no 235, tarih 3 Şubat 1907, s.245.

125 Aynı Kaynak, Tahrirat no 314, s.355. Tahrirat no 315, Tarih 22 Temmuz 1907, s.357.

linde namuslu[126] açık fikirli[127] çalışkan[128] ve fedakar insanların teminini arzu ederken şube yöneticilerinin daha titiz olmalarını tavsiye etti.

Dr. Nazım Bey'in imzaları ittihat ve terakki cemiyetinin gizli defterlerindeki 251 nolu ve 11 Teşrin-i sani 1907 tarihli yazılarından sonra görülmedi. Fakat aynı yazışma usulü yalnız Dr. Bahaddin Şakir Beyin imzasıyla devam etti. Abdulhamit'e olan muhalif tutumlarıyla ilgili yazılarına sözkonusu bu gizli defterde de genişçe yer verildi. Tebriz encümenine hitaben yazılan gizli mektupta onların millet meclisinin açılması hususundaki hizmetlerine teşekkür edilirken Serhat meselesindeki tedbirli davranış ve tutumları takdirle karşılandı. Müslümanların kardeş olduğu ifade edilerek Osmanlının taç ve tahtında oturan hükümdara "o havadan Sultan-ı hazır II. Abdulhamit bence emri ilahiyi ifa etmediği gibi bu hükümet-i celileyi dahi idrak eylemiyecek kadar aciz, mecnun bir adamdır."[129] diyerek müslümanların kardeş birlik ve beraberlik içinde yaşamalarının mukaddes İslam dininin bir emri olduğunu belirtti. II. Abdulhamit'in hareket ve icraatının mecnunluk olduğunu telakki ederek millet ile II. Abdulhamit'in ayrı ayrı şeyler olduğunu, ikisi arasında irtibat bulunmadığını, İran halkı ile Türk milletini karşı karşıya getirerek fikir hürriyetine mani olmak istediğini ve bu sebeple iki millet arasında herhangi bir faciaya meydan verilmemesi gerektiğini söyledi. Ayrıca sınırda bulunan Osmanlı askerlerine beyanname gönderilerek dikkatli olmaları ve beyannameyi Farsça'ya çevrilip İran vatandaşlarına dağıtılmasını istedi. Zira İngiltere ve Rusya hükümetleri Osmanlı Devletini dağıtmak istiyorlardı. Buna engel olmak için İran ve Türk milletinin İslam ve kardeşlik sancağı altında birleşmesi gerektiğine inanılıyordu. Ancak II. Abdulhamit'in

---

126 Aynı kaynak, Tahrirat no: 328, tarih 30 Temmuz 1907, s.363.

127 Aynı kaynak, Tahrirat no: 340, tarih 20 Ağustos 1907, s.382.

128 Aynı kaynak, Tahrirat no: 341, tarih 21 Ağustos 1907, s.383.

129 İttihat ve Terakki Cemiyetinin 15 Teşrinisani 1907-28 Mart 1908 Senelerine ait Muhaberatın Kopya Defteri, Tahrirat No: 432, c.2, s.1.

istibdada dayalı saltanatına nihayet verilmesi işinde yardımlaşarak O'nu hal ettikten sonra bugün Avrupalılara esir gibi mahkum olan din kardeşleri bir araya gelebilirdi. O zaman Kanun-i esasinin sağladığı emniyet ve hürriyet içinde kalkınmanın çareleri, kardeşlik duygularıyla barış ve huzur yolları bulunabilirdi[130].

Batum şehrinde açılan kıraathaneden haber alınır alınmaz ordaki müslümanlara teşekkür mektubu yazıldı. Cemiyetin çıkardığı Şura-yı Ümmet ve Meşveret gazeteleriyle birlikte faydalı kitapların kıraathaneye gönderileceği bildirilerek orda bulunan Osmanlı tebasının biraraya getirilmesi, Trabzon tarafından gelenlerle yayınlarının yurda girdirilmesi hususunda yardımcı olunması rica edildi[131].

Kafkasyadan cemiyet merkezine gönderilen mektupta genç Türklerden öğretmen isteniyor, Ermenilerin işi kötüye götürdükleri ve cemiyetin Ermenilerin Droşak komitesiyle yaptıkları anlaşma hakkında teferruatlı bilgi isteniyordu. Bunun üzerine eğitimin önemine, öğretmensiz okulun dilsiz bir insan olduğuna dikkat çekilerek, başa gelen felaketin kaynağının cehalet olduğuna işaret edildi. Fakat öğretmenin maişetinin temini hususunda endişelerini belirtirken hangi branşta öğretmen istendiği ve Kafkasyada açılan okulların programının türü soruldu[132]. Ermenilerin Türklere yaptıkları zulümler hakkında verilen haberden faydalandıklarını belirtirken onların İran, Rusya ve Türkiye'de ümitleri kalmadığı, cemiyet ile çalışmalarından başka çareleri bulunmadığı, ülkeyi kana boyamaktan zarar gördükleri bildirildi. Ancak cemiyet Ermenilerle bir anlaşma yapmıştı. Maksatları mevcut hükümeti yıkmaktı. Zira ittihatçılara göre meclis-i mebusan açıldıktan sonra ne Ermeni ne Bulgar ye ne de Rus'tan korku kalmayacaktı. "Bu ittifaktan bir diğer maksat ve menfaatımız memleketin en karışık zamanında onların yabancıların müdahalesini davet için vuku bulacak apansız isyanlarına bir gem

---

130 Aynı kaynak, Tahrirat no: 432, s.2.

131 Aynı kaynak, Tahrirat no: 464, 3 Kanuni Sani 1907, c.2, s.56.

132 Aynı kaynak, Tahrirat no: 465, tarih 3 Kanuni Sani 1907, c.2, s.64.

vurmaktır[133]... Asıl hakiki düşman istibdat hükümeti olduğunu biliniz. Ermenilerle kan döküp zayıflamayınız. Kuvvetinizi tahsil-i maarife hasr ile istikbal için saklayınız. Size hücum eden olursa onlara karşı kahramanca müdafaa ediniz"[134] denilerek Droşak komitesiyle anlaşma yaptıklarından bu komite aracılığıyla Ermenilerin kötülük yapmasına mani olabileceklerini bildirdiler. Kan dökülmeden Kafkas Türklerini muhafaza etmek istediklerini, Ermenilerin silahlanmasını endişe ile karşıladıklarını, kendilerinin teyakkuz halinde bulunarak silahı elden bırakmamaları gerektiğini söylediler[135].

Kırklareli şehrine yazdıkları mektupta teşkilatın takviye edilmesi, Bulgar-Osmanlı hududundan gönderilen havalelerin yurda sokulması, her ay sonunda yapılan faaliyetler hakkında bilgi verilmesi istendi. "Otuz seneden beri en denî vesait ile sevgili vatanımızı zindan haline getiren II. Abdulhamit hükümetinin kuvvet-i haline hakimanesi bir hezimet-i inkilabiyeye duçar etmek azmi vatanperveranesine.."[136] cümlesindeki ifadeler onların II. Abdulhamit yönetimine karşı ne kadar düşmanca davrandığına bir delildi. Ayrıca istibdat yönetimini yıkmak cemiyetin en büyük hedefi olduğu da açıklandı[137].

Dr. Nazım Bey 1905 yılında Paris'e gelen sarışın yakışıklı, iyi giyinen, iyi yemeğe, iyi eğlenmeye düşkün olan Dr. Bahattin Bey ile faaliyetlerine devam etti[138]. Samimi davranış ve güzel konuşmalarıyla Dr. Bahattin Bey'i etkileyip değiştirerek kendine bağladı. Bu ikili dostluk neticesinde birlikte çalışarak Paris'te uyumuş kalmış olan Türkçülüğün yeniden dirilmesine sebep oldu[139].

---

133 Aynı kaynak, tahrirat no 465, tarih 3 Kanunisani 1907, c.2, s.65.
134 Aynı kaynak, tahrirat no 465, tarih 3 Kanunisani 1907, c.2, s.65.
135 Aynı kaynak, tahrirat no 465, tarih 3 Kanunisani 1907, c.2, s.65.
136 Aynı kaynak, tahrirat no 467, tarih 2 Kanunisani 1908,c.2, s.70.
137 Aynı kaynak, tahrirat no 467, tarih 2 Kanunisani 1908, c.2, s.70.
138 Yahya Kemal Beyatlı, Siyasi Edebi Portreler, İstanbul 1908, s.117.
139 A.g.e., s.118.

C. PARİS'TEN SELANİK'E GELİŞİ

Dr. Nazım Bey 1889 yılında kurulan İttihad-ı Osmanı Cemiyeti'nin faaliyetlerini yurt dışında sürdürmek ve Ahmet Rıza Bey'i cemiyete kazandırmak maksadıyla 1893 yılında Paris'e gitmişti. Paris'te 1906 tarihine kadar cemiyet faaliyetlerinde bulunmuş ve taşradaki şube ve şahıslara mektuplar yazarak geniş bir alana hizmet etmişti. Mesela Mithat Şükrü Bleda gibi gençlerin cemiyet kurma arzularına olumlu cevaplar vererek onları cemiyete kazandırmıştı. Mithat Şükrü Bleda'yı teşvik ederek ona Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin bir şubesinin açılmasını tavsiye etmişti[140]. Fakat, sadece mektup[141] ve neşriyatla yurt dışında cemiyet hizmetlerinin yürümeyeceğine inanarak Selanik'e gelmeye karar verdi. Paris'te kalmanın bir sonuç vermeyeceğini idrak etti. Selanik'e gelebilmek için Mithat Şükrü Bleda'ya bir mektup gönderdi[142].

Selanik'te; Eylül 1906 tarihinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti İsmail Canbulat ve Mithat Şükrü Bey'in evinde kuruldu[143]. Cemiyetin kuruluş maksadı memleketin iç işlerine müdahale eden Rusların ve Bulgarların koruma politikasını reddederek ordu subayları arasında taraftar toplamaktı. Bu cemiyeti kuranların başında Selanik Askeri Rüşdiye Müdürü Bursalı Tahir Bey, Naki Bey, Talat Bey, Mithat Şükrü Bleda Bey, Rahmi Bey, Ömer Naci, Kazım Nami Duru, İsmail Canbulat, İsmail Hakkı ve Süleyman Fehmi Bey'ler bulunuyordu[144].

8 Şubat 1907 tarihinde Manastır'da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin şubesi kuruldu. Şubenin kurucuları Enver Bey, Kazım Karabekir ve Hüseyin Bey idi[145]. 1900 yılından sonra Terakki ve İttihat cemiyeti Makedonya'da yani Rumeli'de yayılmıştı. Bunun sebebi Makedonya bölgesinin özelliğindendi. Burada Türk nüfus dışında Arnavut, Rum, Ulah(Rumen), Bulgar ve

---

140 Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979, s.15.

141 Kazım Karabekir, a.g.e., s.131.

142 Aynı eser, s.24.

143 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, İstanbul 1932, s.8.

144 Kazım Karabekir, a.g.e., s.131.

145 Aynı eser, s.182.

Sırp çeteleri Osmanlı idaresine baş kaldırıyor kan döküyorlardı. Bu davranışlar Türklere karşı olmakla birlikte Osmanlı idaresinin aleyhinde idi[146].

Azınlıkların Türklere yaptıkları karşısında direnen Osmanlı Terakki ve ittihat cemiyetinin şubeleri Rumelinin her tarafına yayıldı[147]. Fakat taşrada bulunan şubeler ile Paris'te bulunan cemiyetin merkezi birbirine sistemli bir şekilde bağlanarak bütünlük sağlanamamıştı. Cemiyeti İstanbul şubesi ile Paris merkez şubesini daha önce birbirine bağlayarak bütünleştiren Dr. Nazım Bey bu defa da aynı birleştirici ve bütünleştirici görevini Paris merkez şubesi ile Selanik şubesi arasında yaptı. Onun asıl maksadı yurt içine girip cemiyet için teşkilat ve neşriyat faaliyetlerinde bulunmaktı. Bu maksatla o yıllarda Selanik'te tanıdığı hemşehrisi Mithat Şükrü Beye bir mektup yazarak onun evlenip emekliye ayrıldığını belirtirken kendisinin Cemiyet adına çalışmak istediğini ve bunun için de evlenmemiş üzerine aile yükü almamış hür, çalışkan ve hamiyetli bir genç tanıyıp tanımadığını sordu. Mithat Şükrü Bey de Dr. Nazım Bey'in birlikte çalışabileceği faal ve kabiliyetli bir genç olan posta başkatibi Talat Bey'i tavsiye ederek tanıştırdı. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey Talat Bey'e mektup yazarak kendisinin yurt içine girme isteğini ve maksadını açıklayarak tavsiyelerini öğrenmek istedi. Talat Bey'in tavsiyesi üzerine Atina yoluyla Türkiye'ye geldi. Daha önce Talat Bey'i hiç tanımayan Dr. Nazım Bey onu Mithat Şükrü Bey'in tavsiyesi üzerine mektupla haberleşerek tanıdı[148].

Dr. Nazım Bey o sırada hükümet tarafından vatan haini ilan edilerek idam cezasına mahkum olmuştu. Türkiye sınırlarına girmek mümkün değildi. Ancak Yunanistan yolu ile yurda girebilirdi. O yıllarda Selanik; Bulgar, Rum ve Sırp komitecilerinin karargahı haline gelmişti. Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin en iyi anlaşabildiği azınlık gurubu Rum komitecileriydi.

---

146 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1980, s.8.

147 Aynı Eser, s.10.

148 T.M.M.M. Arşivi, Dr. Nazım Bey'in Birinci Defteri, Dosya No: 239/31, Defter No: 8, s.2.

Cemiyet yöneticileri, Dr. Nazım Bey'in Paris'ten Selanik'e gelebilmesi için Rum komitecilerinin başkanıyla görüştü ve Yunanistan yolu ile Selanik'e gelmesine karar verildi. Bu karara göre; Dr. Nazım Bey Yunanistan'a geldikten sonra, Rum komitecileri onu hemen alıp hududa getireceklerdi. Buradan Cemiyet yöneticileri de münasip bir zamanda içeri girdireceklerdi[149].

Bu karar üzerine Dr. Nazım Beye mektup yazıldı. Dr. Nazım Bey mektubu alır almaz hemen yola çıktı. Rum komiteciları Dr. Nazım Bey'i alarak Selanik'e götüreceklerini daha önce Talat Bey'e söz vermişlerdi. Bu söz üzerine Atina'ya gelerek orda iki ay bekledikten sonra Rum komitacıları sözlerini yerine getirmek istedi. Ancak bu esnada Rum komitacılarıyle Yenice adasında bulunan Halil Bey(sonra Paşa oldu) komutasındaki askerlerle aralarında çatışma çıktı. Çatışma sonunda Rum komitacı reisinin üzerinde Yunan konsolosunun gizli evrakı çıktı. Bu evrakı yabancı hükümetlere teslim etmemek şartı ile Dr. Nazım Bey'i yurt içine sokabileceklerini söylediler. Çünkü o devirde Makedonya'da yabancı hükümetleri temsil eden bir komisyon vardı. Evrakın bu komisyona intikalini istemiyorlardı. Rum komitacıları daha önce verdikleri vaatlerini yerine getirmeye fırsat kollamak maksadıyla Dr. Nazım Bey'i iki ay Atina'da tutarak Türkiye'ye cephane kaçıran bir Balıkçı kayığı ile Yenice gölünün içine getirdiler. Yenice gölü yakınında bir çiftlikde silahlı çatışmadan dolayı yaralanan askerlerle birlikte bir müddet kaldı. Daha sonra Selanik'e getiren Rum komitacılarının adını ve kimliklerini bilmiyordu. Fakat O'nu Atina'da arayıp bulanın sirozlu Dr. Teodires olduğunu tahmin etti[150].

Gerçekten o devirin şartlarında Selanik'e gelmek ve yolculuk esnasında gizlenmek kolay iş değildi[151]. Yukarıda belirtildiği gibi, Atina'ya kendisine bildirilen adrese geldiğinde komiteciler onu iki ay gizlemişti. Aynı şekilde isim

---

149 M. Şükrü Bleda, a.g.e., s.24

150 T.B.M.M. Arşivi, Dosya no: 239/31, Defter no: 8, s.2.

151 Halil Menteşe, a.g.e., s.122.

ve kıyafet değiştirerek gizlenme usulu Cemiyetten iki kişinin Selanik sınırına gelip kendisini teslim alıncaya kadar devam etti.

Dr. Nazım Bey bu yolculukta kıyafet değiştirdi. Başında kocaman bir sarık, sırtında geniş bir cübbe, çenesinde kocaman bir sakal, gözlerinde siyah gözlük, ayağında yemeni, mest bulamadığı için potiniyle asri bir hoca kıyafetine girdi[152]. İlk görüşte onu Paris'teki eski arkadaşı Mithat Şükrü Bleda bile tanıyamadı[153]. Modern giyinişli, tuvaletine düşkün Nazım gitti, yerine takma sakallı bir hoca geldi. Bu kıyafette uygun ismini de değiştirerek Hoca Yakup Efendi adını kullandı.

Dr. Nazım Bey'in bu kıyafeti Yunan komitecilerini bile tereddüde düşürmüştü. Çünkü Talat Bey ve Mithat Şükrü Bleda Bey Dr. Nazım Bey'i Yunan komitecilerine tarif etmişlerdi. Atina'daki adreste bulunan eve gelen Hoca Yakup Efendi, kendisinin Dr. Nazım Bey olduğunu çok zor anlatabilmişti, sonunda kendisinin Paris'ten beklenen kişi olduğunu komitecilere ikna etmişti.

Atina'dan gizlice Selanik'e gelen[154] Dr. Nazım Bey, Mithat Şükrü Bleda'nın evinde misafir olarak kaldı ve Talat Bey'le irtibat kurdu. Takma[155] isim olarak Hoca Yakup Efendi adını kullanırken Cemiyet mensupları arasında kendisine Hoca Yakup Efendi aşağı, Hoca Yakup Efendi yukarı deniyor ve böylece Dr. Nazım Bey bu isim ve kıyafet altında gizleniyordu. Bazan bu hali alay konusu oluyor bazan da arkadaşları onun gerçek kimliğini çok zor saklayabiliyorlardı. Fakat o her zaman tedbirli davranıyor şemsiyesini hava güneşlik de olsa yanından ayırmıyordu. Abânî sarığıyla, rumeli potinli hoca-esnaf arası bir kılığıyla çevreye uyum sağlıyordu[156]. Sokakta yürürken şemsiyesi ile yüzünü gizliyor, aralarında yabancı bulunduğu zaman sesini değiştiriyor ve boğuk bir sesle kekeleyerek konuşuyordu. Bu haliyle Dr. Nazım Bey'i tanımak mümkün değildi.

---

152 M.Şükrü Bleda, a.g.e., s.25.

153 C.Kutay, Talat Paşa, c.1, s.170.

154 Ziya Şakir, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat, Enver, Cemal Paşalar, İstanbul, 1943, s.15.

155 A. Bedevi Kuran, a.g.e., s.245.

156 C. Kutay, Talat Paşa, c.1, s.171.

Bir gün Selanik'te beyaz kule civarında, Dr. Toledo ile karşılaştı. Dr. Toledo, Dr. Nazım Beyin çocukluk arkadaşıydı. Dr. Toledo bütün bu değişikliklere rağmen Dr. Nazım Bey'i yürüyüşünden, fiziki yapısından tanıyarak kendisine doğru yaklaştı. Çocukluk arkadaşına kollarını açarak, "Nazım, Nazım" diye sarılmak istedi. Bu durum karşısında Dr. Nazım Bey bir kenara kaçtı. Görmemiş, duymamış gibi davranarak süratle köşeyi döndü ve gözden kayboldu. Fakat Dr. Toledo Dr. Nazım Bey'in kendisinden kaçmasına aldırış etmedi ve aceleyle Refik Hıfzı Bey'e giderek biraz önce Dr. Nazım Bey'le karşı karşıya geldiğini, başında sarık, uzun sakal ve uzun cübbe altında gözlük takınarak hoca efendi kıyafetinde gizlendiğini ve O'nun bu haline çok şaşırdığını söyledi. Fakat Dr. Nazım Bey Dr. Toledo ile karşılaştığında ondan kurtulmak için tanımamazlıktan gelerek yoluna devam etti ve hemen köşeyi döner dönmez gözden kayboldu. Dr. Toledo O'nun çocukluk arkadaşı olmasına rağmen, hava güneşlik olduğu halde elinde bulundurduğu şemsiyesiyle yüzünü gizledi. Aslında Dr. Toledo Onu tanımıştı. Nasıl tanımasın ki çocukluk arkadaşını. Onun fiziki yapısını ve yürüyüşünü çok iyi biliyordu.

Refik Bey, Dr. Nazım Bey'in Selanik'e geleceğinden habersizdi. Bütün cemiyet üyelerinin haberi olduğu halde Refik Bey'in haberi yoktu. Çünkü Refik Bey cemiyete üye olmamıştı. Toledo'nun anlattıklarını dinleyen Refik Bey, hemen halasının oğlu Rahmi Bey'e giderek durumu anlattı. Rahmi Bey sakin bir tavırla Dr. Nazım Bey'in Paris'te olduğunu, Selanik'e gelmediğini, eğer gelseydi kendisinin mutlaka haberinin olması gerektiğini söyleyerek Refik Bey'i ikna etti. Rahmi Bey hemen Mithat Şükrü Bleda ve Talat Bey'i bularak, Dr. Nazım Bey'i Dr. Toledo'nun gördüğünü ve onu tanıdığını söyledi. Rahmi Bey'in anlattıklarına Talat Bey çok sinirlendi. Rahmi Bey'in anlattıklarına Talat Bey çok sinirlendi. Aceleyle Dr. Toledo'nun evine gitti ve Ona Dr. Nazım Bey'i bugün Selanik'te görüp görmediğini sordu. Dr. Toledo heyecanlı ve ürkek bir ifade ile Dr. Nazım Bey'i gördüğünü, Beyaz Kule civarında ona rastladığını, Dr. Nazım Bey'in hoca kıyafetinde olduğunu, şemsiyesi ile yüzünü gizlediğini, ayaklarında potin bulunduğunu anlattı. Talat Bey bu durum karşısında belindeki tabancasını çıkararak Dr. Toledo'ya çevirdi ve

O'nu ölümle tehdit ederek öfkeyle ve yüksek sesle Dr. Nazım Bey'in Selanik'te kıyafetini değiştirerek gizlendiğini, hoca kıyafetinde gezdiğini, bugüne kadar O'nu kendisinden başka kimsenin tanıyamadığını, eğer O'nun Selanik'te bulunduğubilindiği ve başına herhangi bir zarar geldiği zaman tabancasını göstererek kafasını onunla parçalayıp öldüreceğini söyledi[157].

Bu tehdit ve sert tepki üzerine yüzünün rengi sararan ve çok korkan Dr. Toledo, Talat Bey'in eline kapanarak yalvarmaya başladı. Sözlerine yeminle devam ederek Dr. Nazım Bey'i görmediğini, Refik Bey'den başkasına söylemediğini, başka birine gördüğünü söylediği duyulunca işte o zaman kendisini öldürebileceğini, isterse tekrar Refik Bey'e giderek sokakta gördüğü hocayla tekrar görüşüp konuştuğunu hocanın Dr. Nazım Bey olmadığını ve kendisinin yanıldığını anlatacağını söyledi. Dr. Toledo'nun yalvarıp yakarması karşısında Talat Bey hemen şimdi alel acele Refik Bey'e gitmenin doğru olmayacağını, Refik Bey'e rastladığı zaman konuyu açarak yanıldığını söylemenin doğru olacağını ve böyle yapması gerektiğini sıkıca tenbih etti[158].

Dr. Nazım Bey, Mithat Şükrü Bleda'nın evinde misafir olarak kalmakta çamaşırları burda yıkanmaktaydı. Onun hal ve davranışlarından ev sakinleri endişe ediyorlardı. Birgün Mithat Şükrü Bleda'nın eşi Hoca Yakup Efendi'nin mendillerinin gayet güzel ketenden dokunmuş olduğunu, kenarlarına "N" harfinin işlendiğini, bu pahalı mendilleri acaba nereden almıştır diyerek O'nun hakkındaki endişelerini açıkladı. Bunun üzerine M. Şükrü Bleda, eşinin Dr. Nazım Bey'in esas kimliği hakkında endişeye düştüğünü anlayarak düşündü ve yutkundu. Daha sonra yalan söyleyerek hocanın çok tanıdığı bulunduğunu, zengin ve beyler arasında yakın dostları olduğunu, zenzin dostlarından birinin bu mendilleri hediye etmiş olacağını zayıf ve ürkek bir sesle izah ederek eşinin şüphelerini gidermeye çalıştı.

Dr. Nazım Bey'in kimliğini saklamak çok güç oluyordu. Bazı hadiseler ve davranışlar bu gizliliğin korunmasını güçleştiriyordu. Bir gün Dr. Nazım Bey hastalandı. Kendisine en-

157 M. Şükrü Bleda, a.g.e., s.27.

158 C. Kutay, Talat Paşa, c.1, s.171.

jeksiyon yapılırken iğne kırıldı ve iğnenin yarısı kaba etin içinde kaldı. Hastaneden bir doktor getirildi, doktor iğneyi bulmak ve çıkarmak için çok çalıştı, fakat bir türlü bulamadı. Bu duruma Dr. Nazım Bey çok sinirlenerek doktora "Delikanlı neşteri paralel, sonra da dikine tarayınca, iğne muhakkak çıkar ortaya, sen söylediğim gibi yap bakayım"[159] dedi.

Hastahane doktoru söyleneni yaptı ve kaybolan iğneyi bulup çıkardı. Dr. Nazım Bey'e bunu nereden öğrendiğini sordu. Dr. Nazım Bey de böyle bir şeyi bir defa da İstanbul'da gördüğünü ve orda öğrendiğini boğuk ve kekeme sesiyle konuşarak kendisini gizlemeyi başardı.

1. PARİS CEMİYET MERKEZİ İLE SELANİK CEMİYET MERKEZİNİ BİRLEŞTİRMESİ

Eylül 1906 tarihinde Selanik şehrinde, Bulgar komitecilerinin örgütlerinden[160] ve mason teşkilatından[161] mülhemlenerek Tabanca ve Kur'an-ı Kerim üzerine yemin eden ve birbirini tanımayan üyelerden oluşan, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu[162]. Bu cemiyet üyelerinin faaliyetleri sonucu, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Makedonya'da gelişerek hızla yayıldı[163]. Fakat cemiyet bir bütünlük içinde bulunmadığından faaliyetlerinde başarıya ulaşamıyordu.

Dr. Nazım Bey gizlice Selanik'e gelerek kendisiyle mektupla muhabere ederek tanıştığı Talat Bey'le temas kurdu. Paris Cemiyet merkezi ile Selanik şubesinin faaliyetlerinin birleştirilmesine teşebbüs etti[164]. Takma adıyla ve değişik kıyafetiyle gizlenerek hizmetlerini daha iyi yürütmek maksadıyla Selanik şehrinde kaldı. Paris ve Avrupa'nın diğer merkezleriyle Mısır'a kadar uzanan şubeler arasında, "Türk" isimli gazete çıkararak mücadelesine devam etti ve kısa zamanda Selanik şubesini bütün şubelerin ana merkezi haline getir-

159 M. Şükrü Bleda, a.g.e., s.28.

160 Hüseyin Cahit Yalçın, Siyasi Anılar, İstanbul, 1976, s.5.

161 Kazım Nami Duru, a.g.e., s.14.

162 Kazım Karabekir, a.g.e., s.131.

163 C. Kutay, Talat Paşa, c.1, s.158; Tevfik Çavdar, Talat Paşa, Ankara, 1984, s.70.

164 Ziya Şakir, a.g.e., s.15.

di. Dağınıklığı giderdi ve cemiyeti bir gizli ihtilal komitesi şekline sokarak, subayları etkiledi ve faaliyetlerini de tek merkezden idare etti. Cemiyete yeni gireceklerin tetkik, tahkik ve karar safhaları için genişçe talimatnâme ile genelgeler hazırladı. Bu talimatnameyi hazırlarken Miralay Sadık Bey, Binbaşı Fethi ile Manyas Zade Refik ve Mithat Şükrü Bleda'nın görüşlerini aldı. Talimatnamedeki tahlif merasiminin (yemin töreni) şekil ve metninin hazırlamasında 1789 Fransız Büyük İhtilalindeki Jakopen'lerden model aldı[165].

Dr. Nazım Bey Selanik'te sadece Mithat Şükrü Bleda'nın evinde değil, cemiyetin diğer üyelerinden bazılarının evinde de kalarak gizlendi. Eski kıyafetiyle Hoca Yakup Efendi adıyla başında sarık sırtında cübbe, çenesinde uzun sakal ve ayağında yemeni olduğu halde Nafiz Kufralı Bey'in Yenikapı semtindeki evine misafir oldu[166]. Kıyafeti ve ismi gibi kaldığı yerleri de sık sık değiştirerek Selanik sakinlerinin ve hükümet ajanlarının dikkatlerini üzerine çekmedi. Cemiyetin adının değişmesi gerektiği görüşünü gizli ve açık toplantılarda savundu. Bu görüş, o günkü şartlar dahilinde uygun bulunmuyordu. Üyeler arasında "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" ismi tanınmış ve kabul edilmişti. Cemiyetin isminin değişmesi istikrarsızlık meydana getirecekti. Diğer taraftan üyelerin isim değişikliğine tepkileri ne olacaktı? Dr. Nazım Bey'in görüşünü kabul eden üyelerin ısrarı üzerine, cemiyetin isim değişikliği hakkında görüşleri alınmak maksadıyla üyelere mektup gönderildi[167]. Mektuplara verilen cevaplarda Dr. Nazım Bey'in teklif ettiği "İttihat ve Terakki" ismi uygun bulundu. Dr. Nazım Bey'in, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyetini birleştirmek için[168] teklif ettiği ve üzerinde önemle durduğu "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ismi çoğunlukla kabul edildi[169]. Böylece

---

165 C. Kutay, a.g.e., s.158.

166 Kazım Nami Duru, a.g.e., s.16.

167 M. Şükrü Bleda, a.g.e., s.31.

168 H. Menteşe, a.g.e., s.122.

169 Kazım Karabekir, a.g.e., s.131.

Selanik'teki Cemiyetin ismi, daha çok yayılmış ve kök salmış, Osmanlı İttihat ve Terakki ismine kalbedilmiş oldu[170].

Paris'teki cemiyetle Selanik'teki cemiyeti hem ismen hem de yapacakları faaliyetler bakımından birleştiren, milliyetçileri bir araya getiren ve büyük fedakarlıklarda bulunan Dr. Nazım Bey, bir mukavele hazırladı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin gizli muhabere defterinin 386 nolu yazısında mevcut olan bu mukavele şöyledir[171];

Merkezi Paris olan "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" ile, merkezi Selanik olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" 19 Şaban 1325 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" namı altında atiyuzzikir şerâit ile ittihat etmiştir:

Madde 1- Cemiyetin biri dahili diğeri harici olmak üzere iki merkezi umumisi olacak ve bunlardan harici merkezi umumi Paris'e ve dahili merkezi umumi de şimdilik Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı yarı amirleri olacaktır.

Madde 2- Maksad-ı esâsi 1292 tarihinde neşrolunan Mithat Paşa Kanun-i Esasisinin tatbik ve devamı meriyetini teminden ibaret olan cemiyetin bu maksuda vasıl için istidat ve icabatı mahalliyeyi nazarı dikkate alarak teşkilat ve vezâifi efrâdı tayin eden dahili ve harici ayrı ayrı iki nizamname de bulunacaktır.

Madde 3- Umur-u daire-i maliyede merkez-i mumumiler her ne kadar müstakil iseler de icabında yekdiğerine muavenete mecburdurlar.

Madde 4- Dahili merkez-i umumiye doğrudan doğruya irtibatında mahzur görülen dahildeki şuabât ve efrât, Paris merkez-i umumisi vasıtasıyla muhabere etmek üzerine dahildeki merkez-i umumiye tabi olacaktır.

---

170 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.114.

171 İttihat ve Terakki Cemiyetinin Gizli Muhabere Defteri, Tahrirat no: 386, c.1, s.44. Ahmet Bedevi Kuran, a.g.e., s.238. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul 1984, c.1, s.49, Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, Ankara, 1983, c.2, Kısım 4. s. 59.

Madde 5- Harici merkez-i umumi şuabâtı hariciyenin merciliğinden başka cemiyetin harice karşı muvahhaslığı vazifesini ifa eyleyecektir. Hükümât ve matbuatı ecnebiye ile olan münasebâtın mesuliyetini harici merkez-i umumiye ve dahildeki teşebbusât ve icratın mesuliyetide kâmilen dahili merkez-i umumiye aittir.

Madde 6- Merkez-i umumiler yalnız ikna ile yekdiğerinin harekâtını tâdile selâhiyettardırlar.

Madde 7- Cemiyetin vasıt-ı neşri efkârı şimdilik Türkçe "Şura-yı Ümmet" Fransızca "Meşveret" gazeteleridir. Dahili merkez-i umuminin muavenet ve iştirakiyle harici merkez-i umuminin tahtı nezaretinde tab'ı neşredilecek "Şura-yı Ümmet" ile Türkçe bilcümle neşriyatta harici merkez-i umuminin tekâlifini nazarı dikkate almaya mecbur olduğundan mesuliyetine dahili merkez-i umumide iştirak edecektir.

13 Eylül 1323 Saat 1 Ezanı
(27 Eylül 1907)

Bu tarihi anlaşma belgesiyle Dr. Nazım Bey; Paris'te bulunduğu sırada mektupla haberleşerek ilgi kurduğu ve daha sonra sözüne itimat ederek geldiği Talat Bey[172] ve cemiyetin diğer üyelerini sağlam esaslar dahilinde bir araya getirerek cemiyeti hem amaç hem de örgüt bakımından bütünleştirdi. Amaçta ve faaliyetlerinde bütünleşip dinamik kazanan İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında, yeni isminde bütünlük olduğu gibi bundan sonra harici Paris merkezi, dahili Selanik merkezi olmak üzere diğer taşrada bulunan şubelerin iç ve dış faaliyetleri düzenli bir sisteme bağlandı.

2. SELANİK'TEN İZMİR'E GELİŞİ

Dr. Nazım Bey Selanik'e gelmekle büyük bir tehlikeyi atlatmış bulunuyordu[173]. Dürüst ve fedakar inkılapçı bununla yetinmeyerek Anadoluya gidip İzmir ve Aydın vilayet merkezlerinde teşkilat kurmak istiyordu. Çünkü İstanbul, Edirne, İzmir ve Aydın gibi önemli illerde ve Anadolu'da teşkilat henüz kurulmamıştı. Selanik'te Dr. Nazım Bey, Rumeli şi-

172 A. Bedevi Kuran, a.g.e., s.244.

173 Aynı eser, s.246.

vesiyle tatlı ve peltek konuşmalarıyla dinleyenleri ve bilhassa gençleri etkiliyor, Talat Bey ve Kazım Karabekir gibi gençlere büyük ilgi ve alaka gösteriyordu[174].

Selanik'te 27 Eylül 1907 tarihinde tarihi görevini yaptıktan hemen sonra İzmir'de teşkilatı kurmak görevini üzerine alarak vakit kaybetmeden yola çıktı. Bu defa da yolculuğunda Hoca Yakup Ağa takma adını kullandı[175]. Selanik'ten Pake kumpanyasının güverte yolcuları arasında, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti namına İzmir'e geldi. Dr. Nazım Bey'in İzmir'e gelişinin esas maksadı Rumeli'de çıkacak olan ihtilali engelleyecek İzmir kolordusuna mani olmaktı. Çünkü Rumeli'de ihtilal yapmaya karar vermişlerdi[176].

1907 yılının başından beri, "namı paki gibi sureti de, siretide tahir ve gayet hukuku mütedeyyin bir zat olan mahye-i sâni-i cemiyet, kahraman-ı hürriyet mücahit aleyhimmet bir numaralı Binbaşı Tahir Bey işte şu sıralarda İzmir'de bulunup aleddevam meclûb-u meâlisi olan hürriyetperveran ashab-ı hamiyyetin hissiyât-ı nâmilerini bir tesir-i mesihi ile ihya eylemekte olduğunda Aydın vilayeti pek uyanık bulunuyordu" cümlesinin, ihtiva ettiği mananın gerçekleşmesine gayret gösteren Tahir Bey İzmir'de bulunuyordu[177]. Dr. Nazım Bey İzmir'e gelir gelmez, İttihat ve Terakki Cemiyetinin azalarından Tahir Bey'i bulmaya çalıştı. Tahir Bey'in İzmir'in Kemer semtindeki evine giderek kapıya vurdu. Kapı açılınca Tahir Bey'i görmek istediğini söyledi. Tahir Bey kapıya geldiğinde, Dr. Nazım Bey pervasızca ve gizlenmeden Paris'ten Mekedonya'ya ve oradan İzmir'e şifahi tavsiye ile geldiğini ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinden olduğunu bildirdi. Dr. Nazım Bey'in o devrin şartlarında damdan düşer gibi kendisini tanıtması karşısında Tahir Bey bu işte bir yanlışlık olabileceğini, hiç bir cemiyet veya müessese ile alakası bulunmadığını ve kendisini daha önce görüp tanımadığını söyledi. O'nun sözlerinden birşey anlamadığını, kıyafetine ba-

---

174 K. Karabekir, a.g.e., s.251.

175 C. Kutay, a.g.e., s.171.

176 H. Menteşe, a.g.e., s.119.

177 Ahmet Refik, İnkılab-ı Azim, İstanbul, 1326, s.69.

karak yaşlı olması dolayısıyle bir yanlış anlama olacağını belirterek Jandarma Zabiti Eşref Bey'e gitmesini, O'nun İzmir'i iyi bildiğini, kendisine aradığı şahsı buldurabileceğini ifade ederek Dr. Nazım Bey'i başından uzaklaştırmak için kapısından kovdu. Dr. Nazım Bey doğru Eşref Bey'e gitti. Eşref Bey Dr. Nazım Bey'i Paris'ten 1905 yılından beri tanıyordu. Eğer onu Paris'ten tanımasaydı, yanına yaklaştırması mümkün değildi. Çünkü Dr. Nazım Bey'in elinde ne bir mektup ne de bir parola vardı. Bir sözlü tavsiye ile o zaman kimse kimseye güvenemezdi. Tahir Bey'in onu Eşref Bey'e göndermesi önemli bir tedbirdi[178].

Dr. Nazım Bey Kemer'de gezerken, Sporting Kulübü yanında Paris'ten tanıdığı Halil Menteşe Bey'i gördü. Halil Bey'i yüksek sesle çağırdı. Karşısında Dr. Nazım Bey'i gören Halil Bey "vay yezit nerden çıktın?" diyerek boynuna sarılmak istedi. Fakat Dr. Nazım Bey mani oldu. Kendisinin İzmir'e gizli geldiğini, gizli görüşmesi gerektiğini söyleyerek randevu istedi. Ertesi günü öğleden sonra Sporting Kulübünde görüştüler. Dr. Nazım Bey kendisine selam verilmemesini ve kendisine ait Halil Bey'in üzerinde kağıt taşımamasını rica etti.

O yıllarda Dr. Nazım Bey Divan-ı harp tarafından idam cezasına mahkum edilmişti. Kendisinin başkasına zararının olmasını istemiyordu. İzmir Sporting Kulubünde Halil Menteşe ile bir araya geldi. Özel görüşmede mevcut yönetimi devirmek için İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak Selanik'te ihtilal yapmaya karar verdiklerini, Rumelide ihtilal başlayınca II. Abdulhamit'in ilk defa Rumeliye göndereceği İzmir Kolordu'su olacağını, bu duruma mani olmak için teşkilat tarafından kendisinin kolordu zabitleri ile İzmir'in aydın gençlerini cemiyete bağlayıp üye yapmaya memur olarak gönderildiğini belirterek Halil Menteşe'den evli olmayan iki genç vermesini istedi. Sonra O'na gidip Milas'ta oturmasını tavsiye etti. Dr. Nazım'ın gençleri istemekteki maksadı onları kendine bağlamaktı. Gerçekte o eline geçirdiği gençleri güzel konuşması ve samimi davranışlarıyla etkileyerek cemiyet fedaileri yapardı.

178 Eşref Kuşcubaşı, a.g.e., s.6-7.

Halil Menteşe O'nun tavsiyeleri karşısında, kendisini bu şartlar altında iki gence nasıl teslim edebileceğini, özellikle arkadaşlarının hepsinin evli olduklarını, elinin altında bu kadar büyük itimata layık gençlerin bulunmadığını anlattı. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey erkan-ı harpten Selahattin Bey ile Bursa'lı Kaymakam Tahir Bey'i tanıyıp tanımadığını sordu. Halil Menteşe'nin tanıdığını belirtmesi üzerine onlarla buluşturup tanıştırmasını istedi. Aralarında geçen bu ciddi ve anlamlı konuşma üzerine ertesi günü Halil Menteşe Selahattin Bey ve Tahir Bey'le Dr. Nazım Bey'i özel bir yerde buluşturarak tanıştırdı[179].

Dr. Nazım Bey'in 1905 yılından beri Eşref Kuşcubaşı'nı çok iyi tanıyıp sevmesi Paris'ten Halil Menteşe ile müşterek faaliyetlerde bulunması, İzmir'deki işlerini kolaylaştırdı[180].

Dr. Nazım Bey'in Paris'teki faaliyetleri Eşref Kuşçubaşı'nı çok etkilemiş ve onun üzerinde haşin bir adam intibası bırakmıştı. O'nun doğruluğu[181], açık sözlülüğü, istikameti, minnetsizliği, hele komitacılığı ve cesurluğu, arkadaşları tarafından takdirle karşılanmıştı. Paristen Makedonya'ya ordu zabitleri arasında çalışmayı tercih edip gönüllü propaganda faaliyetlerine katılması ve zabitleri yönlendirmesi, bu uğurda tam bir fedai olarak inançla çalışması, kendisiyle münasebeti olanların hayranlıklarını kazandı. Makedonya'da Eşref Kuşcubaşı'yla beraber üçüncü Ordu Zabitlerini kendilerine bağlayarak, Paris merkezinin yeniden dirilmesini sağlayarak teşkilata canlılık kazandırdılar.

Daha önce Eşref Kuşcubaşı Jandarmaya, Sami Bey polis komserliğine ve Reşit Bey inzibat amirliğine tayin maksadıyla "fakir olupta bu yüzden kadere uğramışların perişanlığını gidermek için zât-ı şahaneden sadaka-i cemile olarak bir miktar ihsan-ı şahane ile taltifleri merhamet-i şahaneden dilemekte olduğumuz gibi şartlar.." cümlesinde ifade edilen şartlarla İzmir'e geldiler. Bu esnada Dr. Nazım Bey de ilk

---

179 H. Menteşe, a.g.e., s.119.

180 Kuşcubaşı, a.g.e., s.1.

181 Beyatlı, a.g.e., s.112.

Tütüncü Yakup Ağa garip bir adamdır diyerek onun hakkında endişelerini açıklardı. Bazen de "Tütüncü Yakup Ağa" adını yarı şaka yarı ciddi latife yaparak söylerdi.

Birgün İzzet Yemişcibaşı Tütüncü Yakup Ağa'nın dükkanının içine girdi. Dükkanın kapı ve pencereleri açık olduğu halde içerde tütün göremedi. Dükkanın üzerindeki odaya çıktı. Bu oda bir tütüncünün odasına benzemiyor ve odada kitaplar, dergi ve gazeteler, masa, çanta, çatal ve bıçak gibi aydın ve okumuş insanlara ait eşyaları gördü. Bu ziyaretinden sonra İzzet Yemişcibaşı, Refik Evliyazade'ye Tütüncü Yakup Ağa'da kendisinin anlayamadığı bir iş olduğunu söyleyerek O'nun kendilerinden daha düzenli yaşadığını, güzel bir masaya temiz sofra kurduğunu, sofrada çatal, bıçak ve peçete gibi eşyaların bulunduğunu anlattı[186].

Tütüncü Yakup Ağa İzmir'de tütüncülük adı altında dükkanında cemiyet adına hizmette bulunurken Eşref Kuşçubaşı, Uşağızade Muammer, Hadıka-i Maarif Mektebi Müdürü Hüseyin Lütfi ve Muammer Bey gibi üyelerden ayda iki altın aidat toplardı. Topladığı paraları yerli yerince harcayarak, artan parayı kendi maaşından düşerek harcardı. Mesela artan para otuz kuruş ise, ay başında kendisinin aldığı ikiyüz kuruşluk maaşdan düşerek yüz yetmiş kuruş maaş alırdı. Aldığı maaşını ve topladığı aidatların tamamını yine cemiyet için harcardı[187].

Yakup Ağa dükkanın kirasını her ayın başında düzenli olarak ödüyordu. Ağa'nın tutum ve davranışları Evliyazade ailesinin hoşuna gidiyordu. Evlerinde temiz ve yetişmiş bir kalfa kadın bulunmaktaydı. Evliyazade ailesinin reisi sayılan Refik Bey, kızı Beria Hanım'ın dadısı kalfa kadını Yakup Ağa'ya vermek istedi. Kalfa kadınla birlikte tütüncü dükkanını, karşıyakanın dış mahallesinde Soğukkuyu isimli yerde bulunan birkaç odalı evi de bağışlamak arzusundaydı.

---

186 Bu bilgiler, 21.1.1987 tarihinde saat 14.30'da Sosyal Sigortalar Kurumu İzmir İnşaat Emlak Müdürlüğünde kendisiyle şahsen görüştüğümüz Dr. Nazım Bey'in damadı Fuat Bozinol Bey'den alınmıştır.

187 Kuşcubaşı, a.g.e., s.7.

Yakup Ağa "bu güzele bir sırdır, şimdiye kadar Yakup Ağa adıyla geçindik şimdiden sonra da Evliyazade adı arkasına gitmiş olacağız" diyerek Eşref Kuşcubaşı'ya söylendi. Kuşcubaşı'nın "Ailevi işlere ve ahiret kesesindeki parasına karışmaktan çekinirim, düşün, taşın..." demesi üzerine Yakup Ağa "Ben söz vereceğim" dedi ve söz verdi. Bu söz üzerine kalfa kadın Yakup Ağa'nın zimmetine girdi[188].

Bundan sonra dükkan kirası alınmadı. Yakup Ağa, Evliyazadelerin ailesinden kabul edildi. İzdivac hazırlıkları yapılmaya başlandı. Bu ailenin ihsanından istifade için yetişmiş kalfa kadınla nişanlı olması bir sır olarak kaldı. Daha sonra kalfa kadının kendisinden olan hukukuna riayet etmeyerek dünyalık hırsı için, Evliyazadelerin kızı Beria Hanım'la evlenmeye niyet etti[189].

Yakup Ağa fırsat buldukça Hadika-i Maarif Mektebinde ve Karşıyaka'da suvari zabiti Aksaraylı Ziya Bey'in evinde tahliflerde bulunuyordu. Polislerden, zabitânlardan ve memurlardan bulduğu gençleri tahlif ediyordu[190]. Bu tahlif merasiminde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine girenleri özel bir odaya alıyor sağ eline Kur'an-ı Kerim ve tabanca üzerine koyarak daha önce hazırlanmış yemin metnini okuyordu. Yemin suretinde[191]; dinî, vicdani ve namusu üzerine yemin ederek maksadı Kanunu Esasinin tatbikini sağlamak, meşru hukuk düzenini getirerek hürriyeti ilan etmek; milletin ırk, mezhep ayırımı yapmadan milletini birlik ve beraberlik içinde gelişip ilerlemesini temine çalışmak olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlı bulunduğu açıkca ilan edildikten sonra, memleketin şan ve şerefini artırmak için saadet ve selametini temin etmeğe canını feda edeceği, bildirilmesi gereken üyelerden başkasına haber vermi yeceği, cemiyetin vereceği kararlara uyarak yerine getirme-

---

188 Kuşcubaşı, a.g.e., s.8.

189 Aynı eser, s.9.

190 Kuşcubaşı, a.g.e., s.9.

191 Takvimli Gazete 6 Eylül 1912, sayı 128; Alemdar Gazetesi Askeri Hükümet tarafından kapatıldığı zaman yerine Takvimli Gazete çıkarılmıştır.

de tereddüt etmiyeceği, şahsi menfaat ve düşmanlık duygularını taşımayacağı Kanunu Esasiye ölünceye kadar bağlı kalacağı tekrarlattırılıyordu. Eğer söz verdiği halde hiyanet edecek olursa, alçaklık edenlere verilen idam cezasına şimdiden razı olacağı Vallah, Billah, Tallah denilerek yemin ettiriliyordu.

Tahlif merasimine kadınları da alıyor, hatta o devrin şartlarına göre yapılması gayet zor olan kadınların da bulunduğu ve iştirak ettiği toplantıları gerektiği zaman yapıyordu.

Birgün Karşıyaka'ya öğleden önce gidilerek bazı memur ve halktan cemiyete girmek isteyenlerin üye kaydı ve tahlifleri yapılacaktı. Karşıyaka vapuruna ayrı ayrı istikametlerden gelip binecekleri sırada bir polis komseri gördüler. Komserin tutum ve davranışlarından şüphelenerek takip edildikleri zannıyla yolu değiştirerek kahvelere dağıldılar[192]. Öğleden sonra saat üçe kadar gidilmek istenilen eve gidilemedi. İçlerinden birisi hazırlanan yemek ve diğer yiyeceklerin bayatlamaması veya bozulmaması için gitmeleri gerektiğini söyledi. Öğleden sonra geç vakitte tesbit edilen eve gittiler. Bu davete kadınlardan da çağrılanlar vardı. Cemaat dağılıp etraf sakinleşince kapıya vurarak içeri girdiler. Ev müsait değildi. Yakup Ağa kadınları matbaha(özel oda) alıyor ve gelen erkekleri de odada bekletiyordu. Tahlif olanları odadan çıkarıp başka bir kapıdan dışarı gönderiyordu.

Tahlife gelenlerden biri burası bekar evidir ne vardır ne yoktur diye matbah kapısını açtı. İçerde oynayıp fingırdayan üç kız ve bir kadın gördü. Kadınlar korkarak kaçmak istediler. Kadınların kaçışını gören ve tahlif olan genç erkekler matbaha girdiler. Kadınların davranışlarını gören ev sahibi müdahale ederek çıkıştı. Ve "ben pezevenk miyim?" diye bağırdı. Ev sahibinin ani çıkışı münakaşaya dönüştü. Fakat tartışma dallanıp budaklandı. Gürültü ve

---

192 Kuşcubaşı, a.g.e., s.9.

patırtı haline dönüşen münakaşayı Yakup Ağa tahlif merasimini yaptığı odadan duydu[193]. Bunun üzerine Eşref Bey'e ortalıkta nerde tartışma olduğunu sordu. Eşref Bey de tahlif merasimine geç kaldıklarından önceden hazırlanan yemeklerin bozulmaması için merasime birkaç bekar kadın aldıklarını, bunları bekar bir zabitin görerek bu genç bayanları kimler davet ediyor diye müdahale etmesi üzerine tartışma çıktığını, bu durum üzerine kadınları matbaha koyduğunu söyledi. Odada tahlif olan gençlerin dışarı çıkanlarının, içerde kadın olduğunu öğrenmeleri üzerine, ev sahibinin de bir aralık dışarı çıkması ve durumu anlamasının tartışmaya sebep olduğunu izah ederek meseleyi çözdüğünü ve kadınları da evden uzaklaştırdığını izah etti. Bu olaydan sonra Yakup Ağa tahlif merasimine kadınların katılmasının uygun olacağını düşündü. Toplantı esnasında polis tarafından basıldıklarında siyasi ve ictimai toplantı olmayıp zamparalık perdesi altına gizlenip faaliyetlerinde başarıya ulaşacaklarını ifade ederek bundan sonraki toplantılara bir iki kadın temin edip toplantılara bayağı kadınlar toplantısı görüntüsü verilmesini uygun buldu. Ancak Yakup Ağa'nın bu görüşü Eşref Kuşcubaşı tarafından uygun görülmiyerek hoş karşılanmadı ve eleştiriye uğradı. Böyle münasebetsiz buluşların Yakup Ağa'ya ait olduğunu bu tür davranışların doğru ve yanlış olup olmadığını tetkik etmeden ısrarla üzerinde durduğunu söyledi[194].

Tahlif merasimi sadece bir yerde yapılmazdı. Fırsat bulundukça İzmir Karşıyakada oturan süvari zabiti Aksaraylı Ziya Bey'in evindeki tahlif merasimine Dr. Nazım Bey iştirak ederdi. Ziya Bey'in ünvanı sebebiyle tahlif merasimine gelen zabıta memurları memnun olarak ayrılırdı[195].

O devrin şartlarında İzmir'de Dr. Nazım Bey'i gizlemek büyük bir suçtu. O'nu hükümete teslim eden insan için mükafatların en büyüğü vaat edilmişti[196]. Eşref Kuşcubaşı, Bursalı Tahir Bey gibi ittihatcıların himayesine sığınan

193 Kuşcubaşı, a.g.e., s.10.

194 Aynı eser, s.11.

195 Aynı eser, s.9.

196 H. Menteşe, a.g.e., s.120.

Dr. Nazım Bey sık sık ikamet yerini değiştirmeyi ihmal etmezdi. Çeşmeli, Karşıyaka, Konak ve hükümet binasına yakın Beyler sokağı gibi yerlerde oturdu.

Yakup Ağa elinde zincir sallaya sallaya gezer ve zabitlerin içine rahatça girerdi. İzmir'in meşhur semtlerinden olan Göztepe ve Güzelyalı gibi yerlerde gezerdi. Her akşam yanına bir genç zabit alır ağaçların gölgesi altında onlarla konuşurdu. İzmir'de gençlere cemiyeti tanıtma onları propaganda ile cemiyete alma vazifesini, meşrutiyetin ilanına kadar yaptı.

Her gün, bir köylü kıyafetinde askeri kıraathaneye gitti. Elinde zincir salladı, ayakkabılarının ökçelerini maksatlı olarak büktü, ayak parmakları ayakkabının önünden dışarı çıkmış bir vaziyette, söze sohbete karışmayarak askerlerin dikkatini çekti. Fırsatını bulur bulmaz zabitlerden birini salı gecesi tekkedeyim" diyerek davet ederdi. Tekke sözünden İzmir'de meşhur Hüseyin Lütfi Bey'in okulu anlaşılıyordu. Dr. Nazım Bey'in bu tür davranışları bazan da kendini tanıyan dostları tarafından tenkitlere maruz[197] kalıyor bazan da çok ağır bir şekilde eleştiriliyordu.

3. TÜTÜNCÜ YAKUP AĞA'NIN AYDIN VE DENİZLİ İLLERİNDEKİ FAALİYETLERİ

Dr. Nazım Bey tütüncü dükkanında tütün satmak bahanesiyle vapurlara serbestce girip çıkıyor, Selanik'e sevkedilen askerlerle diyalog kuruyor, bu diyalog sayesinde birçok subayı, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin maksadına hizmet etmesi için eğitiyordu. Onun gayesi, askerlerin Selanik'e gönderildikleri sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmalarını temin etmek ve İzmir redif Fırkasının Rumeli'deki askeri kuvvetleriyle birleşmelerini sağlamaktı[198]. Memleket ancak böyle kurtularak hürriyete kavuşabilirdi[199]. Dr. Nazım bunu çok iyi biliyordu.

---

197 Kuşcubaşı, a.g.e., s.9.

198 Bleda, a.g.e., s.42, Cavdar, a.g.e., s.80.

199 Lord Kingross, Atatürk, Tercüme Necdet Sander, İstanbul 1981, s.71.

İzmir ve ilçelerini adım adım gezen Yakup Ağa, İzmir ilinin dışında da faaliyetlerde bulundu ve o bölgelerde yaşayan insanların bazılarını cemiyete bağladı. İzmir'de Tütüncü Yakup Ağa adıyla faaliyette bulunurken Aydın ilinde Hoca Yakup Efendi takma adıyla çalıştı. "Hoca Yakup Efendi müstear adıyla Aydın vilayetine geçerek ve icabına göre türlü türlü kıyafetlere girerek; hocalık, bakkallık, komisyonculuk ve hatta efkârı ahaliyi uyandırmağa en iyi zemin ve vesile olmak üzere, falcılık gibi türlü türlü şartlara suluk ederek, o havaliye kemal-i cesaret ve maharetle hayli feyz saçmış, bu yolda fedakarlıklarla zihinleri açmış, fikirleri nurlandırmış olduğundan, kıyam-ı vaki hamasatkârâne üzerine Rumeli'ye Aydın cihetindeki taburların memur edilmesi cemiyet-i muhteremece pek memnuniyetle telakki olunmuş ve zaten böyle bir zamanda mesadet-i nişâne muntazar olan bu taburların cem ve celbi faali hayrı addedilmiştir[200]. "Cümlesinin ihtiva ettiği hizmetleri Aydın ili ve ilçelerinde yaptı. Onun bu faaliyetleri Aydın sakinlerinin uyanmasına ve onların cemiyeti sevmelerine sebep oldu.

Aydın ve ilçelerinin insanlarını, mevcut idareye karşı muhalefete hazırlayarak onlardan cemiyete maddi yardımda bulunacaklarına dair söz aldı. Bu ilde bulunana tanınmış şahıslara giderek onlarla görüşmeler yaptı.

Denizli'de Mühürcü Muhsin Efendi ismiyle şöhret kazanmış bir adamı cemiyete aldı ve zabıtadan bazılarıyla tanıştı. Aydın ilinde de mülazım olan bir Çerkez'i cemiyete bağladı. Zabitândan bir çoğuyla tanışarak Ödemiş'e gitti, Hacı İlyas köyünden Hacı Mehmet Efendi ve bazı çerkezlerin ileri gelenleriyle diyalog kurarak onları cemiyete üye olmaya davet etti[201].

Hacı İlyas köyüne gelerek misafir oldu. Hacı İlyas köyü ile Kayalar köyü arasında küçük bir tepe bulunmaktaydı. Burdan kayalar köyüne gitti. Çakıcı Mehmet Efe'nin ikinci karısı ve Hacı Mehmet Efendinin kızı bu köydendi. Dr.

---

200 Ahmet Refik, a.g.e., s.70.

201 Kuşcubaşı, a.g.e., s.7.

Nazım Bey'in maksadı köylülerin marifetiyle çakıcı Mehmet Efe'yi elde ederek cemiyete almaktı. Hacı İlyas köyü sakinleri Dr. Nazım Bey'e "bütün emelin kurusun" diyerek onu tehdit ettiler. "Efendi yüzlerce müslüman öldürmüş bir caninin şiddetlerinden veyahut kudretinden mi istifade beklersin?" gibi suallerle Dr. Nazım Bey'e karşı çıktılar. Fakat yine de Dr. Nazım Bey Çakıcı Mehmet Efe ile münasebet kurup ondan yardım beklemekten vazgeçmedi[202]. Mukaddes emeline ulaşmak için onunla görüşüp anlaşmaya karar verdi.

Çakıcı Mehmet Efe Kayalar köyünde sakin bir hayat geçirmekteydi. Efe'nin yiğitlik şöhreti herkesin ağzında dolaşıyor, nüfuzu takdirle karşılanıyordu. Dr. Nazım Bey Rumeli'de çıkacak ihtilalin ancak Çakıcı Mehmet Efe gibi insanların desteğiyle başarılı olabileceğini düşünüyor, onu cemiyete üye yapıp, cemiyetin gücünü artırmak istiyordu. Daha önce tanınmış şahısları cemiyete almıştı. Tütüncü dükkanının üzerinde tek odada yatıp kalkan Dr. Nazım Bey, Efe ile görüşmeyi aklına koydu ve Hacı İlyas köyüne gitti. Dağlardan ovaya inen Efe ile, Hacı İlyas köyü yakınında bulunan Kayalar köyünde görüştü[203]. Efenin evinde hiç eksik olmayan misafirlerle beraber oturup yedi-içti, bilahere çekildikleri oturma odasında başlayan sohbet sırasında Çakıcı Mehmet Efe Yakup Ağa'ya hoş geldin diyerek nerden ve ne için geldiğini kendisinin kimlerden olduğunu sordu. Adının Tütüncü Yakup Ağa olduğunu ve İzmir'den geldiğini, Efe ile yalnız olarak baş başa konuşmak istediğini söyledi. Karşılıklı bu konuşma üzerine Efe'nin emriyle odada bulunan misafirler diğer odalara alındı. Odada Çakıcı Mehmet Efe ile Tütüncü Yakup Ağa(Dr. Nazım Bey) yalnız başbaşa kaldılar. Tütüncü Yakup Ağa Devletin milletin battığını, köylünün aç ve perişan olduğunu memleketin halinin kötülüğünü, bütün bu gidişata Padişah II. Abdulhamit'in meşvereti bırakarak sebep olduğunu[204], Sarayına kapanarak ortalığı gizli jurnalcılarla(hafiye) doldurduğunu, memleketin halinden haberi bulunmadığını ve memleketin mevcut durumunun yürekler acısı oldu-

202 Kuşcubaşı, a.g.e., s.8.

203 Mustafa Müftüoğlu, Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler, İstanbul 1973, s.40.

204 Müftüoğlu, a.g.e., s.41.

ğunu izah etmeye çalıştı. Efe II. Abdulhamit hakkında konuşulanları hayretler içinde dinlerken ulemanın hangi görüşte bulunduğunu kendisinin ne yapması gerektiğini bilmek istediğini ve ne yapmasını istediklerini sordu. Dr. Nazım Bey; ulemanın kendi menfaatından başka birşeyi düşünmediğini, Avrupalıların memleketi paylaşmaya karar verdiklerini, eğer bu vatan topraklarını kurtaramazlarsa, vatanın, ırzın, şeref ve namusun düşman çizmeleri altında ezileceğini, belirterek Selanik'te Osmanlı İttihat ve Terakki adında bir cemiyetleri bulunduğunu, bu cemiyetin gizli çalışarak memleketi içine düştüğü felaketten kurtarmaya karar verdiğini, memleketin münevver ve fedakar evlatlarının sözkonusu bu cemiyete üye olduklarını, kendisinin Selanik'ten kalkıp Aydın iline Efe ile konuşmak ve cemiyete üye yapmak için geldiğini, ileride hürriyet ve inkılap hareketine girişmek icap ederse sırt sırta vererek birlikte çalışmak istediklerini anlattı[205]. Çakıcı Mehmet Efe Dr. Nazım Bey'in anlattıklarını derin bir alaka ile sessizlik içinde dinleyerek hiddetlendi ve:

"Ağa, Ben Padişahımız Sultan Hamit'in Türk milletinin kötülüğüne bir iş göreceğine inanmıyorum. Meşvereti terketti diyorsan. Ne yapsın? Her halde etrafındaki insanlar meşverete layık kimseler değil. Sonra her tarafı hafiyelerle doldurdu diyorsun. Bu devirde hafiyesiz iş görülür mü Ağa? Benim bile şu civarda yüzlerce hafiyem var. Buna göre var hesap eyle sen. Avrupalı topraklarımızı paylaşmaya bugün değil, çoktan karar verdi. Sultan Hamit onların oyununa gelmiyor ve senin benim hepimizin, bütün Türk milletinin haklarını korumaya çalışıyor. Karşısında Sultan Hamit'i gören ve oyununu oynayamayan Avrupalı, Padişahımızı devirmek için çalışıyor. Biz bari düşman gibi düşünüp, düşmandan yana olmayalım. Allah bu memleketi ve milleti düşmanın şerrinden muhafaza etsin. Sen bakma biz dağda gezeriz amma olup-bitenlerden haberdarız. Ben sizin içinize girmem. İttihatcı falan olmam." dedi. Dr. Nazım Bey, Efe'nin son sözü bu olduğunu anlayınca O'na kendilerinin bir birini görmemiş, tanımamış ve konuşmamış olduklarını söyledi. Aralarında mey-

---

205 Müftüoğlu, a.g.e., s.42.

dana gelen sözlerin bir sır olarak kalmasını isteyerek bu arzusunun bir sır olarak emanetini Efe'nin vicdan ve namusuna havale etti[206].

İki taraf son sözü söyledi. Diğer odaya geçen misafirler tekrar Efe'nin odasına alındılar ve hep beraber sohbete devam ettiler.

Dr. Nazım Bey umduğunu bulamayıp büyük bir üzüntüyle ertesi günü Kayalar köyünden ayrılarak İzmir'e döndü.

Resneli Niyazi Bey, Resne tabur kumandanı vekaletinde bulunduğu sırada (20 Haziran 1324) 3 Temmuz 1908 cuma günü hürriyet bayrağını açtı, halk ve askerden oluşan yüz kişi ile cephane ve mavzerleri alarak 3 Temmuz 1908 de İstile istikametinde kasabadan çıktı[207]. Niyazi Bey'in istibdat hükümetine karşı başkaldırmak ve hürriyet için isyan ederek dağa çıkması Manastır bölgesi kumandanı tarafından Selanik'te bulunan üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa'ya bildirdi[208].

Resneli Niyazi Bey'in Manastır'da isyan ederek hürriyet bayrağını çektiği sırada Dr. Nazım Bey İzmir'de bulunuyordu[209]. Tedbir olarak Dr. Nazım Bey isyanı bastırmak üzere Selanik'e sevkedilebilecek İzmir Redif fırkalarında bulunan askerleri hükümet aleyhine döndermiş bu suretle Manastır'a gönderilebilecek askerlerin daha önceden hürriyet taraftarlarına katılmalarını propaganda yaparak sağlamıştı. Manastır'a gönderilen İzmir redif fırkalarında bulunan askerler Niyazi Bey'in maiyetinde bulunan askerlere karşı harekete geçmek istememişler, askerlerin bu davranışı karşısında saray telaşa düşmüştü.

İzmir redif fırkaları ve Karaman taburları, Selanik'te bulunan üçüncü orduda ayaklanan askerlere haddini bildirmek için gönderilirken geride kalan taburlar da hareketa katılmak üzere teyakkuz durumuna getirildi[210].

---

206 Çakıcı Mehmet Efe, Gerçek Hayat Hikayesi, İstanbul 1973, s.203-206.

207 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyetin İlanı" Belleten, Ocak 1956, c.20, Sayı 77, s.108.

208 Ahmet Niyazi, Hatırat-ı Niyazi, İstanbul 1326, s.100-104.

209 A. Bedevi Kuran, a.g.e., s.246.

210 Kuşcubaşı, a.g.e., s.11.

Dr. Nazım Bey ve Çerkez Reşit Bey, bir nefer kılığına girerek askerleri götüren gemiye bindiler. Vapurda bir nefer gibi yolculuk yaptılar. İzmir'den kalkarak askerleri götüren vapur, İzimir hududu ve Sivaslı kıyısında bulunan Yenikale'ye geldiğinde kaza geçirdi. Vapurun yelkenlerinden biri kırıldı. Gemi İzmir'e geri dönmeye mecbur oldu. Vapurun geri dönmesiyle Dr. Nazım Bey ve diğer arkadaşları geceleyin Kadife Kalesine ve oradan da dağa kaçmayı tasavvur ettiler. Gemiden kaçmak fikriyle çevreyi gözetlerken vapur kışla önüne yanaştı. Dr. Nazım Bey ve arkadaşları da askerlerle birlikte gemiden inerek kaleye gittiler[211].

Vapurun ne maksatla döndüğünü anlayınca kimseye hissettirmeden İzmir'e döndüler. Karagöz Şevket isimli bir arkadaşı, padişahın Kanun-i Esasiyi bahşeylediği haberini getirdi. Kışladan öğrenerek getirdiği haberin yazılı olduğu kağıtta harbiye nazırı Ali Rıza Bey'in imzası bulunuyor. Resmî evraktaki yazıda Harbiye Nâzırı meşrutiyet idaresinin yanında olduğunu bildirmekteydi. Bu esnada İzmir'den giden redif fırkaları üçüncü orduya katılmamıştı. Bunun üzerine Sultan II. Abdulhamit'in "Kanun-i Esasinin millete ilanı gerekmektedir" iradesi ilan edildi[212].

3 Temmuz 1908(20 Haziran 1324) tarihinde Resneli Niyazi Bey ve Ohri'de Eyüp Sabri Bey Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin mevcut hükümeti devirmek ve II. Meşrutiyeti ilan etmek amacını gerçekleştirmek maksadıyla isyan ederek hürriyet bayrağını açarak dağa çıkmıştı. Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey'in bu harekatını durdurmak üzere Selanik'e gönderilen ve Dr. Nazım Bey tarafından cemiyete dahil edilen İzmir kolordusunun ilk taburları, II. Meşrutiyetin ilanından bir gün önce Selanik rıhtımına çıkınca silah çattılar. Hürriyet işaretlerini göğüslerine takarak ittihatcılar tarafına katıldılar ve İbrahim Paşa komutasında bulunan üçüncü ordu birliklerine karşı durduklarını söz ve davranışlarıyla gösterdiler[213].

---

211 Kuşcubaşı, a.g.e., s.11.

212 Aynı eser, s.12.

213 Ahmet Refik, a.g.e., s.76, H. Menteşe, a.g.e., s.125.

Rumeli'de hükümete isyan edilerek hürriyet bayrağı açıldığı gün Dr. Nazım Bey, Milas'ta Halil Menteşe'nin evinde misafir olarak bulunuyordu. Yıllarca hasretini çektiği isyan haberini alır almaz derhal hürriyet hareketinin başladığını idrak ederek en seri bir şekilde Milas'tan İzmir'e geldi[214].

İzmir'de derin bir düşünce hakimdi. Acaba bu bir yoklama mı diye kimse ağzını açmıyordu. İzmir sakinleri hürriyetin ilanını ikinci günü haber almakla beraber, halkın çoğu bundan habersizdi. Dr. Nazım Bey haberden emindi. Tütüncü Yakup Ağa kıyafetiyle Eşref Kuşcubaşı'nı buldu ve ona inzibat işleriyle meşgul olmasını tavsiye ederek boynuna sarılıp ağladı. "Saflerimize şükrolsun. Himmetlerimizin semeresini görmekte iftihar edebirsiniz." dedi. Selanik'e merkezi umumiden aldığı talimat üzerine gitmesi gerektiğini söyledi. Yakup Ağa yine o eski kıyafetiyle elinde demir zincir sallaya sallaya yola çıktı, gözyaşları içinde heyecanla dostlarına veda ederek İzmir'den ayrıldı[215].

---

214 H. Menteşe, a.g.e., s.120.

215 Kuşcubaşı, a.g.e., s.12.

İKİNCİ BÖLÜM

A. II. MEŞRUTİYETİN İLANI VE DR. NAZIM BEY'İN İZMİR'E DÖNÜŞÜ

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından 23 Temmuz 1908 tarihinde saat dokuzu on geçe Manastır'dan Harbiye Nezaretine gönderilen çok acele bir telgrafla hürriyetin ilan edildiği bildirildi. Manastır'da bütün işlere elkonularak askerî, sivil, ulema ve papazlar bir araya toplatıldı ve onlara ikinci meşrutiyetin ilan edildiği duyuruldu[1].

İkinci Meşrutiyetin ilanını haber alır almaz Dr. Nazım Bey İzmir'den Selanik'e gitti. Selanik ve Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer liderleriyle görüştükten sonra hemen İzmir'e geri döndü.

İkinci Meşrutiyetin ilanından önceki dönem Hoca Yakup Efendi, Yakup Ağa ve Tütüncü Yakup Ağa dönemiydi[2]. Takma isimleriyle ve değişik kıyafetleriyle kendisini gizleyerek, cemiyet içinde hem lider, hem fedai ve hem de komitacı rolünü muhafaza etti.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin içinde Dr. Nazım Bey; Ahmet Rıza Bey, Talat, Enver ve Cemal Paşalar gibi nüfuz sahibi değilmiş ve tanınmamış gibi görünürse de aslında Dr. Nazım Bey 1918 yılına kadar cemiyetin görünmeyen ve örtülü kalan yönetici ve yönlendirici kuvvetleri arasında en önde birinci sırada bulundu[3]. İkinci meşrutiyet devrinde

---

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.makale, s.120.

2 E.J. Zührcher, The Unionist Factor, Leiden, 1953, s.41.

3 Y. Hikmet Bayur, a.g.eser, c.1, Kısım 1, s.241.

iktidarı elinde bulunduranlar arasında yer aldı. İkinci Meşrutiyetten önce en faal lider ve fedai olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütünleşmesini sağladığı gibi; II. Meşrutiyetten sonra da yine aynı cemiyetin en faal lideri ve fedaisi oldu.

II. Meşrutiyetin ilanını müteakip Selanik'e giden ve tekrar İzmir'e dönen Dr. Nazım Bey ve arkadaşları hakkında; Selanik Merkez-i umumisi İzmir'e layık bir şekilde karşılanması gerektiği hususunu acele telgrafla bildirdi[4]. Dr. Nazım Bey 27 Temmuz 1908 tarihinde Selanik'ten İzmir'e döndü. Karşılama merasiminde hükümet taraftarları ve belediye mensupları, Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarını kıskandılar. Karşılama vapurunun nereden kalkacağı ve nereden seyredileceği hususunda kararsızlık oldu. Hürriyet sarhoşluğu içinde Türkler, Museviler, Ermeniler ve Rumlar hep bir ağızdan "yaşasın hürriyet, yaşasın müsâvât, yaşasın adalet, bağırmak evvelce susanların, sükût evvelce bağıranlarındır" diyerek slogan söylediler. Şehrin asayişinden sorumlu olan yetkililer de taşkınlıklar yapan İzmir halkının sükunet içinde bulunmalarını temin etmeğe çalıştılar. Karşılama merasimi içinde iki yüzlü ve hürriyetin ilanına muhalif olan insanlar da Selanik'ten dönen yolcuları selamlamaya gittiler.

Yolcular, bindikleri karşılama gemilerinde kendilerini birer Turgut Reis, birer Barbaros zannı içinde istikbale seyrettiler. İzmir körfezi sandallarla doldu, herkes mendil salladı. Eşref Kuşcubaşı, Tahir Bey ve diğer İttihatcılar Yenikale'ye kadar giderek karşıladılar, misafirlerin vapurunu körfeze kadar getirdiler ve kucaklaşmayı İzmir'e bıraktılar. Körfezdeki düdük sesleri tezahuratlar yüksek sesle söylenen sloganlar, mendil sallamalar İzmir'de olaganüstü mahşeri bir kalabalık, heyecan verici bir manzara meydana getirdi.

Bu karşılama merasimi esnasında Serpa isimli karakol gemisinin makinaları çalışmadı, geminin altı yosun bağladığından rahat hareket edemiyerek dümeni kırıldı. Ve böylece dümeni kırık ve motorları çalışmayan gemilerle karşıla-

4 Kuşcubaşı, a.g.e., s.12.

ma merasimi yapıldı[5].

Misafirler İzmir'e geldiklerinde şehrin her tarafı bir bayram sevinci ve neşesi havasına büründü, papazı, hahamı, hocası sarmaş dolaş oldu, sevinç ve heyecandan külahlarını, şapkalarını havaya attılar, hatta külahlarını kaybedenler ve sevinçten bayılanlar bile oldu[6].

Karşılama merasimin mahşeri kalabalığında uzunluğu on iki santimi geçmiş iki yaka içinde Dr. Nazım Bey'in boynu sağa sola çok zor hareket edebiliyordu. Heyecanlı olarak yüksek sesle konuşuyor ve nutuk söylüyordu. Nutuk esnasında Yakup Ağa'lık devrindeki hamiyet ve efendilikten eser kalmamış her tarafa ekâbirâne ve âmirâne hitap ediyordu. Bir müddet Dr. Nazım Bey'in davranışı hoş karşılandı ise de, çevrede bulunan kalabalığa olumsuz yönde tesir ediyordu[7].

Dr. Nazım Bey, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi umumi üyesi olarak Selanik'ten İzmir'e geldiğinde değerli dostları ve İzmir'deki Cemiyet erkanıyla birlikte önce belediyeyi sonra vatandaşların arzusu üzerine sırasıyla Rum metropolithanesini ve Ermeni murahhas dairesini ve Musevi havrasını ziyaret etti[8]. Cemiyetin kurucusu ve hürriyet kahramanı olarak vasıflandırılan Dr. Nazım Bey ziyaret ettiği yerlerde birlik ve beraberlik fikrini kardeşlik duygularını anlatarak yetkililere ve kendisini karşılayanlara hürmetlerini sundu, saygı ve takdirleriyle birlikte teşekkür ederek ikramlarda bulundu. Bu ziyaret esnasında beraberinde bulunan çok yakın arkadaşı ve hürriyet fedaisi Ruşenî Bey tarafından hürriyet, eşitlik, vatan sevgisi ile mülkiyet ve millet hakkında heyecanlı ve dinleyenleri coşturan nutuklar söylendi. Ancak bu müstesna gezi programına müftülüğü dahil etmeyerek müslümanların fetva makamını ziyaret etmeyi uygun bulmadılar.

Hürmet ve itibar edilen heyet Rum metropolithaneye gittiklerinde Rusya'dan ülkesine dönerken İzmir'e uğrayıp istirahat için beş saat süreyle kalan Yunan kralı yaverle-

5 Kuşcubaşı, a.g.e., s.13.

6 Aynı eser, s.14.

7 Aynı eser, s.14.

8 Karabekir, a.g.e., s.413.

rinden Prenses Andre ve Prens Hristofor'la karşılaşarak Prens ve Prensesle kucaklaştılar. Onlar da II. Meşrutiyetin ilanını kutlayarak alkışladılar.

Dr. Nazım Bey ile arkadaşları ziyaret esnasında, Asmalı Mescit Caddesinde bulunan Tütüncü Yakup Ağa takma adıyla çalıştığı, ittihat fikrini, kardeşlik duygularını aşıladığı tütüncü dükkanı da ziyaret edildi. Burda Yüzbaşı Ruşenî Bey tarafından Dr. Nazım Bey'in mücadelesi, vatanı için yaptığı hizmetleri ve fedakarlıkları anlatılarak dinleyenleri düşünmeye sevkedecek anlamlı konuşma yaptı[9].

Belli yerleri ziyaret ettikten sonra askeri kışlaya geldiler. Mevcut yönetimin zulmüne ve istibdatına taraftar olan İzmir kolordusu komutanı sabık Ferit Tevfik Bey halka zulüm yaptığından milli şeref olan askerlik haysiyetine zarar verdiğinden rutbesi alındı ve omuşlarında bulunan düğmeleri sökülerek askerlikten uzaklaştırıldı. Cemiyete her gün kasıtlı davranış ve yönetimdeki icraatıyla hak ve adaleti kaldırarak halka birçok kurban verdiren bu hainin ihtiyarlığına hürmet edildi ve milletin huzurunda teşhir edilerek cezalandırılmadı. Ancak Dr. Nazım Bey tarafından O'nun tükenmek bilmeyen kötülükleri çirkin tutum ve davranışları ifade edildi ve dinleyenlerce lanetler yağdırılarak tutuklandı. Tutuklandığı odaya üç asker girerek komutanın kordon ve nişanlarını söktü.

Bunu müteakiben yine istibdat devrinin taraftarlarından hafiyelikle bir çok canlar yakan ve ocaklar söndüren ve herkesce bilinen Aydın ilinin başkomseri Mehmet Bey'in yaptıkları zulümleri ve haksızlıkları Ruşenî Bey tarafından açık bir şekilde izah edilerek adı geçene lanetler edildi. Kışlanın dışında yer alan tağdat alanına getirilerek huzurda bulunan binlerce halk karşısında lanetler okunarak teşhir edildi. Bundan sonra kollarında taşıdığı komiser nişanlarıyla düğmeleri sökülerek yaptığı işleriyle birlikte kınandı[10].

Bunların yanında Dr. Nazım Bey, askerlik ve polislik

9 Karabekir, a.g.e., s.414.

10 Aynı eser, s.415.

mesleklerinden tard ettirdiği Tevfik ve Mehmet Beyleri tevkif ettirerek Selanik'e gönderdi. Hafiyelikle tanınan ve hafiyeliği sayesinde paşa olan Hacı Hasan Paşa'yı yakalattı ve tevkif ettirdi. Yine İzmir fırkası kumandanı Tevfik Beyi görevinden aldırtarak tutuklattı. Fakat hapsedildiği yerin tuvalet penceresinden kaçmak için atlayan Tevfik Bey'in ayakları kırıldı. Ayaklarının kırılması üzerine Dr. Nazım Bey Tevfik Bey'i, Selanik'e inzibat refakatinde gönderdi[11].

II. Meşrutiyetin ilanından sonra İzmir'de istibdat devrindeki yöneticilere yapılan muamele halk nazarında pek hoş karşılanmıyor ise de Dr. Nazım Bey'e göre Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin vazifesi henüz bitmemiş aksine bundan sonra başlıyordu. Kanuni Esasi-yi ilan ettirmeğe muvaffak olmuşlardı. Fakat Kanuni Esasi'yi uygulamada yanlış yorumlamamak ve yanlış olaylara meydan vermemek için sağlam esaslar üzerine tesis etmek istiyordu. Seçimler yapılıp bütçe için hükümet kurulduktan sonra ittihat ve Terakki Cemiyeti yine kalacak ve vazifesine devam edecekti. Ancak vazifesinin mahiyeti değişerek önemle maarif hususunda çalışacaktı. Kurulan hükümetin idari icraatı yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti özel teşebbüslerde bulunacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri şahısları için hiç bir mevki ve imkan, hiç bir sorumluluk, parlementoda hiç bir vazife talep etmeyecek sadece cemiyet yanlılarının iş başında bulunmasını kolaylaştırarak onlara yardımcı olmakla yetineceklerdi.

Niyazi Bey'in Resne'de hürriyet bayrağını açmaya İttihat ve Terakki Cemiyeti karar verdiği zaman sandıkta sadece seksen lira vardı. Cemiyetin yaptığı hizmetler karşısında mali gücü hakkında kafalarında soruları bulunanlara bu en güzel bir cevaptı. Cemiyet II. Meşrutiyetin ilan ettirilmesine karar verdiğinde sadece mali gücü seksen liraydı. Bu kadar mali kaynaktan yoksun bulunan cemiyetin tek dayanağı üyelerinin konunun önemine inanmış olması, vatan ve millet sevgisiyle mevcut yönetime bütünüyle muhalefet etmekti. Adı gibi üyeleri de birlik ve beraberlik altında toplanan cemiyetin amacı hükümet olup Devleti idare etmek değil, Devleti

---

11 Karabekir, a.g.e., s.416.

idare eden hükümeti kontrol ederek hükümet üyelerine nezaret etmekti[12]. Cemiyet üyeleri her ne kadar makam ve memurluk almak istemiyorlarsa da hükümeti kontrol etme yetkisinin bulunduğunu açık bir şekilde ifade ediyorlardı. Nitekim II. Meşrutiyetin ilanından sonra Dr. Nazım Bey ve arkadaşları İzmir'de çok serbest, sorumsuz ve şahsi intikam alıcı muameleyi halka yapmaktan çekinmediler.

1. DR. NAZIM BEY'İN SUÇLULARI TEŞHİR EDİŞİ

Dr. Nazım Bey, İzmir'de hükümet binasının önünde bulunan geniş meydanlıkta halkın huzuruna Polis komseri Mehmet Refik isminde birini masanın üzerine oturttu. Kendisi ve halk bu adamın üzerine tükürmeye başladı. Tükürüklerle teşhir edilen Mehmet Refik Bey'in durumunu komser Sami Bey ile Eşref Kuşcubaşı gördü. Tükrüğe boğulan polis komserinin haline Sami Bey acıyarak adamın kabahatının ne olduğunu sordu ve Mehmet Refik Bey'i masanın üzerinden alıp meydanlıktan uzaklaştırdı[13].

Kışlada Hırsız Kamil isimli ve Arap asıllı bir binbaşıyı tard muamelesiyle teşhir etti. Binbaşı Kamil Bey gerçekten cimri, pis, rezil ve hırsız bir adamdı. Çarşı pazarı dilenciliği ve hırsızlığıyla haraca bağlamıştı. Devr-i sabıkta mağrur olan Kamil Bey'in tard muamelesi orta oyunu gibi gülünç oldu. Şöyleki: Tard muamelesi esnasında Kamil Bey'in üzerinde askeri forması yoktu. Keten bir elbise giydirilerek düğmeleri formasından kesildi, yüzüne kınayıcı nutuklar söylendi, yuhalar çekildi ve hakaretler yapıldı. Daha sonra Kamil Bey görevden uzaklaştırılacağı zaman üzerinden kesip koparılan düğmelerin parasını kendisinin ödediğini söyleyerek düğmeleri evinde yeniden diktirmek için geri istedi. Mahkemeye çıkıp sorgulanmadan ne hakla görevden uzaklaştırdıklarını sorarak altı ayda bir maaş veren bu hükümetin memurlarının kendisi gibi dilenci veya dolandırıcı olabileceğini söyledi. Suçlu da olsa mahkemede ifadesinin alınması gerektiğini belirterek esas dövülecek kendisi gibi suç-

---

12 Yakın Tarihimiz, c.4, sayı 49, s.30.

13 Kuşcubaşı, a.g.e., s.14.

luların değil, kendisini o hale getiren hükümet yetkililerin olduğunu anlatarak kendisini görevden uzaklaştırmak isteyen ittihatçıları ve vatandaşları da suçladı. Vatandaşların kendisine dilencilik ve dolandırıcılık yapmaya izin verdiklerini ve kendisine yapılan muamelenin kanunsuz olduğunu ifade etti ve yaşasın hürriyet diyerek bağırmaya başladı. Gözünü kin ve nefret bürümüş cahil ve başıboş grup Kamil Bey'i linç etmek isteyerek sopa, satır ve kör vasıtalarla saldırdı. Tahriklerle saldıran cahil ve başı boş grubun yaptıklarını Eşref Kuşcubaşı gördü. Hemen mukabelede bulunarak Kamil Bey'i linç edilmekten kurtardı[14].

2. POLİS MÜDÜRÜ MAZHAR BEY'E YAPTIĞI MUAMELE

Dr. Nazım Bey'in etrafını yeni türeyen, iki yüzlü insanlar çevirdi. Yakın arkadaşları ikinci sırada kaldı ve kendisi hürriyet sarhoşluğu içinde ne yaptığını kontrol edemez hale geldi. Bursalı Tahir Bey, Eşref Kuşcubaşı gibi ikinci safta kalan çok samimi dostları heyecana kapılmadan sukûnette kalmayı başardılar. Yapılan yanlış olaylara zamanında ve yerinde müdahale ederek görevlerinin gereğini yaptılar.

Rüştü İsmail ve Giritli erkân-ı harp yüzbaşısı tabancalarını çekip tehdit ederek Polis Müdürü Mazhar Bey'in makamını bastılar. Maksatları polis müdürünü tenzil ve teşhir etmekti. Mazhar Bey'in halini, Selim Sami Bey görür görmez Dr. Nazım Bey'e neden böyle davrandıklarını sorarak Emniyet Müdürlüğünün basılmasının çok yanlış bir davranış olduğunu anlattı. Dr. Nazım Bey, alaylı bir davranış ve tutum içerisinde polis müdürü gibi istibdatcıların makamlarında oturamıyacağını, milletin huzurunda layık oldukları muamele ile cezalandırılacaklarını söyledi[15].

Olayların kontrolsöz olarak geliştiğini gören Sami Bey Eşref Kuşcubaşı'nın acilen polis müdürlüğüne gelmesi için bir polis memuru ile haber gönderdi. Bu esnada müdürlüğün kapısının iki tarafı Dr. Nazım Bey ve diğer ittihatcılar

---

14 Kuşcubaşı, a.g.e., s.15.

15 Aynı eser, s.16.

tarafından kontrol altına alınarak tutulmuştu. Ortalık çok gerginleşmiş ve manzara tehlikeli bir hal almıştı. Her an silahlı çatışma çıkabilirdi[16].

Kendisine ulaşan haber üzerine Eşref Kuşcubaşı acele Polis müdürlüğüne gelerek vahim durumu görür görmez Dr. Nazım Bey'e kendisinin itibarının Yakup Ağalık devrinde, yani II. Meşrutiyetin ilanından önce daha yüksek olduğunu ve yaptığı hizmetlerinden dolayı saygı ile karşılandığını söyledi. Sormadan, istişare etmeden yaptıklarının yanlış olduğunu bildirerek, Yakup Ağalık devrindeki hoşgörülü, fedakar ve bağışlayıcı tutum içinde muamele yapmasının daha iyi olacağını anlattı. Şahsi ihtirasiyle gaflet içinde yaptığı yanlış hareketlere izin verilmiyeceği ihtar edilerek uyarıldı. Bu durum karşısında Polis Müdürlüğünde muhasara altında tutulan Mazhar Bey üzüntü ve endişeler içinde acı acı tebessüm ederek güldü. Mazhar Bey Polis Müdürlüğünü basanlara hitaben istek ve arzuları ne ise yapsınlar diyerek hürriyet ilanının ilk günlerinde yanlış muamele ve haksız davranışların memleket adına hayırlı işler olmadığını ve hürriyetin ilanına zarar vereceğini îmâ ederek anlattı. Mazhar Bey yüksek sesle konuşurken sağ elini belindeki Karadağ markalı tabancasının kabzasından ayırmadı[17]. Eşref Kuşcubaşı, Rüştü İsmail Bey'e elinde bulunan tabancasını kılıfına koymasını ihtar etti. Aksi takdirde kendi silahlarının da kılıfından çıkmak üzere olduğunu bağırarak hiddetle söyledi. Polis Müdürü Mazhar Bey'in yanında olduğunu açıklayarak gergin ortamı sakinleştirdi. Dr. Nazım Bey'e de hitap ederek Mazhar Bey'in sorguya çekileceğini ve gereken hukuki işlemlerinin yapılacağını söyledi. Selim Sami Bey'de elinde silah bulunduğu halde Mazhar Bey'in sorguya çekilemiyeceğini sert bir dille çıkışarak ifade etti. Daha sonra Polis Müdürlüğündeki gergin hava yatıştırılarak içeri sükunet içinde girildi[18].

Mazhar Bey'in sorgusuna başlanmadan evvel Selim Sami

---

16 Kuşcubaşı, a.g.e., s.16.

17 Aynı eser, s.17.

18 Aynı eser, s.17.

Bey söz alarak daha önce kendisinin memur olduğu zaman Sporting Kulubü'nün bahçesinde nargile içen Mazhar Bey tarafından kabul edildiğini, Rumelide ordu subayları arasında gizli bir cemiyetin kurulduğunu, İzmir'de bulunan ordu mensuplarının da bu cemiyete girdiğini ve kendisinin komser olarak emrinde bulunduğunu ifade ettiğini, Polis memurlarından da gizli cemiyete üye olanların tahmin edildiğini açıklayarak Polise güvenilemiyeceğini söyledi[19]. Polisin dayanağının Jandarma olduğuna işaret ederek Jandarmanın cemiyet taraftarı olması halinde Polisi kimin takviye edeceğini sorduğunu ve Polis memurları ile cemiyet hakkında kendisinin görüşünü almak istediğini belirtti. O yıllarda Selim Sami Bey polis memurluğuna yeni girmiş ve Polis Müdürü Mazhar Bey'in emrine verilmişti. Selim Sami Bey'in bu anlamlı açıklamaları karşısında Mazhar Bey sakinleşmeye çalıştı. Polis müdürüne yakışan bir davranış içinde kendisinin vazifesini namus bilen polis müdürü olduğunu ittihatçılara hatırlatarak cemiyetin memleket adına hizmet vermeye çalıştığını takdirle karşıladı. Memleket adına faydalı hizmetlerde bulunanlara Allah yardım eylesin duasını söyledikten sonra içinde bulundukları durumlarda daha sabırlı ve dikkatli davranmaları gerektiğini, Polis Müdürü Mazhar Bey'in karşısına maznun olarak gelmemelerini söyledi. Mazhar Bey konuşurken müdürlüğün koridorundan kontrol etmek bahanesiyle Eşref Kuşcubaşı iki defa geçti. Çerkez Reşit Bey de polis müdürlüğünün hemen karşısında maiyetinde bulunan iki askerle nöbet tuttu. Mazhar Bey'in yanlış bir yola girmesini önlemek için müdürlük sıkı kontrol altında tutuldu. Ancak Polis müdürü ittihatçıların bu davranışından pek hoşlanmıyarak onlara suçlu zanlısı olarak eline düşmemeleri gerektiğini eğer suçlu olarak müdürlüğe getirilirlerse kendilerine Allah'ın yardımcı olmasını diledi[20]. Mazhar Bey'in bu söz ve davranışları karşısında Eşref Kuşcubaşı mukabelede bulunarak cevap verdi. İzmir'de Cemiyet için yaptıkları faaliyetlerde Mazhar Bey ittihatcıları bilerek musamaha etmiş, arka çıkmış fakat tahlif merasiminde yemin ederek cemiyete üye

---

19 Kuşcubaşı, a.g.e., s.17.

20 Kuşcubaşı, a.g.e., s.18.

olmamıştı. Yemin etmeden cemiyet adına ittihatçılara hizmetlerde bulunmuştu. İşte onun bu davranışı Eşref Kuşcubaşı tarafından takdirle karşılanmış olacak ki Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarına O'nu överek O'nun yanında olduğunu, sorguya çekmemeleri gerektiğini aksi takdirde kendisinin Mazhar Bey'in lehinde olacağını, diğerlerinin aleyhinde harekata geçeceklerini söyleyerek Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarını yapacakları tahmin edilen yanlış davranışlardan uzaklaştırarak caydırıcı bir tutuma girdi. Karşılıklı yapılan bu tartışma esnasında Mazhar Bey özürler dileyerek makamından ayağa kalktı. Dr. Nazım Bey ve arkadaşları da Mazhar Bey'i görevinden almaktan vazgeçerek dostça geri döndüler. Heyetin emniyet içinde dostça geri dönmesine Eşref Kuşcubaşı sebep oldu. Daha sonra Dr. Nazım Bey'in müdürlük görevinden alıp uzaklaştırmak ve cezalandırmak istediği Mazhar Bey, yine Dr. Nazım Bey'in arzusu ve tavsiyesi üzerine İstanbul Polis müdürlüğüne ve oradan da Bitlis Valiliğine tayin oldu[21].

3. PRENS SABAHATTİN BEY'İN ADAMLARINI SORGUYA ÇEKİŞİ

Dr. Nazım Bey ve beraberindeki heyet Kemer'de ziyafetten ziyafete davet edildi, kendisi de ziyafetlerde konuşmalar yaptı. Selanik'te bulunan cemiyetin genel merkezi çok acele bir telgraf gönderdi. Telgrafta, Sabahattin Prens Bey namına Anadoluya teşkilat kurmaya Milaslı Murat(Halil Menteşe'nin kardeşi ve suvari zabitânı), Broşür Tevfik(piyade binbaşısı, Nişantaşlı) ve Demirci Avni Beylerin tutuklanarak hareketlerine mani olunması ve sonucun merkeze bildirilmesi emredildi. Telgrafla gelen emir üzerine Sabahattin Bey'in adamlarının yakalanarak tevkif edilmesi için Eşref Kuşcubaşı, mülazım Tevfik Bey'i Afyon iline gönderdi. Mülazım Tevfik Bey Milaslı Murat ve arkadaşlarını yakalayarak İzmir kışlasına getirdi. Tutukluların İzmir kışlasına getirildiği haberi Eşref Bey'e gece saat onbirde haber verildi. Eşref Bey vaziyeti Kemer'de ziyafette bulunan Dr. Nazım Bey'e bildirdi. Dr. Nazım Bey içki içmeyip ayık olduğu halde o da umumi halk gibi hürriyet şarhoşluğu içine düşmüştü. Haberi alır almaz der-

21 Kuşcubaşı, a.g.e., s.18.

hal kışlaya geldi.

Tutuklanıp kışlaya getirilen Milaslı Murat, Broşür Tevfik ve Demirci Avni Bey'lerin haricinde bulunanlar Dr. Nazım Bey içeri girerken tazim ve hürmet göstererek ayağa kalkmadılar. Demirci Avni ve Milaslı Murat ayağa kalktıktan sonra da tazim ve saygıda kusur etmediler. Onların tazim ve saygıları üzerine Dr. Nazım Bey aşağa kalkanların sorgularının önce yapılmasını emretti. Eşref Kuşcubaşı odada bulunanlara hitaben "siz yorgunsunuz, mecalsizsiniz, vaktiniz kalmamıştır. Sizler yerlerinizde oturun. Bu beylerle görüşmemiz uzun sürer." diyerek Murat ve Avni Beyleri aldı ve Çerkez Raşit'in üst katta bulunan zabitlik odasına götürdü. Odaya girdiklerinde her taraf düzensiz ve kirli idi. Eşyalar dökük ve dağınıktı. Eşref Bey ortaya bir masa koydu, masanın üzerine bir örtü kapattı ilaveten de oturacak bir somya getirdi. Çok kısa zamanda odada yaptığı düzenlemeden sonra dışarda bekleyen Dr. Nazım Bey'i çağırdı. Dr. Nazım Bey odaya gelir gelmez hemen sorguya başladı[22]. Yapılan sorgulamada ne maksatla Anadolu'nun içlerine teşkilat kurmaya gittikleri sorulurken Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin aleyhinde olan bu faaliyetlerin cezasının ağır olduğu bildirildi. Murat Bey teşkilat kurma yetkisini hürriyetin ilanıyla birlikte millete bahşolunan selahiyetten aldıklarını belirterek hürriyetin kendilerine sağladığı yetkilerine dayanarak harekete geçtiklerinden herhangi bir cezanın verilemiyeceğini söyledi. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey kendini kontrol edemiyecek derecede öfkelenerek yeminle Murat Bey'i kışlanın ortasında kurşuna dizdirebileceğini ifade etti. Murat Bey Dr. Nazım Bey'in kendisini kurşuna dizdirebileceğini belirterek geçmişte yapılan hataların unutulmamasını hatırlattı. Ne hakla kendilerini meşru maksatlarından men ettiklerini, bu hakkı Kanuni Esasinin verdiğini izah ederek Avni Bey'in muhatap kabul edilemeyeceğini muhatabın kendisi olduğunu açıkladı. Murat Bey'in Avni Bey hakkında söyledikleri karşısında Avni Bey hemen söze karıştı. Hürriyet ilan edildiği zaman kendisinin Paris'te broşür dağıttığını bu esnada ordan geçerken Prens Sabahattin'i hürmetle selamladığını söyledi. Avni Bey'in durumunu

22 Kuşcubaşı, a.g.e., s.20.

durumunu gören Sabahattin Prens O'na vatandaşa memleketin yolunun açıldığını ve niçin Türkiye'ye dönmediğini sordu. Avni Bey de ne ile dönebileceğini parasının olmadığını, kalpak ve kıyafetini düzeltmek için elbise alamadığını belirterek bunları temin ettikten sonra memlekete dönebileceğini söyledi. Avni Bey'in bu sözleri üzerine Sabahattin Prens'in kendisini terziye götürerek sırtında bulunan redinkot elbisesini yaptırdığını ve yol parasını da vererek kendisini vatanına gönderdiğini, o'nun bu iyiliklerinden dolayı arkasından gittiğini, siyasi olarak Sabahattin Prens'le hiç bir alakasının olmadığını, O'na bağlanmanın sadece iyiliğine karşı minnet borcundan olduğunu anlattı. Avni Bey'in açıklamalarda bulunmasına Murat Bey sinirlenerek biçare Avni'nin bırakılmasını, fazla üzmeye değmeyeceğini, aralarına sonradan girmiş önemli bir adam olmadığını belirtti[23].

Dr. Nazım, Murat Bey'e Anadolu'da ne ile meşgul olacaklarını, nasıl program takibedeceklerini sorarken Sabahattin Prens hakkında da görüşlerini açıkladı. Sabahattin Prens'in babalarıyla birlikte Avrupa'ya gelmelerinin sebebinin siyasi gaye için olmadığını, babalarını saraydan koparmak istediği bir imtiyazın kendilerine verilmemesi yüzünden hanedana küskün olduklarını ve hanedana şantaj yapmak için Avrupa'ya kaçtıklarını anlattı. Dr. Nazım Bey'in anlattıklarına cevap olarak Murat Bey Anadolu'da, Sabahattin Prens'in bütün dünyaca tanınan ve herkes tarafından bilinen programıyla çalışacaklarını söylerken Dr. Nazım Bey'i Sabahattin Prens hakkındaki düşüncelerinden dolayı tenzih ettiğini bildirdi. Çünkü Sabahattin Prens'in adem-i merkeziyet programında istenilen imtiyaz millete ait haklardı. Milletin haklarının iade edilmesinden başka bir imtiyaz istemiyordu[24].

Karşılıklı devam eden konuşmalara ve meydana gelen tartışmalara Dr. Nazım Bey daha da sinirlendi. Zira o sinirli, inançlarına bağlı dürüst, hayatın her türlü zahmetlerine tahammül edebilir fakat kendi görüşünden başka görüşlere tahammül edemezdi. İnadı tuttuğunda Nuh der Peygamber

23 Kuşcubaşı, a.g.e., s.28.

24 Kuşcubaşı, a.g.e., s.112.

demezdi[25]. Öfkeyle Murat Bey'e, bu şekilde inat ve fikrinde israra devam ederse yeminle kışla önünde kurşuna dizeceğini söyledi. Dr. Nazım Bey'in bu şahsi ve indi tutumu çok tehlikeli bir vaziyet almıştı. Nerdeyse Murat Bey'i tabancayla vuracaktı. Durumun daha kötüye gitmemesi için ve olabilecek bir vakıayı önlemek maksadıyla Eşref Kuşcubaşı müdahale ederek konuşmaya mecbur oldu. Kanuni Esasiye göre cemiyet kurmanın ve faaliyette bulunmanın serbest olduğunu, fakat hükümetten resmi izin aldıktan sonra cemiyetin kurulması gerektiğini, izah ederek; cemiyet kurmak için hükümetten izin alıp almadıklarını sordu. Murat Bey izin alındığını, teşkilat kurmak için bir heyetle hükümetten izin almaya gidildiğini bildirdi. Fakat Murat Bey'in izahatından Eşref Kuşcubaşı tatmin olmadı. O'nu uyarıcı sözlerle ikna etmeye çalıştı. Hükümetten izin almış olsalar bile daha henüz milletin, II. Meşrutiyeti ilanının sarhoşluğu içinde bulunmaları sebebiyle esas nizam ve intizamın daha şeklini almadığını, ortalığın sakinleşmediğini ayrıntılarıyla anlattı. Anadolu'da İttihat ve Terakki Cemiyetine zıt bir programla faaliyette bulunmalarına hükümet tarafından izin verilmiş olsa bile Anadolu'da gezip faaliyette bulunmalarının mahzurlu olacağını ifade etti. Dr. Nazım Bey'in bunu demek istediğini, Kanunu Esasinin daha henüz yürürlüğe konulmamış olduğunu, sizi kurşuna dizerse bugünkü karışıklıkta kim vurduya gideceklerini ihtar edici bir şekilde açıkladı[26].

Eşref Kuşcubaşı yapıcı ve olumlu konuşmalarıyla Dr. Nazım Bey'in öfkesini yatıştırdı ve Murat Bey'i de çok tehlikeli bir durumdan kurtardı. Daha önce Sabahattin Bey'in görüşlerini benimseyen Dr. Nazım Bey 1897 ve 1902 yılındaki kongreler sonucu onun görüşlerine muhalif oldu. Yıllar sonra, Sabahattin Bey'e dost olduğunu söylediği halde İzmir'de onların programlarının uygulanıp yayılmasına ve teşkilat kurmalarına kesinlikle izin vermedi[27].

---

25 Beyatlı, a.g.e., s.112.

26 Kuşcubaşı, a.g.e., s.21.

27 Kuşcubaşı, a.g.e., s.22.

4. KÖMÜRCÜ AĞA VAKASI

İzmir'de halk arasında kömürcü Ahmet vakası diye anılan bu olay; 31 Mart 1325, yani 13 Nisan 1909 tarihinden 7 ay 25 gün önce, II. Meşrutiyetin ilanından(23 Temmuz 1908) 25 gün sonra, 17 Ağustos 1908 günü ilk defa irtica hareketi mahiyetinde oldu. Kömürcü Ahmet olayı şöyle gelişti:

Halk arasında İzmir sakinleri tarafından tanınan ve sevilen Kömürcü Ahmet Ağa adında namuslu ve dürüst bir adam bulunuyordu. 31 Mart 1325 hâdisesindeki gibi zemin ve şartları müsait bulan sancaklı, tekbirli, başları beyaz sarıklı veya külahlı bir grup ellerinde "şeriat fedaileri, kömürcü Ahmet Fedaileri gibi cümlelerin yazıldığı pankartlarla İzmir'in yukarı mahallelerine doğru yürüdüler. Mahalle sakinlerinin de tezahüratlarıyla halk toplanarak galeyana geldi. Bölük bölük toplandılar ve ara caddelere gruplar halinde inerek hükümet binasına doğru yürüdüler. Heyecanın hakim olduğu ve kontrol etmenin mümkün olmadığı büyük bir halk topluluğu hükümet binasının önünde "Biz istemezük" diye bağırarak isyan ettiler. Tehdit edip yumruklarını salladılar ve taşıdıkları sopaları İzmir Valisine göstererek hakaret ettiler. Vali bey birtakım vaatlerle bu elîm durumu bertaraf etmek, halkı dağıtarak uzaklaştırmak istedi. Daha da artan halk topluluğu caddelere sığmayarak etrafa dağıldı. Topluluğun bir kısmı kışlaya doğru yürüdü. Başsız ve şuursuz halk askerlere hitaben "Şeriat kaldırılıyor mu? Nasıl, karılarımız erkeklerle diz dize tiyatrolara gidermiş, gitmeye izin var mı? Tiyatro kapılarındaki ilanlarda, hanımlar da yer alabilir, diye yazılarla ve ilanlarla karılarımızı tiyatroya davet ediyorlar..." gibi sözlerle feryat ve figan ederek şikayette bulunduklarını söylediler. Halkın önünde beyaz fesli ve külahlı adamlar Meşrutiyet ve hürriyet ilânını yererek protosto mahiyetinde söz ve davranışlarıyla İzmir sakinlerini tahrik ettiler. Heyecan ve nefretle doldurarak hürriyete muhalif hale getirilen ve şeriat isteyen halkın çarşı tarafa geçmesine mani olmaya kimse cesaret edemedi. Başsız ve kontrolsüz topluluk karşısında komser Selim Sami Bey bulabildiği beş altı polis memuru ve

Eşref Kuşcubaşı da on kadar Jandarma ile bu topluluğu dağıtmak için karşı faaliyete geçtiler. Sokak başlarını tutarak halkın caddelerden tahliye olması için Kemeraltı istikametini açık bıraktılar. Gemiyi azıya alan mürteci halk topluluğu kışladaki bir kısım askerleri de tesir altına alıp elde ettikten sonra çarşı istikametine döndüler[28]. Çarşı istikametindeki yol Eşref ve Sami Bey'ler tarafından kapatıldı. Yolun kapalı olduğunu gören mürteciler, polis ve jandarmayı göğüsleyerek çarşıya zorla girmek istediler. Selim Sami Bey, tam bu topluluğun ortasında ve bizzat başından abayı sarığı ve cübbeyi çıkarmış hiddetli ve öfkeli bir zabitle karşı karşıya geldi. Kolları sıvalı bir zabit atışa hazır; teyakkuz halinde Selim Sami Bey'i göğüslemek için müsademeye hazır vaziyette beklerken, halk arasında iyi intibalar bırakan Kömürcü Ahmet Ağa tekbir ve salavatla Selim Sami Bey'e saldırdı[29]. Sami Bey iki yumruğunu Ahmet Ağa'nın suratına vurdu. Etrafındakilerin müdahalesine meydan vermeden tabancasının kabzasıyla Ahmet Ağa'nın başına şiddetli bir darbe indirerek kafasını yardı. Ahmet Ağa yere düştü. Ağa'ya yardıma hazırlananları Sami ve Eşref Bey'ler dipçik ve süngü satmesiyle karşıladılar. Mürtecilerin bayraktarlarından Kalyoncu Ahmet ve Baladar Mehmet isimli iki genç âniden hücum ettiler. Sami ve Eşref Bey'ler bunların saldırılarını etkisiz hale getirerek yere düşürdüler. Kalyoncu Ahmet ve Bâlâdar Mehmet'in yere düşmesi mürtecileri korkuttu. Mürteciler, yere düşenleri bırakarak kaçmaya başladılar.

Kuşcubaşı ve Sami Bey'ler emniyet ve asayiş için takviye kuvvetin gönderilmesi maksadıyla kışlaya haber saldılar. Fakat, askerlerin şeriat isteyenlere silah çekmekle mükellef olmadıkları ve gelmek istemedikleri haberi geldi. Eşref Bey bunun üzerine jandarmaya haber gönderdi. Gönülsüz olarak bir kaç jandarma kuvveti geldi. Kalabalığın dağılması ve ortalıkta halkın bulunmaması jandarmayı ancak harekete getirebildi. Eğer kalabalık dağılmamış olsaydı jandarma kuvveti de müdahaleye gelmiyecekti.

---

28 Kuşcubaşı, a.g.e., s.23.

29 Kuşcubaşı, a.g.e., s.24.

Başı yarılan ve kanlar içinde bulunan Kömürcü Ahmet Ağa'yı hem tedavi ve hem de muhafaza maksadıyla kışlaya götürdüler. Fırka kumandanı Servet Paşa, Sami ve Eşref Bey'lerin bu hareketlerine karşı çıkarak Kömürcü Ahmet Ağa'yı muhafaza etmenin sorumluluğunu üzerine alamıyacağını bildirdi[30].

Sami ve Eşref Bey'ler, götürdükleri yaralı Kömürcü Ahmet Ağa'yı, Çerkez Reşit'in nazâretine bırakıp onu bir odaya tevkif ettiler. Çerkez Reşit, Ahmet Ağa'nın başına nöbetçi olarak bıraktığı askere talimat verdi. Fakat Ağa'nın askeri tahrik ve olaya teşvik edeceğini düşünemedi. Kömürcü Ahmet Ağa tutuklu bulunduğu odasının kapısında bulunan muhafız nöbetçi zâbite: "Gördünüz mü evlatlar, kadınlarımız tiyatrolara istedikleri erkeklerle gidecek ve yan yana, diz dize oturacaklar. Tiyatro kapılarına ilanlar koymuşlar, giden okuyabilir. İşte bunun şeriata mugayir olduğunu söylemem beni buralara kadar getirmiştir..." dedi[31]. O devirde itibar gören ve halk tarafından gayri meşru kabul edilen bu gibi iddialarla nöbetçi askerleri ve kışlanın diğer askerlerini ikna etti. Askerler, Ahmet Ağa'nın tesirinde kalarak mürteciler lehine döndüler. Kışla da bulunan diğer askerler de Ahmet Ağa'nın yanında olduklarını bildirdiler.

Arnavut er Ali çavuş, Ahmet Ağa'ya gelerek, askerler nâmına etrafını temizleyeceğini ve isterse bu odadan firarını temin edeceğini söyledi. Ağa'nın firarı hususu Çerkez Reşit Bey'in adamlarına haber verildiği zaman, bir tabur er de Ahmet Ağa'nın emrine âmade olduğunu açıkladı. Kışladaki gelişmelere vakıf olan Servet Paşa; Eşref ve Sami Bey'lere "Burası rastgele bir hapishane değildir. Bu adamın burda ne işi var, derhal buradan atarım, yahut tahliye ederim" dedi. Bu sözleriyle Servet Paşa da muhalefete geçtiğini bildirdi. Böylece bir tabur er ve kışla kumandanı Servet Paşa hürriyet aleyhine, mürteciler lehine döndü[32].

---

30 Kuşcubaşı, a.g.e., s.24.

31 Kuşcubaşı, a.g.e., s.25.

32 Kuşcubaşı, a.g.e., s.26.

Selim Sami ve Eşref Kuşcubaşı Beyler zaruri olarak Ahmet Ağa'yı kışladan alarak Mülkiye hapishanesindeki tutukevine götürdüler. Ahmet Ağa'yı tahliye etme yollarını aradılar. Daha sonra evinden çamaşırlarını ve elbiselerinin getirilmesine müsade ettiler. Yumuşak ve hoşgörülü muamele karşısında kömürcü Ahmet Ağa efendice hareket etmeye başladı.

Evinden elbise ve özel eşyalarını getirerek, kıyafet ve vücut temizliğine yardımcı oldular. Akraba ve taallukatından yakınlarının ziyaret etmesini sağladılar.

Ağa'ya iyilikle muamele yapmaya mecbur oldular. Ortalık yatışınca tutukevi dışında şehrin büyük caddesinde Kömürcü Ahmet Ağa'yı selam ve saygılarla uğurlayarak evine gönderdiler. Ahmet Ağa Eşref Kuşcubaşına ve Selim Sami Bey'e veda ederken:

"Arslanlarım siz vazifenizi gördünüz. Takdire değer memurlarsınız. Benim yanıma gelmiş, aramıza sığınmış bazı taşkın davranışlı kimselerin hareketleri ve lüzumsuz nümayiş yapmaları ortalığı hezeyâna vermiştir. Ben de kendimi gemleyelim. Sizler de vazife aşkıyla bizi gemlemek istediniz. Vakıa budur. Bunu biliniz benim maksadım nümayiş değil, tiyatronun önüne konmuş "kadınlar da erkekler gibi bu tiyatroya temâşa gelebilir." diyen ilânın kaldırılmasıdır. Evet maksadınız olayları önlemektir, Fakat evdeki pazarlık çarşıya uymadı. Gözlerinizi öpeceğim vazife fedaileri" diyerek gözyaşları içinde heyecanla gençlerin boynuna sarıldı. Halk arasında büyük itibar sahibi olan Ahmet Ağa çok heyecanlı çok samimi bir şekilde içten konuşarak hapishaneden ayrıldı[33].

Sekiz ay sonra 31 Mart 1325 hadisesinde İstanbul'da kurulan divan-ı harpten bir emir Kömürcü Ahmet Ağa vakasında ileri gelenlerden Tulumbacı Ali Bey, Kalyoncu Ahmet ve Balâdar Mehmet'in sevklerinin yapılmasını istedi. İstanbul divan-ı harbin emriyle İzmir polis müdürlüğü kelepçeleri hazırlayarak onları tutuklamaya karar verdi. Selim Sami Bey bu harekete karşı çıkarak mani oldu. Sami Bey ikinci mevkiden yer ayırtarak suçluları yanına aldı. Yardımcı hiç bir muha-

33 Kuşcubaşı, a.g.e., s.26.

fız almadan İstanbul'a seyahate çıktı. Suçlulara arkadaşca ve dostça davrandı, İstanbul'da divan-ı harbe götürerek suçluların lehinde şahit oldu. Mahkemedeki şahitliğinde bazı taşkın cahillerin Kömürcü Ahmet Ağa ve arkadaşlarını töhmet altına aldığını, Dr. Nazım Bey'in şımarık ve patavatsız-kadınların tiyatroya erkeklerle birlikte gidebilir-söz ve davranışlarının halkı galeyana getirerek taşkınlığa sürüklemiş olduğunu, ilk anda hakikatı anlamayan bu adamların, meydana gelen topluluk arasında cahillerin nümayişi teşvik etmelerine alet olduğunu söyledi. Kömürcü Ahmet Ağa'nın itiraflarını açıklayarak hükümet aleyhinde bulunmadığını ve hükümetin iyi hal ile Ağa'yı bıraktığını anlattı. Selim Sami Bey'in şahitliğine dayanarak Istanbul divan-ı harb mahkemesi kömürcü Ahmet Ağa'yı, Balâdar Mehmet, Kalyoncu Ahmet ve Tulumbacı Ali Bey'leri tahliye etti[34]. Böylece 31 Mart hadisesinden tam sekiz ay evvel ilk defa kömürcü Ahmet Ağa vakasıyla meydana gelen irtica hareketi önlenmiş oldu. İrtica hareketinin çıkmasına sebep olan Dr. Nazım Bey gibi inkılâpcıların söz ve davranışlarındaki ciddiyetsizlik ve tutarsızlık açıklığa kavuştu.

B. DR. NAZIM BEY'İN İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNDEKİ GÖREVLERİ

23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyetin ilanından bir sene sonra 23 Temmez 1909 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin katib-i umumisi olup bu görevde 23 Temmuz 1910 tarihine kadar kaldı. Yani 23.7.1909 - 23.7.1910 tarihleri arasında bir yıl katib-i umumi vazifesinde bulundu. Katib-i umumi görevinden 23.7.1910 senesinde ayrıldıktan sonra 1918 mütarekesine kadar merkez-i umumi üyesi olarak hizmet etti[35]. 30 Ekim 1918 mütarekesinden üç ay önce 21 Temmuz 1334-14 Ekim 1334 tarihleri arasında maarif nazırlığı yaptı.

Katib-i umumi görevinde iken Bosna ve Hersek meselesini çözmek ve ayrıca Türk öğrencilerini Avrupa Üniversitelerine yerleştirmek için iki defa Avrupa'ya gönderildi. O

34 Kuşcubaşı, a.g.e., s.26.

35 Jacob M. Mandau, Pan-Turkism in Turkey, London, 1981, s.29, "Ankara İstiklal Mahkemesinin Suikast ve Taklib-i Hükümet Davasına Ait Resmi Zabıtları, "Hakimiyet-i Milliye, 16 Ağustos 1926.

zaman merkez-i umumi Selanik'te idi. Dr. Nazım Bey görevli olarak Avrupa'ya gittiğinde, kendisinin haberi olmadan arkadaşları merkez-i umumi üyeliğine getirdiler. Merkez-i umumi üyelerinin sayısı üç kişi idi. Bunların da işleri maarifle uğraşmaktı[36].

Katib-i umumi iken Selanik, İstanbul ve İzmir'de Cemiyet adına yardım aldı. İzmir'de otuz bin, Selanik'te dört bin lira topladı. İstanbul'dan para ve mücevherât aldı. Teşkilat için şehzâdelerden altın ve bunun gibi kıymetli ziynet eşyalarını kabul ederken halk cemiyete tarla bağışında da bulundu. 8 ay katib-i umumilik hizmetini yürüttükten sonra kendi uhdesinde olan para ve değerli eşyaları merkez-i umumi heyetine teslim etti. Teslim ettiği eşyalar arasında para, 70 bin altın ve 9 bin lira tutarında şamdanla birlikte değeri tesbit edilemeyen mücevherât, ziynet eşyası ve çeşitli yüzükler vardı. Dr. Nazım Bey katib-i umumi görevini yaptığı zamanlarda Enver Paşa Selanik'ten Almanya'ya giderken Berlin'e bir elmas taş gönderdi. Elmas taşın o günkü değerinin 400 bin lira olduğu tahmin edilmekteydi[37].

Dr. Nazım Bey 23.7.1910 tarihinde merkez-i umumi üyesi olmuştu. Kendisi merkez-i umumi üyesi iken ittihat ve terakki cemiyetinin merkez-i umumisi Balkan harbinin (17.10.1912) sonunda İstanbul'a nakledildi. 13 Mart 1912 tarihli Sırp-Bulgar ittifak andlaşmasında Dr. Nazım Bey Selanik'te idi. Dr. Nazım Bey 29.9.1911 tarihinde çıkan İtalyan Harbi esnasında Selanik'te bulunuyordu. Balkan Harbinde Hilal-i Ahmer(Kızılay) Cemiyeti tarafından Selanik Hilal-ı Ahmer Hastahane müdür ve baş tabipliğine tayin oldu. Selanik işgal edilinceye kadar hastahanede hekim olarak çalıştı. Selanik'te bulunduğu zamanlarda Türkçülük ve Milliyetçilik hakkında konuşmalar yaptı. Bir konuşmasında "şayet milliyetçiler seçimle iş başına gelmeseydi Makedonya'da bir tek hristiyan kalmayacaktı" diyerek azınlıklarla Türkler arasında birleştirici faaliyetlerde bulundu[38].

---

36 Takvim-i Vakayi, 21 Temmuz 1334, Sayı:3297.

37 T.B.M.M. Arşivi, Dosya no: 239-31, Defter No: 170-11, s.1.

38 Andrea Mandalstam, Le Sort De L'Empire ottaman, Paris, 1970, s.132.

Selanik işgal edilince, daha önce Atina'dan Selanik'e gelmesini temin eden ve Yenice gölünde görüştüğü zabit, Dr. Nazım Bey'e Balkan komitecileri tarafından idam edileceği haberini gönderdi. İdam edileceği haberi üst üste iki defa Dr. Nazım Bey'e ulaştı ise de O, baş tabiplik görevinden ayrılmadı. Onun vazifesini bırakmaması ve direnmesi Yunanlılar tarafından uygun görülmedi. Yunanlılar Dr. Nazım Bey'i Selanik Hilâl-i Ahmer Hastanesi müdür ve baştabiplik görevinden aldılar, sebepsiz, savunmasız Atina'da onbir ay hücre hapis cezasıyla cezalandırıldılar[39].

Hapishanede bulunduğu zaman Yunanlılar Dr. Nazım Bey'le görüşmek istemiyorlardı. Fakat ona zulüm ve hakaret etmek maksadıyla kapı aralığından ağır sözler söyleyerek İşkodra'nın Ederne'nin işgal edildiğini bildiriyorlardı. Bir gün Nazım Bey'e hapishanede fransızca bilen bir Yunanlı "Ey Türk, Makedonya gibi Epir gibi yerlerde değil, İstanbul'da da, Anadolunun önemli bir kısmında da misafir gibisiniz. Memursunuz, sizi bu yerlere bağlayan yalnız memuriyettir. O yerlerin sahibi ve evladı biz Yunanlılarız" dedi. Yunanlılar, hiç bir sebebe dayanmadan tevkif ettikleri Dr. Nazım Bey'i, hücre hapsinde de rahat bırakmadılar[40].

I. Dünya Savaşından bir kaç ay önce Yunanistan'da hapis esaretinden kurtularak İstanbul'a geldi. Yine Merkez-i umumi üyeliği görevine devam etti. Merkez-i umumi üyeleri ve diğer arkadaşlarıyla memleketin kurtuluşu hakkında görüşmelerde bulundu.

Memleket hasretini gidermek için İstanbul'da Divan yolundan itibaren müslüman mahallelerini dolaşarak Eyüp Sultan'a kadar yaya yürüdü. Fatih gibi müslümanların yerleştiği ve ikamet ettiği mahallelerde ticari faaliyetlerin büyük bir kısmının Rumlar tarafından yapıldığını gördü. Müslümanların durumunu hayret ve üzüntüyle karşıladı. İstanbul'u adım adım gezdikten sonra bütün zamanını ülkenin kalkınmasını temin edecek iktisat işleriyle uğraşmaya ayırdı. Önce bakkallık, sonra toptancılık işlerini yaptı. Rumeli Hisar'da "kollektif" bir bakkalcılık şirketi kurdu. Kollektif şirketin

---

39 T.B.M.M. Arşivi Dosya No 239/31 Defter no: 8, s.4.

40 Aynı belge, s.5.

sözleşmesini ve nizamnamesini Şura-yı Devlet âzâlarına onaylattı. Dr. Nazım Bey'in bu nizamnameyi onaylatması müslümanların İstanbul'da bakkallık gibi ticari işlerle uğraşmasını teşvik etti. İktisadi ve ticari faaliyetlerinin ilmî bir suretle yapılması için "Bilgi cemiyetini" kurdu. Bilgi Cemiyeti vasıtasıyla iktisat ilminde ihtisas sahibi kimseleri davet ederek onların bilgi ve tecrübelerinden halkın istifade etmesini sağladı[41]. İktisat faaliyetlerde bulunurken merkez-i umumi üyeliği görevini de yürüttü.

1. 31 MART OLAYI VE DR. NAZIM BEY

II. Meşrutiyetin ilanı ile hürriyet sarhoşluğu içinde başıboşluk alabildiğine hüküm sürüyor, yürüyüş ve nümâyişlerin arkası gelmiyordu. Meşrutiyetin ilânından on gün sonra Sait Paşa hükümeti istifa etti. Yerine 4 Ağustos 1908 tarihinde Kamil Paşa Hükümeti kuruldu. Dr. Nazım Bey'in de bulunduğu bir heyet cemiyet namına İttihat ve Terakki'nin isteklerini Kamil Paşa Hükümetine bildirmeye gitti. Kamil Paşa, cemiyet sözcülerinin asayişi temin hususundaki tekliflerini kabul ederek bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de sorumlu bulunduğunu söyledi. II. Meşrutiyetin ilânı için bir takım ümitler vaat eden Avrupa, sözünde durarak yardım elini uzatmadı[42].

Serbesti gazetesinin baş yazarı Hasan Fehmi Bey 6 Nisan 1909 Salı gecesi Galata köprüsünde vuruldu[43]. Bu cinayetle II. Meşrutiyet devrinde faili meçhul olayların kapısı açıldı[44]. Serbesti gazetesinde Molanzâde, İkdamda Ali Kemal, Volkan da ise Derviş Vahdeti, gazeteci Tahsin'in öldürülmesi üzerine ağır yazılar yazıyorlardı. İkdam gazetesi baş muharriri Ali Kemal'in öldürülmesi için Dr. Nazım ve diğer cemiyet yetkililerinin Selanik'te gizli bir toplantı yaptıkları haberi yayıldı[45]. Ali Kemal'in öldürüleceği haberini 27 Mart 1908 tarihli Mizan gazetesinde Dr. Nazım Bey tekzip etti. 28

41 T.B.M.M. Arşivi Dosya no. 239/31, Defter no: 8, s.5.

42 Okyar, a.g.e., s.29.

43 Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Vakası, Ankara 1985, s.46.

44 C. Kutay, Talat Paşa, c.1, s.480.

45 K. Karabekir, a.g.e., s.439, İsmail Hami Danişmend, 31 Mart Vakası, İstanbul, 1974, s.25.

Mart 1908 tarihli Mizan gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi hususunda suçsuz olduklarını açıklayan bir beyanname yayınlandı. Mizan ve İkdam gazetelerinin suçlamaları da askeri erkân tarafından protesto edildi[46]. Üçüncü ordu taburu Yıldız sarayından alındı, Taşkışla'ya nakledilerek yerine Arnavut, Arap ve Zuhaflar taburu getirildi. Bu değişiklik beş gün sonra başlayacak ihtilale fırsat hazırladı[47].

Avcı taburları İstanbul'a geldi ve Hassa ordusunda bulunan askerler arasında hoşnutsuzluk çıkmasına sebep oldu. Rumeliden gelen askerlerin taşkınlıkları da Hassa ordusunda bulunan askerleri tedirgin etti. Nihayet küçük subay er ve çavuşların kontrolsüzlüğü sebebiyle 31 Mart hadisesi vuku buldu[48]. 31 Mart hadisesini duyan Rumeli'deki Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yürüdü. Rumeliden gelen kuvvet hiç bir direnme görmeden İstanbul'a gelerek sarayı işgal etti. Sultan II. Abdülhamit kan dökülmesini istemiyerek Taşkışla ve Yıldız sarayındaki kuvvetin Hareket ordusuna karşı durmasına mani oldu[49].

31 Mart hadisesinde Dr. Nazım Bey İstanbul'da idi. Talat Bey'le Şehzâde başında bir eve saklandı[50]. Dr. Nazım Bey saklanmak konusunda tecrübeli idi. Kıyafetini tanınmayacak bir şekilde değiştirdi. Talat Bey'e kıyafetini değiştirmesini söyleyerek Sultanahmet Meydanına gitmek istediğini belirtti. Talat Bey kıyafetini değiştirdikten sonra birlikte Sirkeciye indiler. Bab-ı Âli yokuşundan Sultanahmet Meydanına inerken Talat Bey Bak Doktor ben seni dinledim, bu Kel Hasanın orta oyunu kılığına katlandım, ama şimdi sen beni dinleyeceksin. Mis gibi kokuyor şurada birer tam işkembe çorbası içeceğiz, karnım aç dedi. Dr. Nazım ve Talat Bey'ler sirke ve sarmısaklı işkembe çorbasını içtiler[51].

Dr. Nazım Bey; 17 yıl Paris'te Meşrutiyet lehine ve

---

46 K. Karabekir, a.g.e., s.430-432.

47 C. Kutay, a.g.e., s.222.

48 Tansu, a.g.e., s.46-47.

49 Tansu, a.g.e., s.48.

50 Celal Bayar, Bende Yazdım, İstanbul 1982, s.157, Çavdar, a.g.e., s.157.

51 Kutay, Talat Paşa, c.1, s.82.

ve II. Abdülhamit aleyhine durmadan çalışan Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza Bey'i, Sûdi Bey aracılığıla yanına çağırarak meclisi toplamasını istedi. Dr. Nazım ve Talat Bey'ler harekete katılmak, Meclis-i Mebusân ve Ayan azalarını toplayabilmek için 31 Mart hareketinin üçüncü günü Ayastafanos'a gittiler[52].

Olayın ilk günü, Şura-yı Ümmet gazetesinin baskısının yapıldığı merkez-i umumi olarak kullanılan binaya saldırıldı. Dr. Nazım Bey ve Talat Bey, 31 Mart olayının ikinci günü orda bulunsalardı öldürülebilirlerdi. Talat Bey o gün Yağcızade Şefik Bey'in evinde saklandı[53]. Bu durumu yalnız Dr. Nazım Bey biliyordu. Daha sonra o değişik kıyafetiyle birlikte sokağa çıktılar ve isyanın başıboş olduğunu müşahade ettiler.

31 Mart hadisesi 28 Nisan 1909 tarihinde II. Abdülhamit'in hal edilmesiyle sona erdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının, kural tanımaz inkilâpçıların ve Dr. Nazım Bey'in en büyük muhalifi II. Abdülhamit'ti.

Meclisi Mebusan ve Âyâna Sait Paşa riyaset ediyordu. Sait Paşa yıllarca II. Abdülhamit'in iyiliğini görmüştü. Mecliste konuşulanları duyan Sultan: "Allah bir yerde çöküntü göstermesin, önce dostları yağmacılıkla, nankörlükle o kadar ileri gider ki düşmanlar bile hayran kalır" dedi.

II. Abdülhamit'in hal'i konusunu fetva emini kabul etmek istemedi. Dr. Nazım Bey gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının baskısıyla fetva alındı. Çünkü Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Sultan II. Abdülhamit'i hal etmeğe önceden karar vermişlerdi[54]. Zaten 31 Mart hadisesinin maksadı; Sultan II. Abdülhamit'i tahttan indirmek, mallarını ve hazineyi yağma etmek, osmanlı devletini parçalayacak imkanları hazırlamak için iktidarı Ittihat ve Terakki Cemiyeti mensubu komitecilere teslim etmekti[55].

Arif Hikmet Paşa, Aram Efendi, Esat Paşa ve Emanuel Karasu'dan oluşan heyet; hat-i tebliğe geldiler. Heyetten

52 C. Bayar, a.g.e., s.157, Çavdar, a.g.e., s.161.

53 C. Kutay, a.g.e., c.2, s.533.

54 Tansu, a.g.e., s.49.

55 Cevat Rıfat Atilhan, İttihat ve Terakkinin Suikastları, İst.1971,s.38.

Esat Paşa "Biz Meclis-i Mebusan tarafından geldik. Fetva-yı Şerif var[56]. Millet seni hal etti. Ama hayatınız emindir[57]. dedi. Meclis'in kararı Sultan II. Abdulhamit'in yüzüne okundu[58]. O da metanetle "kader asla değişmez" diyerek heyeti baştan aşağı süzdü.

Sultan II. Abdülhamit'i Dr. Nazım Bey hiç sevmez ve her yerde aleyhine konuşurdu. Abdulhamit'de İttihat ve Terakkicileri sevmez onlar hakkında; "Onlar rumeli komiteci-leridir. Metodları sert hayalleri çok geniş, hareketleri memleket için çok zararlıdır. Korkarım ki bir gün ellerine bir imkan geçirirlerse ilk önce Osmanlı Devletini batıracaklar..."[59] derdi. Fakat otuzüç yıllık istibdada dayalı hükümdarlığı devirmek ve II. Meşrutiyeti ilan ettirmek aceleci, aşırı ihtiraslı ve inkılapçı genç Türklerin esas gayeleri oldu[60].

Dr. Nazım Bey'in Abdülhamit'e olan kin ve nefreti ölünceye kadar devam etti. Kendisi, barış içinde büyüdüğü halde bu döneme "Istibdat" demekten geri durmadı[61]. II. Abdülhamit, devletin istikbali için önem taşıyan konuları ve yol gösterici görüşlerini Fethi Okyar Beye anlatmıştı. Fethi Bey'den, Talat Bey tarafından II. Abdülhamit'e sorulup cevap alınması gereken konuların açıklanması istenmişti. Sultanahmet'teki Talat Bey'in evindeki toplantıda Talat Bey'in öğrenmek istediklerini, Fethi Okyar II. Abdulhamit'ten aldığı cevaplar çerçevesinde tek tek izah etti. Sultandan alarak sorulara verdiği cevaplar, toplantıda bulunan bütün İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını etkiledi. Hepsi tek bir ses çıkarmadan dinledi. Talat Bey'in sorularının cevabı tamamlanır tamamlanmaz Dr. Nazım Bey heyecanlı ve intikamcı bir davranışla yemin ederek II. Abdulhamit'i boğmak istediğini, ittihatcıların hepsi bir araya gelse düşünemiyecekleri kadar açık bir şekilde ülkenin başına gelen olayları ayrıntılarıyla anlattığını ifade ederek dertlerin şifası için reçete verdiğini ancak otuz üç sene bu problemleri neden çözemediniz diyerek soramadıklarını söyledi. II. Abdulhamit'in uyarıcı tavsiyele-

56 Ali Cevat Bey, a.g.e., s.22.

57 Tansu, a.g.e., s.49.

58 Abdülhamit'in Hatıra Defteri (İsmet Bozdağ), İst. 1975, s.121.

59 Samih Nafiz Tansu, Madalyonun Tersi, İst. 1970, s.15.

60 Asaf Topay, Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler, İst. s.7.

61 Orhan Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği, İst. 1987, s.401, Meşveret, 25 Recep 1313.

rine ve tecrübesine dayalı yol gösterici cevaplarına bile tahammül edemedi[62]. Çünkü Dr. Nazım Bey Meşveret gazetesinin ikinci sayısında şart koşulan saygıya ve yemine sadık kalamamış Mekatib-i Şahane öğrencileri gibi II. Abdülhamit'e dolu ağız söğmeye alışmıştı[63].

Dr. Nazım Bey her yerde ve her fırsatta II. Abdulhamit'in aleyhine konuşmaktan ve faaliyette bulunmaktan çekinmezdi. Bir gün yine Kadıköy vapurunun yan kamerasında beş vatandaş ile sohbet etti. Sohbeti heyecanla daha ileriye götürerek günün yoksulluğunu, hayatın zorluğunu ve halkın yaşantısının gün geçtikçe kötüye gittiğini, Devletin tehlikeli problemlerle karşı karşıya bulunduğunu ve bu durumdan Hükümetin sorumlu olduğunu karşısındaki dinleyenlere kaşlarını çatarak yüksek bir ses ve hoş karşılanmayan davranış ve tutum içinde anlattı[64]. Bu konuşmaları dinleyen II. Abdulhamit'in sözcülerinden biri konuşanın kimliğini tesbit ederek Dr. Nazım Bey olduğunu ve O'nun II. Abdülhamit'in yangın bıraktığını Mithat Paşa'yı zindana atıp öldürttüğünü, bunun neticesi doğal olarak yolun tehlikeye gideceğini ifade eden sözlerini sultana anlattı. II. Abdulhamit de Dr. Nazım Bey'in adını yirmi yıldan beri sık sık işittiğini, Ahmet Rıza Bey'le birlikte Paris'te aleyhine çalıştıklarını, İttihat ve Terakki Cemiyetinin aşırı derecede taraftarı olduğunu halk arasında kendini beğenen, kimseyle hoş geçinmiyen bir adam olarak bilindiğini, kendisine karşı olanların hayatlarını ve hareketlerini saraydan takip ettiğini, Dr. Nazım Bey'in mesleği olan hekimlikle meşgul olmayıp politika ile öyle bir politika ki karmakarışık bir politika ile uğraşıp didindiğini, yalnız övülecek bir yanının olduğunu ve onun da kendi şahsı için ihtirasının bulunmadığını, hiç bir memuriyet kabul etmemekle arkadaşları arasında belirgin bir vatansever olduğunu belirtti.

Dr.Nazım Bey, II.Abdulhamit'in soyundan kendisine intikal eden

---

62 Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İst. 1980, s.121.

63 Beyatlı, a.g.e., s.114.

64 Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri (İsmet Bozdağ), İst. 1986, 7. Baskı, s.14.

sultan ünvanına bile karşı çıkar ve O'na bu unvanı layık görmezdi. Hatta II. Abdulhamit'i unvanının dışında görme veya O'nu mecnunlukla vasıflandırma yetkisini kendinde görürdü. Sultan'ı küçük düşürmek için her türlü aşağılayıcı söz ve davranışlarda bulunurdu. Yine bir gün aşağılayıcı tutum ve davranış içinde Kadıköy vapurunda yolculuk yaptığı sırada Sultan'ın sözcüsü tarafından müşahade edildi.

II. Abdulhamit, kendisinin yangın bırakıp bırakmadığını, Devleti idare ettiği otuzüç yıllık saltanat devrinde üçyüz seneden beri gelen kopuşmalar ve kundaklar var mıydı yok muydu gibi soruların tartışma yerinin burası olmadığını, Dr. Nazım Bey'le birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının da içine gireceği tarih olduğunu belirtti[65]. 1324 (1908) yılının Temmuz ayında Hükümeti İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarına, 1325(1909) yılının Nisan ayında da saltanatı kardeşine teslim ettiğini, kendisinin zamanında Devletin sınırlarının İşkodra'dan Basra körfezine, Karadeniz'den Afrika'nın kum çöllerine uzandığını Almanac de Gothe'nin 1908 yılında yayımlananı ile bugünkü yayımlananı karşılaştırıldığında kendisinden sonra gelenlere yangın değil büyük bir ülke ve otuz milyonu aşan nüfus ile büyük bir ordu bıraktığının anlaşılacağını söyledi. İçinde bulundukları duruma dikkatlerini çekerek İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını on yıldan beri iktidarda bulunduklarını yani kendisinin padişahlığının üçte biri kadar zaman içinde Devleti idare ettiklerini buna rağmen yaptığı eserlerin üçte birini değil onda birini bile meydana getiremediklerini açıkladı. II. Abdülhamit hükümdarlık makamına geldiği zaman dış borçlar üçyüz milyona yaklaşmıştı. İki büyük harbin ve birçok ayaklanmaların getirdiği masrafları karşıladıktan sonra borcu otuz milyona indirmeyi başardı. Yani dış borçları onda birine indirdi. Dr. Nazım Bey ile arkadaşları ise II. Abdülhamit'in bıraktığı otuz milyon borcu bugüne kadar dörtyüz milyon liraya çıkardılar. Yani on yılda borç onüç katına çıktı. Demek ki Sultan'dan sonra gelen Dr. Nazım Bey ve arkadaşları sadece dış borcu artırmak hususunda büyük marifet ve başarı göstermişlerdi[66].

---

65 Aynı eser, s.15.

66 Aynı eser, s.15.

II. Abdülhamit saltanata oturduğu zaman Bosna ve Hersek ayaklanmış, Karadağ Türk ordusunu sarmış ve tehlikeli bir duruma ulaşmış, Sırbistan disiplinli ve güçlü bir ordusuyla Türkiye'ye tehlikeli bir savaş açmıştı. Bu gelişen olayların yanında doksanüç harbi denilen çok tehlikeli Rus muharebesi(1877 Osmanlı Rus Savaşı-93 Harbi 1293) doğdu. Bu harbi doğuran sebepler II. Abdulhamit'in hükümdarlık döneminin işi değildi. Zira o iki padişahın üst üste görevden uzaklaştırılmasından ve doksanüç günlük hükümet buhranından ve bir saltanat boşluğundan sonra padişah olmuştu. Millet gerginlik ve sıkıntı içindeydi. Halkı içinde bulunduğu bunalımdan kurtarmak için milletin güvenini elinde tutan Mithat Paşa'yı sadrazamlık makamına getirdi. Rusya'nın ileri sürdüğü şartlar karşısında savaşıp savaşamıyacağımız yetkisini millete bıraktı. Rusya ile savaş konusunu konuşup tartışmak için kurulan Meclis-i Umumiye milletin güvenini kazanan Mithat Paşa başkanlık etti. Buna göre Osmanlı Rus savaşından ve bunun getirdiği olumsuz sonuçlardan II. Abdulhamit ne şahsen ne de makam olarak sorumluydu.

Savaşın idaresinin verildiği komutanlar, Osmanlı Devletinin sadece o devrinde değil, ondan önceki ve sonraki devirlerde de eşine az rastlanan komutanlardı. Bütün bunlara rağmen ulaşım araçlarının eksikliğini, Rumeli'deki müslüman halkın dışında kalan azınlıkların Edirne şehrine kadar ulaşan ayaklanmaların sebebini II. Abdulhamit'te aramak, O'nun uğursuzluğuna atfetmek ve bu felaketleri O'nun devrine maletmek yerinde bir görüş değildi. Çünkü hadiselerin sebepleri ve gelişme merhaleleri daha önceki devirlere dayanıyordu[67].

II. Abdulhamit Doksanüç harbinin sürüklediği felaketler altında ezilen milletinin yardımına koştu. Göçmen dindaşlarını köylere iskan için yerleştirmek ve rahat yaşamaları mümkün olan her türlü yardımda bulundu. İstanbul'dan Sivas ve Halep'e kadar bir uçtan bir uca göçmen köyleri kurdurdu. Bu köylerde yapılan camilerin masraflarını onlara bir hediye olmak üzere kendi özel malından karşıladı.

II. Abdulhamit milleti için bu hizmetleri yaparken;

---

67 Aynı Eser, s.16.

milli ticaret adı altında üç-beş kişiyi patlayıncaya kadar doyurmak için halkın midelerine girecek lokmalara el atmadığını, böyle bir muamelenin dar ve kara günde değil geniş ve rahat zamanlarda bile hatırından geçmediğini, her zaman bu dindaşlarının yiyecek, içecek barınacak ihtiyaçlarını aklından çıkarmadığını anlatarak yerine geçen ittihatçıların kendisini temize çıkarmak için savunduğunu, onların sebep olduğu hatalar İslam dinine ve Osmanlı Devletine felaket getirmeseydi kendilerine teşekkür edebileceğini söyledi. II. Abdulhamit yaptığı ve kısaca anlatmaya çalıştığı hizmetleriyle övünmek istemedi. Devletine ve milletine hizmet etmek onun esas vazifesiydi. İtiraf etmek gerekirse O'nun da pişmanlık duyduğu büyük hataları ve kusurları vardı. Hatalarını kendisi de kabul etti. Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının da hatalarını kabul ederek birlikte "bu yangını II. Abdulhamit bıraktı..." sözünü ilan etmeye davet etti. Ancak haksever olduğu bilinen Dr. Nazım Bey'in mertlik, doğruluk ve açıklıkla o yangını söndürmek için gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarlarının su yerine petrol kullandıklarını söylemesini istedi[68].

Dr. Nazım Bey bütün bunlara rağmen II. Abdulhamit'e saltanatta bulunduğu veya bulunmadığı zamanlarda da ağız dolusu sövmekten, O'na muhalif olduğunu ilan etmekten geri durmadı[69]. Cemiyetin yayın vasıtası olan ve kendisinin de yayımlanması için büyük emekler sarfettiği Meşveret gazetesiyle sultana bayağı sıfatlar ithaf ederek O'nu mecnunluk, istibdat ve vatan hainliğiyle suçladı.

2. DR. NAZIM BEY'İN BERİA HANIM'LA EVLENMESİ

Evliyazâde Mehmet Efendi; İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden önce İzmir'de belediye reisliği ve aynı zamanda Meclis-i Mebusan üyeliği yapmış, seçkin, saygın ve çevresi tarafından sevilen, İzmir'in eşrafından çok tanınmış bir kişiydi.

---

68 Aynı eser, s.17.

69 Meşveret, 10 Şaban 1313.

Evliyazâde Mehmet Efendi'nin; Refik Evliyazâde, Nâciye Evliyazâde ve Güsün Evliyâzade isimlerinde dört çocuğu olmuştur.

Refik Evliyazâde, Hacer Kapanizâde hanımla evlenmiş, bu izdivaçtan beş çocuk olmuştur. Bu çocuklardan biri Beria Hanımdır. Dr. Nazım Bey Beria Hanımla evlenmiş ve Sevinç Nazım[70] (Sevinç Bozinal) isimli bir kızları olmuştur. Sevinç hanım ikinci evliliğini Fuat Bozinal'le yapmış ve 1982 'de vefat etmiştir.

Naciye Evliyazâde İzzet Yemişcibaşı ile evlenmiş, bu izdivaçtan üç çocuk sahibi olmuştur. Üç çocuktan biri Berrin Menderestir. Berrin Hanım Adnan Menderes ile evlenmiştir. Evliyazâde Mehmet Efendi, Berrin Hanım'la Adnan Menderes evlendikleri zaman bunlara düğün hediyesi olarak güzel bir hizmetli(Didar Kalfa) kadını vermiştir.

Makbûle Evliyazade, Tevfik Rüştü Aras ile evlenmiş bu izdivaçtan yalnız Emel isimli bir kız çocuğu olmuştur. Emel Hanım, Fatin Rüştü Zorlu ile evlenmiştir.

Güsün Hanım, Sâlepçioğlu ailesinin gelinidir. Tevfik Rüştü Aras'ın kız kardeşi de sâlepçioğlu ailesinin gelinidir. Sâlepçioğlu ailesini Refik Evliyazade ve Tevfik Rüştü Bey'in kız kardeşinin gelin olması aralarında akraba ilişkisini sağlamıştır. Dr. Nazım Bey'in Tevfik Rüştü Aras'a akrabamdandır demesi buradan kaynaklanmaktadır.

Tevfik Rüştü Aras Rodosludur. Evliyazade Mehmet Efendinin torunlarıyla evlenen Dr. Nazım Bey Adnan Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu arasında hiç bir akrabalık bağı yoktur. Bunlar tesadüfen aynı aileden evlenmişlerdir. Fakat ölüm sebep ve şekillerinde bir benzerlik bulunmaktadır. Üçü de idam cezasına çarptırılarak asılmıştır.

İzzet Yemişcibaşı ile Refik Evliyazade, Dr. Nazım Bey'i çok sever ve beğenirlerdi. Daha önce Kalfa Kadın'ı Nazım Bey'e

---

70 Sevinç Bozinal Hanım, özel kartlarında "Sevinç Nazım" ismini kullanmıştır.

71 Fuat Bozinal: 1924 yılında Drama'da doğdu. 1925 yılında ailecek muhacir olarak İzmir'e geldi ve buraya yerleşti. 1952 yılında Dr. Nazım Bey'in kızı Sevinç Hanım'la evlendi. Sevinç hanım ikinci evliliğini Fuat Bey'le yaptı. Sevinç Hanımın Fuat Bey'le olan izdivacından 1954 yılında Sedat isimli bir çocukları oldu. Dr. Nazım Bey'in kayınpederi Refik Evliyazade 1950 yılında, kayınvalidesi Hacer Evliyazade 1955 yılında, eşi Beria Hanım 1959 yılında öldü. Sevinç Bozinal Hanım 30 Nisan 1911 yılında doğdu ve 1982 yılında vefat etti.

nişanlamışlar ve onun zimmetine vermişlerdi. Sonra kızlarına ün arayan[72] Evliyazade ailesi kızı Beria Hanımı Kalfa Kadının yerine vermek istedi. Bir gün İzzet Yemişcibaşı Refik Evliyazâde'ye "Dr. Nazım Bey'i çok beğeniyorsan sizin damadınız olsun" diyerek şakayla karışık yarı ciddi söz söyledi. Aralarında Dr. Nazım Bey'i "Didar Kalfa kadın'la evlendirelim" diyerek söyledikleri şakalı sözler aksi yönde gerçekleşti. Dr. Nazım Bey, Didar Kalfa kadından vazgeçerek kendisinden yirmi yaş küçük olan Refik Evliyazade'nin kızı 1891 doğumlu Beria Hanım'la tahminen 1909 yılında evlendi[73]. Dr. Nazım Bey ve Beria Hanım'ın düğünü İzmir'de günün konusu oldu. Çünkü o devrin şartlarına göre düğün çok modern ve görkemli bir şekilde yapıldı.

Dr. Nazım Bey Beria Hanımla İzmir'de evlendiği zaman kendilerine bir vapur tahsis edildi. Özel vapurla Selanik'e gittiler. Hayriye Hanım'la eşi Talat Paşa Selânik'te vapurun geleceği saatte karşılama töreninde bulundu. Büyük ve coşkun bir kalabalık bu yeni çifti karşıladılar.

Beria Hanım, yüzü peçeli olarak fıstığı yeşil bir elbise içinde damatla birlikte gemiden kendilerini karşılayanlara katıldılar. Beria Hanım peçesini açınca güzelliği ve zerafeti karşılayanları büyüledi. O'nun güzelliği karşısında rıhtımda vapuru karşılıyanlar "Selanik'e bir güneş doğdu" diyerek hayranlıklarını hep birlikte gizleyemediler.

Hayriye Hanım Beria Hanım'ın peçesinin açılmasıyla fıstığı yeşil elbise içindeki bu güzele hayran kalarak heyecanını teskin etmek için Talat Paşa'nın koluna sıkıca sarıldı. Talat Paşa da zaman zaman Dr. Nazım Bey'in eşi Beria Hanım'ın çok güzel olduğunu eşi Hayriye Hanım'a söyleyerek hayranlığını itiraf ederdi[74].

Dr. Nazım Bey ile Beria Hanım'ın evliliğinden 30 Nisan 1911 tarihinde Sevinç isimli bir kız çocuğu oldu. Sevinç Hanım ikinci evliliğini Fuat Bozinal ile yaptı ve bu evlilikten 1952 yılında Sedat Bozinal isimli bir oğlu oldu.

---

72 Kuşcubaşı, a.g.e., s.28.

73 İstanbul Beşiktaş Nüfus Müdürlüğünden alınan aile nüfus kayıt örneğine göre Dr. Nazım Bey'in Beria Hanımla evlenme tarihi 27.04.1327/1911, Sevinç Evliyazade(Bozinal)'ın doğum tarihi ise 17.04.1329/1913 olarak gösterilmiştir. Kızı Sevinç Hanıma yazdığı 30 Nisan 1341 tarihli mektubunda da kızının yaşını bildirmiştir.

74 Balayı olayını Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım Sevinç Bozinal Hanım'a,

3. HALKADOĞRU DERGİSİNİ ÇIKARMASI

Dr. Nazım Bey merkez-i umumi üyeliği görevini yaparken gazete ve dergilerde hikaye ve makalaleler yazarak milliyetçilik görüşünün propagandasını yaptı. Ziya Gökalp'in fikirlerini destekleyerek, Türkçülük fikrini, icraatta gerçekleştirmeye çalıştı. Türk Ocağı, Osman Gazi'nin hanlığının yıldönümü dolayısıyla çay partisi düzenledi[75]. Çay partisine katılan Türk Ocağı mensupları Dr. Nazım Bey hakkında[76] "Türklüğe, Türkçülüğe imanı ve büyük hizmetiyle tanınmıştır" dediler[77]. Hakikaten Dr. Nazım Bey Türkçülüğün ideoloğu oldu[78]. Türk Ocağı'nın kurulmasında büyük yardımlar yaparak Türkçülüğün gelişmesi için her türlü hizmete koştu. Milliyetçi gençleri Türk Ocağı çatısı altında topladı.

Milliyetçilik fikri kültür alanında, 1911 yılında kurulan Türk Ocağı vasıtasıyla gelişti. Dr. Nazım Bey milliyetçilik fikrine hizmet etmek için İzmir'de Halkadoğru dergisini çıkarırken teşkilatlanmak için de Halkadoğru Cemiyeti'ni kurdu[79]. Halkadoğru dergisi ve Halkadoğru Cemiyeti İttihat ve Terakki Cemiyetinin yan kuruluşu olarak Türkçülüğün Anadolu'nun her tarafına yayılmasına ve bir sistem dahilinde gelişmesine önemli hizmetlerde bulundu. Türkçülük fikrinin bir temsilcisi ve bir fedaisi olarak olağanüstü fedakarlık yaparak üzerine düşen görevi fazlasıyla yerine getirdi.

Dr. Nazım Bey Halkadoğru Dergisinde temsili hikayeler ve yol gösterici makalaleler yazdı. Dergideki yazdığı ilk hikayesinin adını "Kuzu" olarak tesbit etti.

Kuzu hikayesi temsili bir hikayedir. Kısaca kuzunun doğumundan, masumiyetinden, himmet ve bakıma ihtiyacı bulunduğundan, koyunun ise; yavrusuna süt vermesinden, yavrusunu

---

Sevinç Hanım'da ikinci eşi Fuat Bozinal Bey'e anlatmıştır. Fuat Bozinal Bey'den naklen alınmıştır.

75 Jacob M. Landau, Pan-Türkism in Turkey, London 1981, s.30.

76 Halkadoğru, 19 Kanun-i evvel 1329, Sayı 7, s.285.

77 Halkadoğru, 19 Kanun-i Evvel 1329, Sayı 37, s.285 (Halkadoğru Dergisi 11 Nisan 1329-3 Nisan 1330 tarihleri arasında toplam 52 sayı yayımlandı. Dergiyi Dr.Nazım Bey ve Celal Bayar birlikte İzmir'de çıkardılar. Derginin yayın müdürü Celal Sahir Bey idi. Bütün sayıları Ankara Milli Kütüphanenin 1957-SB-158 nolu kaydında bulunmaktadır.

78 Andre Mondelstan, Le Sort De L' Empire Ottoman, Paris, 1970, s.132.

79 Cemal Kutay, kendisini ziyaret ettiğimiz zaman Dr. Nazım Bey'in Türk

himaye etmek için yaptığı fedakarlığından bahsedilir. Ana koyun merhamet ve fedakarlığın temsilcisidir. Kuzu ile güneş arasında ilişki kurulur. Güneş sıcaklığıyla kuzunun büyümesine onun ihtiyacı olan diğer bitkilerin gelişmesine sebep olur. Çiçekler otlar hep onun vasıtasıyla büyür. Daha kuzu bir kaç aylıkken kasaba götürülür. Anne koyun feryat eder. Koyun ananın feryadı Türk analarına temsilen konuşturulur. Yavru kuzunun kesilmesi ve kebap olmasına üzülen koyun ana bütün dünyaya haykırır. Kendisini yavrusunun yerine feda etmeyi göze alarak "Ah yavrum, kadınlar, ey bizim gibi doğuran, emziran analar, siz olsun bize acımaz mısınız? İki aylık bir yavrunun anasının memesinden kapılıp gitmesi, şişe takılıp kebap edilmesi ne acı şeydir bilmez misiniz? Bizim bacaklarımız arasındaki kuzularımızın sizin kucaklarınızdakilerden farkı ne?" diyerek feryat eder. Koyun, yavrusunun arkasından ağlayarak koşar. Fakat bir demir pençe bu koyunu tutarak geriye doğru atar[80].

"Acıklı Bir Sohbet" başlığıyla yazdığı hikayede her şeyden önce, maariften, mektepten, okuyup yazmaktan önce; kullanılan Türkçe dilinin düzeltilmesi hususuna dikkati çekmektedir. Uykuda bulunan vatanı uyandırmanın ve canlandırmanın en önemli vasıtası, onların anlıyacağı dille konuşmak ve yazmaktır. İstanbul'un hemen yakınında Karamürsel'de bulunan bir vatandaş gazeteyi okuduğu halde anlayamaması yüzünden; Selanik'e ne oldu, Manastır ve İşkodra'nın başına neler geldi, Rumeli'deki mağlubiyetin sonuçlarını... haber alamamaktadır. Vatandaşın anlayacağı dilde gazetelere yazı yazmak zaruridir. Dr. Nazım Bey öz Türkçe ile yazmanın sebeplerini "Ben de derim ki duygusuzluk da işte o mektepsizlikten, gazetesizlikten, lisansızlıktan, bütün manasıyla bilgi yokluğundandır. Mektep olsaydı, çocuklar ona göre terbiye görür vatan millet duygusu alırlardı. Lisanımız olsaydı okurlardı, anlarlardı; merak eder, merak ettikçe okurlardı. Şu halde lisanı düzeltmeli, gazeteleri sâdeleştirmeli, halkı unutmamalı, mektepleri de halka göre hem de çabuk yapmalı"[81] diyerek anlatmakta-

---

Ocağına büyük yardım ve hizmetleri olduğunu, Türk Ocağının kurulmasında önemli rolü bulunduğunu söyledi. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, İst. 1984, s.418.

80 Halkadoğru, Sayı 6, s.44-46.

81 Halkadoğru, Sayı 7, s.58-60.

dır.

"Düğün"[82] adıyla Türklerin yanlış örf ve adetlerinden bahseder. Düğün esnasında yapılan israfları lüzumsuz harcamaların zararlarını anlatırken, düğünde gösterişin birçok aileleri perişan ettiğini, yeni kurulan ailenin ana ve babalarına ne kadar ağır yükler getirdiğini anlatmaya çalışır. O devrin şartlarına göre bu hikaye anlamlı ve çok dikkat çekicidir. Dr. Nazım Bey "Düğün" hikayesinde toplumsal olayları bir sosyolog gibi ortaya çıkarıyor ve bunlara doktor gibi teşhis koyuyor. Hastalığı da bir eczacılık düşüncesiyle tedavi ediyor.

Dr. Nazım Bey inkılâpçı ve yenilikçi bir halk adamıydı. Sosyal yönden de yenilikler yapılmasını arzu ediyordu. Zekeriya Sertel'in bir kızla evlenmesini duyduğu vakit hemen onu çağırarak tebrik etti, yaptığı işin önemini bilip bilmediğini sordu[83]. Zekeriya Sertel'e; "Sen belki farkında değilsin, fakat yüzyıllardan beri birbirine yan bakan iki toplumun birleşip konuşmasına yol açıyorsun. Dönmelik katına ölüm yumruğu indiriyorsun. Biz bu olayı gereği gibi değerlendirmek ve Türklerle "Dönme"lerin birleşmesini bu vesile ile kutlamalıyız. Bunu milli ve tarihi bir olay gibi değerlendirmek gerek" dedi. Zekeriya Sertel'in ne yapmalıyız efendim diyerek cevap vermesi karşısında, nikahlarını kemiyet adına kendilerinin kıydıracağını, nikahı gazetelere ilan vererek duyuracağını ve davetliler çağrılacağını, dönme ile yapılan bu nikahı bir aile olayından çıkarıp milli olay haline getireceğini söyledi.

Dr. Nazım Bey bu konuşmadan sonra dönme kastını yıkmak için düğünün bütün masrafını cemiyetin bütçesinden yaptı. Kız tarafının vekaletini Talat Paşa, oğlan tarafının vekaletini de Tevfik Rüştü Aras aldı. Nikah kıyıldıktan sonra gazetelere ilan verildi. Dr. Nazım Bey, Sertel'in nikah haberini gazetelere vererek dönmelerle Türklerin evlenmesinin çoğalmasını sağlamaya gayret etti.

Dr. Nazım Bey "Tosun" adıyla yazdığı hikayede Türk halkına "Tosun Yiğit olduğu kadar yumuşak huyludur, merhamet-

82 Halkadoğru, Sayı 14, s.108-111.
83 Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, İstanbul 1977, İkinci Baskı, s.80-81.

lidir. Birgün bir kadına yahut bir çocuğa fenalık eden bir adama bakarsınız ki yumruklar, ezer, arslanlar gibi kükrer, homurdar ateşler püskürür. O bir gün ihtiyar bir kadının elini çocuk gibi öper, dul bir kadının çektiği yoksulluklara acır, sızlar, yetim bir çocukla çocuk olur adeta onunla oturur oynar ve bazan da ağlar." diye seslenir, okuyucunun merhamet ve iyilik duygularını coşturur. "Tosun" hikayesinin birinci bölümünde, köyde olan uygunsuzluklar sebebiyle Tosun on sekiz yaşında Amerika'ya gider. Uygunsuz işler yapanlar muhtar ve imam ikilisidir. Kaba Sakallı İsmail'in karısının boşanmasına sebep olan imam bu kadını muhtarın oğluna nikahlar. İsmail eşini, çocuklarını bırakarak kaçar, Çocuklar yetim ve perişan... Olaylar böyle devam ederken Tosun Amerika'dan döner. İmam ve Muhtar bir delikanlıyı askerlikten kurtarmak maksadıyla sahte ilmuhaber düzenlerler. Bunun üzerine Hükümet tahkikat yaptırır. İkisi de tutuklulanır. Tosun "Allah'ım adaletin vardır büyüksün"[84] der.

Tosun Amerika'da İngilizce öğrenir ve orda bulunan teknolojik imkanlardan yararlanma yollarını araştırırarak memleketine dönerken Amerika'dan bir kaç tarım aletini de getirir.

Köylüler, Tosun'un Amerika'ya gitmesini kınayarak, babası Salih Ustayla alay ederler. Tosun imamı dövmüş Amerika'ya kaçmış, şimdi orda, onsekiz yaşında gavur içinde...

Tosun, şapka mı giyecek, domuz eti mi yiyecek, şaraplar mı içecek, kumarlar mı oynayacak, dinini mi değiştirecek?

Hep bu sorular köylünün ağzında...

Tosun getirdiği paralarla tarla satın alır. Toprağı iyi işleyerek çok para kazanır. Evlenme konusunda köylünün adetlerine uymak istemez. Görücü usulu evlenmeye karşı çıkar bir ineğin bile bakıp beğenilerek alındığını söyler[85]. Annesini görücü usulüyle evlenemiyeceği hususunda ikna eder. Sonra bir Kürt köyüne gider. Orda görüp oturup, yiyip, gezip, içtiği bir kızla evlenir. Tosun'un köyü ve akrabaları buna

84 Halkadoğru, Sayı 15, s.118-120.

85 Halkadoğru, Sayı 16, s.125-128.

karşı çıkarsa da sonunda hepsi ona hak verir. Bu olay o köyde yenilik ve değişiklik meydana getirir. Sosyal yönden Tosun'un inkılâpçı davranışları genç kızlar tarafından takdirle karşılanır ve kızlar "keşke bizim köy de kürt yahut çerkez köyü olsaydı yahut biz de şafi olsaydık"[86] derler.

Dr. Nazım Bey yukarıda anlatıldığı gibi Zekeriya Sertel'in "dönme" ile evlenmesi konusuna önem vermesi, sahip olduğu inkılâpçı görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Toplumun örf ve adetler yönünden değişmesini arzu etmekle ve bu sebeple hikayelerini, toplumdaki yanlış örf, adet ve bağnaz gelenekleri değiştirmeyi teşvik edecek şekilde yazmaktadır.

"Ey Halkadoğru" sözüyle başlayan hikayesi dergi adına, derginin maksadı uğruna halka açık bir haykırıştır. Hikaye okunduğu zaman gayri ihtiyari insanın gözleri yaşarıyor. Hikayede o devrin şartlarında; Türk halkı adına şehit anasını güneşin kavurucu sıcaklığı altında tarlada başak toplayan Türk anasını konuşturuyor. Şehit anası, ak saçıyla, sıcaktan kavrulmuş ve yılların üstünde bıraktığı izleri taşıyan buruşmuş yanaklar ve bu yanaklardan damlayan göz yaşlarıyla:

"Evet asker! Âmân yalnız bir oğlum değil, bütün yavrularım asker, bütün yavrularım yaralı, bütün yavrularım esir. Fakat benim kederim bundan değil... Biz Türk anaları bu bozgunları, bu kırgınlıkları üçyüz senedir duyup tadıyoruz. Artık alıştık, kandık bunda şaşacak ağlayacak hayırlıyacak ne var? Beni ağlatan beni hayırlıyan, yaralayan bunlar değil, oğlum bu kavga başlar başlamaz ben şu ak saçım şu görgülü başımla işin sonunun neye varacağını anlamıştım. Karşımıza ne istediğini ne yapacağını nereye gideceğini bilir, dişine kadar silahlı dört halk dikilmişti. Biz bunlara karşı giden tek bir halk idik. Öyle bir halk ki ne istediğimizi ne yapacağımızı, nereye gideceğimizi, hatta kaçarsak nasıl kaçacağımızı bilmiyorduk. Kendi kendime söyledim. Böyle olmaz. Biz bir kere karşımızdakiler gibi içi, dışı dolu tam bir halk olmayı idrak etmeye çalışmalıyız. Yanımızı yöremizi çevirerek bizi sımsıkı tutmuş, kolumuzu kanadımızı, kırmış gözümüzü dilimizi bağlamış, özümüzü dinimizi kıskıvrak kavrayarak ezmiş, çü-

86 Halkadoğru, Sayı 17, s.135-136.

rütmüş, büzmüş olan zincirleri kırmalı, Asıl içimizdeki esirlikten kurtulmalıyız. Biz hep cehâletin, göreneklerin duygusuzluğun esirleri ve kurbanlarıyız.

Doğrusunu ararsan düşmanlar işte bütün bu fenalıklarını çok zamandan evvel öldürüp yere sermiş olduğundan zavallı şehitlere kılıç çekti, kurşun attı. Düşman elindeki esirlerimiz bu ikinci esirliklerini evvelkinin verdiği alışıklıkla pek de duymamışlardır sanırım. Çünkü kafalardaki zincirler ellerine konan kelepçeden ağırdır. Düşündüm taşındım. Nihayet senin gibi buradan geçen, birkaç gence seslendim. Derdimi açtım. Onlara yana yakıla yalvara dedim ki:

Evlatlarım ben halkım, sizin atanızım. Kendu yurdumda kendi toprağımda bir yabancı, bir sığıntı gibi kala kala bittim. Söyleyecek çok dertlerim var dilim yok. Artık bağıracağım, dinleyecek kulak yok. Çocuklar anlayışlıymışlar, ne söylediğimi anladılar. Bana söz verdiler, Ana sen merak etme biz senin istediğini yaparız dediler."[87].

"Ey Halkadoğru" hikayesinde, yer yer şiirlerle milletin o günkü ızdırabı, mahrumiyeti, maruz kaldığı acıları ve sıkıntıları anla tılır. Halkadoğru Dergisi'nin, halkın sesi, halkın dili ve kendisi olduğunu söyler. Çünkü Halkadoğru, halkın diliyle, örf ve adetiyle, kültürüyle halkla beraberdir. Halk adına halkı konuşacak ve onun dertlerini dünyaya ilan edecektir.

Dr. Nazım Bey Halkadoğru dergisinin daimi muharrirlerindendir. Derginin ilk sayfasında isimleri yazılı yazarlar arasında onun da adı bulunmaktadır[88]. "Ana İntikamı" hikayesiyle Bulgar zulmünü anlatmaktadır. Kırkkilise(kırklareli) bozgunluğu dolayısıyla kıyametler kopar, şehir ana-baba günü olur. Bulgar geliyor diye halk; başının çaresine düşer, karısını, çoluğunu çocuğunu alarak dağlara derelere ve Anadolu'ya kaçar.

Bu kaçanların dışında; lohusa olup yürümeğe takatı kalmayan ve kocası altı aydan beri Yanya'da asker olan bir gelin

87 Halkadoğru, Sayı 20, s.155-158.

88 Halkadoğru, Sayı 24, 19 Eylül 1329, s.1.

vardır. Çocuğuyla kaçamıyor, kaynanasıyla birlikte kapılarını kapatıp evlerine sığınıyorlar. Evleri Bulgar askerleri tarafından basılıyor. Kaynanası ve yavrusu öldürülüyor. Kadına lohusalı olduğu için musallat olamıyorlar. Bulgar askerleri şımarık davranış ve kontrolsüz şehvetleriyle Türk gelinini rahatsız ediyorlar. Bulgar yüzbaşısı aşırı derecede sarhoş oluncaya kadar içiyor. Odada bulunan sedirin üzerine sızıyor.

Kaynanasını alkanlar içinde ve çocuğunu ezilmiş bir halde yerde gören lohosalı Türk anası dayanamıyor ve sedire sızan Bulgar askerin sarhoş halinde istifade ederek baltayı alıyor ve Yüzbaşının başını parçalıyor. Onun elbiselerini giyerek Bulgar askerleri arasından, Bulgar Yüzbaşısı kıyafetiyle uzaklaşıyor. Türk ordusuna ulaşarak kurtuluş zaferi için cephede savaşa katılıyor.

Hikayede Dr. Nazım Bey hem Bulgarların zulmünü ve hemde Türk anasının cesaret ve şecaatını anlatmaya çalışıyor.Dr. Nazım Bey üzücü olaylarla halkı uyandırmaya ve yine halkın diliyle halkı şuurlanmaya teşvik ediyor[89].

C. DR. NAZIM BEY'İN I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ

Dr. Nazım Bey İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkez-i umumi üyeliği görevinde bulunurken vatanının ve milletinin menfaatını her şeyin üstünde tutarak cemiyet adına üzerine düşen vazifeleri hiç bir maddi ve manevi karşılık beklemeden seve seve yaptı.

Arnavutluk ve Yemen gibi yerlerde kanlı çarpışmalar başladı. Muhtelif bölgelerdeki çarpışmalar Dahiliye Nazırı Talat Bey'in makamını etkiledi. Olaylar üzerine Talat Bey "Hükümeti ele aldık. Artın ne cemiyet ne de merkez-i umumiyeye lüzum yok. Hükümet içinde hükümet olmaz" dedi. Talat Bey'in kendi başına buyruk bu sözü Dr. Nazım Bey'i çok kızdırdı. Talat Bey'in kendisini ve Bakanlık görevini tehdit ederek itirazda bulundu. Talat Bey'e tepki göstererek "Hayır henüz ihtilal devresi yaşıyoruz. Hükümetin vaziyeti istikrar

89 Halkadoğru, Sayı 21, s.166-167.

bulmamıştır. Cemiyet dağılamaz" dedi ve teşkilat adına ona, yetki ve sorumluluğunu hatırlatıcı sert cevap verdi.

Merkez-i umumi'de Arnavutların silahlarının toplanması hususunda Talat Bey tereddütlü davranıyordu. Merkez-i umumi üyeleri Talat Bey'i çok sıkıştırdılar. Talat Bey, İsmail Canbulat'a "Korkuyorum, Arnavutluk başımıza yeni bir iş çıkarmasın" diye konuştu. Talat Bey'in konuşması üzerine Dr. Nazım Bey hiddetle önündeki masaya vurarak "Bu lazımdır. Arnavutların silahları toplanmalıdır" diyerek bağırdı. Bağırmakla da kalmıyarak merkez-i umumi üyelerini peşine sürükledi. Talat Bey bütün metânetine rağmen Dr. Nazım Bey'in dediğim dediktir ısrarına dayanamadı. Nihayet yıllarca Alman istilâsına karşı koyan Arnavutların silahları toplatıldı[90].

Mahmut Şevket Paşa 23 Ocak 1913 tarihinde sadrazam olduğu zaman Dr. Nazım Bey Paris'te bulunuyordu[91]. İtilaf devletleri Balkanlıların zaferini kendilerine mâl ediyorlardı. Avrupa basını Balkan zaferini kutluyor ve Osmanlı Devleti aleyhine ateş püskürüyordu. Meşhur tarihci "Türkler bir ordugah halinde mevcut idiler artık çadırlarının ipleri kesilmiştir." diyordu. Hadiseler Anadolu'da Rus menfaatlerinin temini yolunda gelişirken Dr. Nazım Bey, Halil Menteşe ile birlikte Paris'te ünlü sosyalist Lider Jaures'i Paris banliyosundaki küçük köşkünde ziyaret ettiler. Jaures genç Türk ihtilalinin mahiyet ve idealleri hakkında izahat vererek ordunun mağlubiyet sebeplerini anlatarak yardım isteyen bu heyeti kütüphanesinde kabul etti. Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının uzun izahatlarını dinledikten sonra "Bu gibi felaketler her millet için mukadderdir. Me'yus olmayınız. Yalnız sizin için daha büyük bir tehlike belirtmektedir. Ermenistan'da ıslahat propagandası başladı. Korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olmasınlar. Kendiliğinizden oralarda esaslı ıslahata başlayın. Belki tehlikeyi bu suretle önlemiş olabilirsiniz" dedi[92]. Dr. Nazım Bey İstanbul'a döner dönmez durumu Mahmut Şevket Paşa'ya anlattı ve doğu vilayetlerimizdeki ıslahatın İngiliz mütehassıslarına havale

90 Ziya Şakir, Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat, Enver, Cemal Paşalar, İstanbul, 1943, s.26-27.

91 Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, Ankara 1984, s.99.

92 Halil Menteşe, a.g.e., s.166, Y.H.Bayır, Türk İnkılâp Tarihi, İst.1983, c.II, Kısım III, s.53.

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

edilmesini bir tedbir olarak kabul ettirdi[93].

Dr. Nazım Bey I. Dünya Savaşına birkaç ay kaldığı bir zamanda Yunanistan'daki esaretten kurtularak İstanbul'a geldi. I. Dünya Savaşına girmeye taraftar değildi. Mustafa Kemal I. Dünya Harbi'ne girmeme konusunda mektup yazmıştı. Dr. Nazım Bey bu mektubun akrabası Dr. Tevfik Rüştü Aras'ta olduğunu Celal Bayar'dan öğrendi. Mektubu okudu. Mektupta Almanya ile yapılacak ittifakın Türkiye'yi derhal savaşa sürükleyeceği ifade ediliyordu. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey hemen Talat Bey'e gitti. Harbe girmeye mani olmak için gerekli işlerin yapılmasını istedi. Talat Bey'de gerekeni yapacağını söyledi. Dr. Nazım Bey bunun üzerine kendisini Kurban Bayramı sabahı ziyarete gelen Mithat Şükrü Bey'e Talat Bey'in I. Dünya Savaşı'na girmemek için mümkün olan her şeyi yapacağını bildirdi[94].

30 Ekim 1914 gecesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi üyeleri ve Bakanlar Kurulu toplandı. Sadrazam Sait Halim Paşa bir konuşma yaptı. Bu toplantıda Almanlarla yapılan anlaşmadan bahsedildi. Cavit Bey ve bazı Nazırlar anlaşmaya karşı olduklarını açıkca söylediler. Cavit Bey hükümetten istifa edeceğini açıkladı. İstifa hakkında Dr.Nazım Bey itirazda bulundu. Cavit Bey'in hükümetten çekilmeye hakkı olmadığını, particilikte çekilmenin tasavvur edilemiyeceğini, eğer Cavit Bey'in çekilmek fikri varsa bunu Goben geldiği zaman icra etmesinin lazım geldiğini söyledi[95].

I. Dünya Savaşına girmeden bir gün önce Dr. Nazım Bey merkez-i umumide iken Talat Bey geldi ve "Arkadaşlar bugün memleket için size hayırlı bir iş söyleyeceğim. Biz eşit şartlar dahilinde Almanya ile ve onun müttefiki olan Avusturya ile bir İttifak akdettik" dedi. Dr. Nazım Bey'e gizli olarak çalıştıklarını anlattı ve ittifakın esasları hakkında açıklama yapmadı[96]. İttifak hakkında Dr. Nazım Bey: "İttifaknamenin şeraiti teferruatı bizce meçhul idi. Biz de ittifakın harbe hemen girip girmemeye icbar edeceğini biliyorduk. Yalnız Almanya sefirinin bizi harbe sevketmek için Hükümet üzerinde tazyikât icra ettiğini işitiyorduk. Müte-

93 Bayur, a.g.e., c.II, kısım II, s.54.

94 Celal Bayar, Bende Yazdım, s.118-119.

95 Y.H.Bayur, a.g.e., c.III, kısım I, s.251.

96 T.B.M.M. Arşivi Dosya No 239/31, Defter no:8, s.5.

hassıs olan zevâttan işittiğimize göre hazırlığımız ikmal edilmediği için harbe mümkün olduğu kadar geç girmede fâide ihrazını biliyorduk. Ve Almanların tazyikatına rağmen hiç olmazsa daha altı ay sonra harbe girilmesi için Hükümet nezdinde tesir icra etmeye çalışıyorduk. Nitekim kabine azası da bu fikirde olmalıydı ki hiç olmazsa ilkbahara kadar tehir etmeye ve bunun için Almanları iknaya sa'yetmek üzere Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey'in riyaseti altında mülki ve askeri zevâttan müteşekkil bir komisyonun Almanya'ya gönderilmesine karar verildiğini Talat Paşa bize söyledi. Bunların gideceği zaman bizde Karadeniz'de top patladığına yani Ruslarla muharebeye istibdat ettiğini hayretle haber aldık. O vakit bu muhasara başlangıcı, bir yanlışlığa atfederek Ruslara uğradıkları zarar için tazminat vermek suretiyle sulhu devam ettirmek istedik ise de Ruslar gayet ağır şerâit dermeyan ettiklerinden dolayı kabinenin kısm-ı âzamı bu şeraitin adem-i kabulüne yani müsâhâmanın devamına karar verdiler. Ve bunun üzerine kabinenin birkaç azası istifa etti. Yerine başkalarını alarak kabineyi ikmal ettiler. Ve bu suretle muharebede başladı"[97] diyerek açıklama yaptı. Süleyman Askeri Bey'in ve İsmet İnönü'nün I. Dünya Savaşına bir an evvel girmek istediklerini söyledi[98].

I. Dünya Savaşından önce Goben İstanbul'a geldiği zaman Taşkışla'da yangın çıktı. Goben'den gelen Alman askerleri Taşkışla yangınını söndürmeye çalıştılar. Yangın söndürme esnasında Alman askerlerinden birkaçı öldü. Askerlerin ölmesi üzerine Talat Bey, Dr. Nazım Bey'in tâziye için Alman sefâretine gitmesini istedi. Nazım Bey tâziye için Alman sefâretine vardığı zaman sefir: "Siz Alman düşmanı, Fransız dostuymuşsunuz" dedi. Sefîrin zamansız ve münasebetsiz sözüne Dr. Nazım Bey kızdı ve "Ben ne Alman dostu, ne Fransız dostu ve nede Alman ve Fransız düşmanıyım. Ben Türk'üm, Türk'ün dostuyum"[99] diyerek cevap verdi. Derhal Alman sefâretinden uzaklaşarak merkez-i umumiye geldi[100].

---

97 T.B.M.M. Arşivi Dosya No: 239/31, Defter No:8, s.6.

98 Aynı kaynak, s.6.

99 Aynı kaynak, s.7.

100 Aynı kaynak, Defter No: 11, s.11.

Dr. Nazım Bey Alman Dostluğu Cemiyeti'nde vazife aldı. Alman Dostluğu Cemiyeti Türk öğrencilerine yardım ediyordu. Bu yardım büyük bir yekün tutuyordu. Milyonları bulan para yardımıyla İstanbul'da bir bina ve kütüphane yaptırmalarını sağladı. Ayrıca Türkler ile Almanlar arasında öğrenci-öğretmen mübâdelesini gerçekleştirdi. Dr. Nazım Bey'in öğrenci-öğretmen mübâdelesi hususunda hizmeti takdirle karşılandı. Kendisine; Türk-Alman Dostluğu cemiyetine hizmetinden dolayı Alman İmparatoru bir nişan vermek istedi. Dr. Nazım Bey'in arkadaşı musevi asıllı Şimit, imparatorun bu isteğinin kabulünü ısrar etti[101]. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey nişan almak istemediğini söyleyerek imparatorun altına imzasının atıldığı resmi kabul etti[102]. Daha önce Hilal-i Ahmer adına onbir ay hapis cezası çektiği halde sözkonusu kurumun vereceği nişanı kabul etmediğini söyledi.

I. Dünya Savaşı başlar başlamaz Dr. Nazım Bey Balkan Harbinde olduğu gibi, yaşı askerlikle mükellef olma sınırını geçtiği halde bir hastanede görev alma teşebbüsünde bulundu. Arkadaşları onun merkez-i umumi'de kalmasını istediler. Kendisi de arkadaşlarının isteği üzerine merkez-i umumide kaldı[103].

1. I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA BAZI KOMİSYONLARDA ÜYE OLMASI

I. Dünya Savaşı yıllarında Dr. Nazım Bey'e birçok özel görev ve yetki verildi. Avrupa'ya Talebe Gönderme Cemiyeti, Âsâr-ı Atîkanın Muhzafası Cemiyeti ve Bilgi Cemiyeti'nde ayrı ayrı üye olarak hizmetlerde bulunurken aynı zamanda merkez-i umumide de üyelik vazifesini yaptı.

Merkez-i umumide cemiyetin teşkilatlanma işlerini, genel kongreler için yapılacak layihaları ve hazırlanması gereken programları tanzim ederek, ayrıca merkez-i umumi üyeleri arasında her birinin görevlerini ayrı ayrı taksim etti. Mesela küçük Talat Bey, Ziya Gökalp Bey "Yeni Mecmua"yı çıkararak neşriyâtla uğraşırken Dr. Nazım Bey de Avrupa'ya gönde-

---

101 Aynı Kaynak, Defter no: 11, s.12.

102 Hakimiyet-i Milliye, 18.8.1926, Sayı 1836, T.B.M.M. Arşivi, Defter No: 11, s.12-13.

103 T.B.M.M. Arşivi Dosya No: 239/31, Defter No:8, s.10.

rilecek öğrencilerin seçimleriyle meşgul oldu. Öğrenciler için Hükümet nezdinde teşebbüslerde bulundu. Öğrenim yaşı, kabiliyeti ve istidat bakımından öğrencilerin durumlarını tesbit ederek yeteneklerine göre öğrenim görmelerine öncülük etti[104].

Asâr-ı Atika Cemiyeti'nde İstanbul ve Türkiye'de bulunan eski ve tarihi eserleri korumak için bir komisyon kurdurdu. Eski Eserler Komisyonu vasıtasıyla Dr. Nazım Bey İstanbul'da ne kadar değerli eser varsa, gerek Bizans ve gerekse Türk eserleri olsun onların tarihçesini kaydettirirdi. Tarihi eserleri harabe olmaktan korumak için Hükümete gerekli teklifleri götürerek eski eserlerin kaybolmasını önledi[105].

Dr. Nazım Bey ülkenin kalkınması için iktisadî gelişmeyi en ön planda düşündü. Kalkınmayı sağlamak maksadıyla "Bilgi Cemiyeti'ni" kurdu. İktisadî açıdan yapılacak programın tadilatını yaparken Bilgi Cemiyeti vasıtasıyla İktisat İlminin ülkeye yayılmasına gayret etti[106].

Cemiyetlerde muhtelif işlerle meşgul olurken çok seyahat ederdi ve aynı zamanda İstanbul'da kaldığı zamanlarda fırsat buldukça da merkez-i umumiye giderdi[107].

Bu cemiyetlerin dışında üç ay "Men-i İhtikar Komisyonu"nda da üyelik yaptı. Men-i İhtikar Komisyonu üyeliğine Talat Bey getirdi. Talat Bey, Dr. Nazım Bey'in para ve ticaretle uğraşmadığını menfaat için çalışmadığını biliyordu.Bu sebeple; ihtiras, menfaat ve makama talip olmayan Dr. Nazım Bey komisyon üyeliğine tayin edildi[108].

O yıllarda İstanbul abluka altındaydı. Dışardan, ihtiyaç duyulan mal şehire girmiyordu. Hıristiyanlar seyahat edemiyorlardı. O devirde ticari işler Hıristiyanların elinde bulunuyordu. Bunlar da Avrupayla ticarette bulunmak için seyahat edemediklerinden bir malın fiatı yedi-sekiz katına çıkıyordu. Malın fiyatının yükselmesi Hıristiyanların lehine gelişiyordu. Men-i İhtikar Komisyonu'nun vazifesi; zincirleme usulüyle fiatları suni olarak yükselen malın değerini es-

---

104 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239/31, Defter no: 11, s.7.

105 Aynı kaynak, Defter no:11, s.7.

106 Aynı kaynak, Defter no:8, s.5.

107 Aynı kaynak, Defter no:11, s.7, Dr.Nazım Bey'in Eski Eserler Komisyonu,Bilgi Cemiyeti ve Men-i İhtikar Cemiyetine üye oluş tarihi tesbit edilememiştir.

108 Aynı kaynak, Defter no:11, s.9.

ki haline indirmekti[109].

Dr. Nazım Bey'lerin gayretleriyle fiatı artan mallar eski değerine indirildi. Halkın zaruri ihtiyacı olan patiska ve yiyecek gibi gıda maddelerinin fiyatını düşürdü. İhtiyacı karşılamak için Avrupa'dan mal getirdi. İsmail Hakkı Paşa'nın(Levazım reisi) halkın ihtiyacı olan malları kendi üzerine almasına direndi. Fiyatların düşürülmesinden İsmail Hakkı Paşa istifade etti. Sonra yapılan haksızlığı Harbiye Nazırına şikayet ederek Avrupa'dan mal getirme hususunda yeni tahsilatlar alınmasını sağladı. Böylece halkın asgari maddî ihtiyaçlarını temin etti[110].

Çeşitli komisyonların yanında Dr. Nazım Bey Fenerbahçe Spor Kulubü'ne de 1916 yılında başkanlık etti. Gençlerin zihnen gelişmesine çalıştığı gibi bedenen de gelişmelerine hizmette bulundu[111].

2. MUSTAFA KEMAL'İN GENERALLİĞE YÜKSELMESİ İÇİN ÇALIŞ_ ÇALIŞMASI

Enver Paşa, Mustafa Kemal'e daima çekimser ve soğuk davranırdı. Belki de Mustafa Kemal Paşa'yı kendisine rakip görüyordu[112]. Enver Paşa dini bütün idealist bir müslüman olarak yaşardı. Dünya varlığına ve makamına değer vermezdi[113].

Conkbayırı, Anafartalar ve Çanakkale'de üstün başarılar gösteren Mustafa Kemal'in terfi işi gecikmişti. Bu durum Dr. Nazım Bey'in dikkatini çekti. Bazı yazarlar Dr. Nazım Bey'in Mustafa Kemal'in terfi işini engellediğini söylemişler[114] ise de bu doğru değildi[115].

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumi üyeliğinin toplantı halinde bulunduğu esnada Dr. Nazım Bey, Talat Paşa'ya hitaben Mustafa Kemal'in terfi meselesinin neden uzadığını sordu. Talat Paşa, terfi işinin Enver Paşa'ya ait

---

109 Aynı kaynak, Defter no: 11, s.9.

110 Aynı kaynak, Defter no: 11, s.9.

111 Fenerbahçe Spor Kulübünün 19.4.1971 tarihli ve bila nolu yazısı.

112 M.Şükrü Bleda, a.g.e., s.102.

113 Kazım Nami Duru, a.g.e., s.58.

114 Lord Kinross,Atatürk, İstanbul 1981, s.655.

115 Galip Vardar, İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, İstanbul 1960, s. 292.

olduğunu ve biraz sonra cemiyete geleceğini haber verdi. Biraz sonra Enver Paşa cemiyet merkezine geldi. O'nun hal ve hatırını sormadan öfkeyle ve tehdit ederek "Paşa paşa Mustafa Kemal'in terfi işi ne oldu" diyerek yüksek sesle çıkıştı. Enver Paşa Dr. Nazım Bey'in sözünü keserek ve daha fazla konuşmasına meydan vermeden: "İşin bana ait olan kısmı bitmiştir. İnhâsı hususu zât-ı şâhâneye arz olundu. Bugün veya yarın Mustafa Kemal Bey generalliğe terfi etmiş olacaktır"dedi.

Bu cevap üzerine Dr. Nazım Bey ayağa kalkarak Enver Paşa'yı kucakladı ve yanaklarından öperek teşekkür etti.

Dr. Nazım Bey'in itirazı üzerine Enver Paşa'nın gülerek terfi fermanını cebinden çıkarıp gösterdiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Hatta Enver Paşa terfi fermanını gösterdikten sonra Mustafa Kemal için "Ona paşalık rutbesi değil, Padişahlık verseniz yine kanmaz. Allah olmak ister." dediğini, bunun üzerine Mustafa Kemal'in de "Ben Enver'i sevmezdim. Fakat bu sözüne karşı fikrimi değiştirdim" diyerek cevap verdiğini söyleyen yazarlar bulunmuştur[116].

3. DR. NAZIM BEY'İN NAZIRLIĞI

"Dr. Nazım Bey'in Maarif Nazaretine tayinine irade-i şerif sadır olmuş ve dünkü Takvim-i vekayı'de keyfiyet ilan edilmiştir. Dr. Nazım Bey dün maarif nazaretine azimetle memurin tebrikatını kabul etmiş ve umur-u nazâretle iştigale başlamıştır." cümlesi gazetelerde flaş haber olarak yer aldı[117]. Ahmet Emin Bey, Dr. Nazım Bey'in maarif nazaretine tayinini memnuniyetle karşıladı ve teşekkürlerini arz etti[118].

Dr. Nazım Bey'in Maarif Nazaretine tayini; Takvim-i Vekayi gazetesinin 21 Temmuz 1334 tarihli ve 3298 sayılı nüshasında "Maarif Nazaretine Dr. Nazım Bey tayin kılınmıştır[119]" cümlesiyle ilan edildi. Resmî ilana göre Nazım Bey Maarif Nazırlığı görevine resmen 20 Temmuz 1918 tarihinde başladı.

---

116 Kazım Nami Duru, a.g.e., s.58.

117 Tanin, 25 Temmuz 1918, sayı 3453.

118 Tanin, 19 Temmuz 1918, sayı 3450.

119 Takvim-i Vekayı, 21 Temmuz 1334. Sayı 3298.

Dr. Nazım Bey Maarif Nazırı olmak istemiyordu. II. Meşrutiyetin ilanından itibaren hayatında memurluk yapmamayı kararlaştırmıştı. Bu sebeple ne memurluk, ne mebus ve ne de âyan meclisi üyeliği kabul etmedi. Zira bu gibi görevler O'nun prensipleri dışında kalıyordu. Maarif Nazırı olmadan önce bu makam altı ay boş kalmıştı. Daha önceki Maarif Nazırı Şükrü Bey ile Maliye Nazırı Cavit Bey'in araları açılmış bu sebeple de Şükrü Bey görevinden istifa etmişti. Cavit Bey, Şükrü Bey'in istediği hem Maarif Nazırlığı için ve hem de müdürü bulunduğu yetimler mektebi için parayı vermemişti[120].

Talat Paşa, Dr. Nazım Bey'in eskiden beri öğrencilerle meşgul olduğunu bildiğinden O'nu Maarif Nazaretine getirmek istedi. Dr. Nazım Bey Maarif Nazaretine gelecek bir adamın hazırlık yapmadan gelmesinin hem memleket hem de Maarif Nazırlığı için hayırlı ve şerefli bir vazife olamıyacağını belirtti. Ayrıca prensip olarak memurluk, mebusluk ve ayan üyeliği gibi görevleri yapmak istemediğinden kendisinin mazur görülerek Bakanlık yapmak istemediğini de arzetti. Talat Paşa'nın ısrarı üzerine Maarif Nazırı olmasını isteyenlere Avrupa usulünü takip etmelerini, önce kendisini mebus olarak seçmelerini, sonra meclisin Maarif Nazaretinin raportörü olmasını, projeleri tetkik ettikten sonra Maarif Nazırı olabileceğini anlattı. Çünkü hazırlıksız Nazarete gelmek hem İttihat ve Terakki Cemiyetine ve hem de kendisine başarılı olmadığı takdirde zarar verebilirdi[121]. Dr. Nazım Bey'in açıklamalarını dinlemeden gıyabında merkez-i umumi oy birliğiyle karar vererek O'nu Maarif Nazaretine getirdiler. İtirazları karşısında Talat Paşa zorla kolundan tutarak Maarif Nazırlığına otutturdu[122]. Maarif Nazaretine gelir gelmez orda bulunan memurların hepsini toplayarak onlara gerekli açıklamalarda bulundu. Maarif Nazırlığında ikibuçuk ay kaldı. Balkan ordusunun mağlubiyeti üzerine kabine ile birlikte görevinden istifa ederek Merkez-i umumiye geri döndü[123].

---

120 T.B.M.M. Arşivi, Defter No:11, s.14.

121 Aynı Kaynak, Defter no: 11, s.13.

122 Aynı Kaynak, Defter no: 8, s.11.

123 Hakimiyet-i Milliye, 17.8.1926, s.1835.

Dr. Nazım Bey Maarif Nazaretine Ziya Gökalp'in görüş ve düşüncelerini uygulamak maksadıyla getirildi[124]. Çünkü kendisi Türk milliyetçiliğinin ideoloğu idi. Bu sebeple Türk milliyetçiliği namına Dr. Nazım Bey; Ziya Gökalp'i kültür işlerinin başına, Türk milliyetçiliği düşünce ve görüşlerini uygulayıp yürütmesi için atadı ve yetki verdi[125].

Nazım Bey Maarif Nazareti görevinde Avrupa'ya tahsil için gönderilecek öğrencilerin seçimi konusu üzerinde önemle durdu ve bu öğrencilerin eğitim-öğretim masraflarını karşılayacak olanları şükranla anarak, onlara maarif nişanları verdi[126]. Maarif nişanlarını Takvim-i Vekayide ilan ettirdi. Meselâ:

"Ulum-u ticariye tahsil etmek için Avrupa'ya âzam edilen iki talebenin bütün masraflarını deruhte ve temin etmiş olan Trabzon tüccar mûteberesinden Kırzâde Mustafa Bey'e üçüncü rutbeden bir kıta maarif nişânı verilmiştir." dedi. Maarif nişanı vererek öğrencilerin okutulması için varlıklı vatandaşları teşvik etti.

Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin denetim ve teftişine önem verdi. "Avrupa'daki talebe-i Osmaniyenin ahvalini teftiş için teşkil edip Berlin'de ifa-yı vazife etmekte olan heyet-i teftişiyenin Almanca katipliğine istihdam olunmak üzere Almanya Devlet-i Fahimesi tabiatından Margarate Karaüsük'ün Devlet-i Aliye'ye kabulüne müsade edilmiştir." gibi resmi tebliğleriyle öğrencilerin teftişinde hizmeti bulunanları ödüllendirdi.

Bugün olduğu gibi o gün de Maarif hizmetleri için ekonomik imkanlar yetersizdi. Dr. Nazım Bey bunu çok iyi biliyordu. Maarif hizmetine halktan maddi imkanı müsait olanların katkısını istiyor ve bu hizmeti nişan vererek taltif ediyordu. Maarife yardım hususunda Dr. Nazım Bey'in şu iki resmi tebliğinden ne yapmak istediği anlaşılıyordu.

"Eskişehir'de, mutasarrıf olduğu beş yüz lira kıyme-

124 Y.Hikmet Bayur, Türk İnkilâp Tarihi, c.III, Kısım 4, Ankara 1983, s.418.

125 Aynı eser, s.357.

126 Takvim-i Vekayı 9 Teşrin-i Evvel 1334, Sayı 3363.

tinde elli dönüm çayırı maarif-i mahalliye terk ve teberru eden kasaba-i mezkurenin şarkiye mahallesinden Çürükzâde Mehmet Efendiye üçüncü rutbeden bir kıta maarif nişanı verilmiştir[127].

"Adana Cedid-i Nafia Zukur-u Mekteb-i iptidaisi binasının inşaatında hidemâtı (hizmetleri) hasenesi mesbuk olan Adana Belediye Reisi Süleyman Vahit Efendi'ye üçüncü rütbeden bir kıta maarif nişanı verilmiştir[128].

Dr. Nazım Beyin verdiği maarif nişanları, onun eğitim-öğretime yapmak istediği hizmetin önemini gösterdi. Vatandaşların, eğitim-öğretim hizmetine katılmaya ve bu işin Devlet imkanıyla yeterli seviyeye yürümiyeceğine dikkati çekti ve maarif hizmetlerine yardım kampanyasını devam ettirdi.

Dr. Nazım Bey'in Maarif Nazırlığını Samet Ağaoğlu şöyle anlattı[129]. "İşi için kendisine başvurmuş bir kadın öğretmene lüzumundan fazla samimi hitaplarda bulunması yerinden uzaklaştırılmasına zahiri sebep teşkil etmiş olan eski Maarif Nazırı'nın yerine tayin edildiği gün Nazaretinin kapısından sendeleyerek giren bu eski redinkotlu, tıknaz adam, devrinde sarsılmaz namusu ve dürüstlük şöhretinin arkasına saklanılarak çeşitli günahların yapıldığı hakiki bir masumdu. Sâfiyet onu bizzat kendi memur kardeşinin sürdüğü muhteşem hayatı görmiyecek kadar sarmıştı. Hakkı olan Devlet arabasına binmeyi reddetmekle kalmıyor, Defterdar kardeşine iki yağız at koşulu şık landosu yanından geçerken bile dönüp bakmıyordu. Bir gece Büyükada'da bir kaç dostu bu kardeşten şikayet ettiler. Onlara hiç bir şey söylemeden hayretle dinledi. Üç gün sonra gazeteler İstanbul Defterdar'ının Bursa'ya nakledildiğini yazdılar.

Her devirde böyle adamlar vardır. Onlar devrin namus, dürüstlük, vazifeşinaslık, hakperestlik siperini teşkil ederler..."

Dr. Nazım Bey'in 14 Ekim 1918 tarihine kadar Maarif Naziri olarak imzasının bulunduğunu görüyoruz[130]. Halbuki

127 Takvim-i Vekâyi, 31 Temmuz 1334, Sayı 3306.

128 Takvim-i Vekâyi, 3 Ağustos 1334, Sayı 3309.

129 Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, İstanbul, Nebioğlu Yayınları, s.67-68.

130 Takvim-i Vekayi, 14 Ekim 1334.

1-2 Kasım 1918 günü memleketten ayrıldı. Bu tarihten sonra Maarif Nazırı ünvanıyla imzasının bulunmaması gerekir. Dr. Nazım Bey'in yerine gelen yeni Maarif Nazırı Sait Bey; Nazır sıfatıyla resmi evrakı ilk defa 24 Ekim 1334 tarihinde imzaladı[131]. Dr. Nazım Bey'in kabineye 16 Temmuz 1918 tarihinde girdiğinin kaydedildiğine göre[132] onun 20 Temmuz 1918 14 Ekim 1918 tarihleri arasında 86 gün yani iki ay yirmi altı gün Maarif Nazırlığı görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

---

131 Takvim-i Vekâyi, 24 Ekim 1334.

132 Tanin, 16 Temmuz 1918, Sayı 3448.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. DR. NAZIM BEY'İN MEMLEKETTEN AYRILIŞI

İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti, I. Dünya Savaşında mağlup olunca mütareke yapma yollarını aradı. 1918 yılının Eylül ayında mütareke yapma isteği çok açık bir şekilde ortaya çıktı[1]. Kabinede Maarif Nazırı olarak bulunan Dr. Nazım Bey harbin devamını istedi. Balkan cephesi çöktükden sonra umumi harbin devamını imkansız gören Talat Paşa, Wilson Prensipleri dahilinde anlaşma yapılması talebiyle kabineden 8 Ekim 1918 tarihinde istifa etti[2]. Talat Paşa kabinesinin istifasından sonra 14 Ekim 1918 tarihinde İzzet Paşa kabinesi kuruldu[3].

Dr. Nazım Bey, diğer İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu arkadaşları gibi galip itilaf devletleri tarafından umumi harpten ve umumi harp yıllarında yapılan Rum ve Ermeni tehcirleri hususundan sorumlu tutuldu[4].

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ve idarecileri savaşı kaybetmenin felâketiyle birlikte, galip bütün itilaf devletlerinin kin ve nefretlerini kazandılar. İtilaf devletlerinin cemiyet üzerindeki kin ve nefretlerini bertaraf etmek için ittihatçılar 7 Ekim 1918 tarihinde kongre yaptılar ve cemiyetin ismini değiştirdiler[5]. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeni adı "Teceddüt Fırkası" oldu[6]. Teceddüt Fırkasının kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti

---

1 Bayar, a.g.e., s.13.

2 Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1983, s.8.

3 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984, s.239.

4 Bayar, a.g.e., s.124.

5 Tan, 8 Teşrin-i Evvel, 1918, Sayı 3527.

6 Cemal Kutay, Türk İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, c.19, s.10722.

feshedildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin feshi ve yerine Teceddüt Fırkasının kurulması üzerine muhalefette bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve muhalif basın cemiyet idarecilerinin aleyhinde beyânât verdiler ve yazılar yayımladılar. Beyânât ve yazılarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecilerinin memleketi terketmesini istediler[7].

Şartlar çok ağırlaştı. Bir yandan muhalefette bulunan parti, bir yandan basın,cemiyet idarecilerinin aleyhindeydi. Artık İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında karar vermenin zamanı gelmişti. Nâmüsait şartlar altında 1 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin olaganüstü kongresi yapıldı. Kongre gündemi devam ederken cemiyetin sorumlu idarecileri İstanbul'dan ayrılmaya karar verdiler[8].

Dr. Nazım Bey İstanbul'dan ayrılmadan önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisine verdiği beş aylık maaş tutarı üçyüz lira parayı eşi Beria Hanım'a verdi. Çocuklarıyla vedalaşırken hanımına İzmir'de ikamet eden babasının yanına gitmesini ve babasının himayesinde bulunmasını söyledi. Kendi yanına da onsekiz lira yol harçlığı aldı. Cemiyete olan hesaplarını ve arkadaşlarına olan borçlarını ödedi. Üzerinde kiralık olarak bulunan çiftliğini dokuzbin liraya sattı. Avrupa'da üç veya dört ay kalacağını ümit ederek alel acele hareket etmesi gerektiği için yeteri kadar yolculuk hazırlığı yapamadı[9].

Dr. Nazım Bey İstanbul'dan ayrılma hazırlığı yaparken 30 Ekim 1918 mütarekesi de imzalanmak üzereydi. Mütarekenin imza edildiğini tesadüfen karşılaştığı Tevfik Rüştü Aras Bey'den öğrendi. Tevfik Rüştü Aras Bey, Dr. Nazım Bey'e mütarekenin istenilenden daha iyi şartlarla imzalandığını ve mütareke şartlarının memnuniyet verici olduğunu müjdelerken aynı zamanda kendisinin de mütareke şartlarından memnun olduğunu da söyledi[10].

Umumi harpte mağlup olan İttihat ve Terakki Cemiyeti

7 Cemal Kutay, a.g.e., c.19, s.10712.

8 Bayar, a.g.e., s.112.

9 Hakimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1926,Sayı 1835. Dr. Nazım Bey'in Ankara İstiklal Mahkemesinde verdiği ifadelerinin bir kısmı Hakimiyet-i Milliye Gazetesinin muhtelif sayılarında yayınlanmıştır.

10 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No:239/11, Defter no: 8, s.17.

sükût etti. Dr. Nazım Bey savaşın devam etmesini istedi ise de onun bu arzusu yerine getirilemedi. Memleketi teşkilâtsız bırakmamak için İttihat ve Terakki Cemiyetini feshedip yerine "Teceddüd Fırkası" nın kurulmasına çalıştı. Çünkü Dr. Nazım Bey'e göre memleketi teşkilatsız bırakmak daha büyük bir mağlubiyetti[11].

Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının memleketi terketme fikri hem merkez-i umumide hem de kabinede kabul edildi. Umumi harpte mağlup olan inkılâpçı ittihatçılar birçok olaylardan mesul tutuldular. İnkılâpçıların sorumlu tutulması Hıristiyan ve Ermenilerin kendilerine olan kinini artırdı[12]. İnkılâpçı ittihatçıların cezalandırılması gerekiyordu. Ceza olarak memleketi terkettiklerinin bilinmesi de şarttı. Yıllarca vatanın huzuru için çalışan Dr. Nazım Bey ve arkadaşları vatanı terkederek yurt dışına çıkma cezası ile tecziye edildiler. Dr. Nazım Bey de diğer arkadaşları gibi umumi harp yıllarında önemli görevler almış, Maarif hazırlığı yapmış, ve çeşitli komisyonlarda çalışmıştı[13].

Dr. Nazım Bey ilkönce yurtdışına çıkmak istemedi. Giyecek ve yiyecek hazırlayarak Anadolu'ya gitmeye karar verdi. Fakat merkez-i umumide bulunan arkadaşları Dr. Nazım Bey'in bu fikrini değiştirdiler. Dr. Nazım Bey de arkasında güvendiği bir teşkilât(Teceddüt Fırkası) bırakarak ve çocuklarını da bu teşkilâta emanet ederek en yakın dostlarına "Allah'a ısmarladık" diyemeden evinden ayrıldı[14].

Merkez-i Umumide, yurtdışına birlikte çıkmak için kararlaştırdıkları arkadaşları Talat Paşa, Baha Şakir, Dr. Rusuhi Bey'le beraber Dr. Nazım Bey'in Moda'daki evinde birleştiler[15]. Vapura binecekleri gün ve saati önceden tesbit etmişlerdi. Daha sonra Moda iskelesine gittiler[16]. 2-3 Kasım 1918 (27-28 Muharrem 1337)[17] Cumartesi gününü Pazar gününe bağlayan gece saat onbirde bir Estimbot'a bindiler. Boğaziçinde Yeniköy önlerinde bulunan Rus torpidosuna geldiler[18]. Rus

11 Aynı Kaynak, s.19.

12 Aynı Kaynak, Defter no:11, s.20.

13 Yalçın, a.g.e., s.252.

14 T.B.M.M. Arşivi Dosya No:239/31, Defter No:11, s.23-24.

15 Aynı Kaynak, Defter no: 11, s.21.

16 Aynı Kaynak, Defter no: 8, s.21.

17 Cemal Kutay, a.g.e., c.19, s.1718.

18 Yakın Tarihimiz, "Cavit Beyin Hatıraları",23.8.1962,c.2,sayı 26,s.397.

torpidosuna Dr. Nazım Bey[19], Talat, Enver[20] ve Cemal Paşalarla[21] birlikte Dr. Bahattin Bey de bindi.

Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Rus torpidosuna binmeden önce veya yolculuk esnasında ne yapacaklarını ve nereye gideceklerini bir karara bağlamamışlardı. Rus torpidosuyla plansız programsız yol alan bu inkılâpçılar yirmidört saat sonra 4 Kasım 1918 tarihinde Sivastopol'a ulaştılar[22].

Yurtdışına çıkan inkılâpçı ittihatcıların mallarına haciz konuldu[23], ve haklarında 8 Mart 1325 (23 Mart 1919) tarihli irade-i sene ile idam cezası verildi[24]. Daha önce 6-13 Şubat 1919 da Erivan'da toplanan ve Katolikos George'un açtığı "Batı Ermenileri İkinci Kongresi" halk mahkemesinde Talat, Cemal, Said Halim Paşalar başta olmak üzere Dr. Nazım, Bahattin Şakir ve Cemal ve Azmi Beyler gibi II. Meşrutiyetin idareci kesiminin gıyabında idamına karar verilmişti[25].

B. DR. NAZIM BEY'İN ALMANYA'YA GİDİŞİ VE BERLİN'DEKİ FAALİYETLERİ

Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Kırım'a vardıkları zaman Enver Paşa şahsına ait projesini uygulamak maksadıyla Azarbeycan ve Kafkasyada faaliyette bulunmak için ayrıldı. Enver Paşa Kırım'ın merkezi olan Dir şehrine giden trenden, Sivastopol'da Bahçesaray'da indi. Dr. Nazım Bey aynı trenle yoluna devam ederek Brestisok yoluyla Turizağ'a geldi. Turizağ'ın Berlin şehrine uzaklığı iki yüz kilometre kadar mesafeydi. Turizağ'a geldikleri zaman Almanya'da ihtilal olduğunu haber aldı. Komünistler Berlin şehrini işgal etmiş, Alman imparatoru Hollandaya kaçmış ve askerler üniformalarını, silahlarını bırakmışlardı. Dr. Nazım Bey'in bulunduğu vagon marşandiz trenine bağlandı. Sabaha doğru vagonlarda bulunan Alman askerleriyle birlikte Berlin'e vardılar. Berlin'de trenden indikleri zaman bütün ulaşım vasıtaları çalışmıyordu. Top ve

19 Sına Akşın, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İst. 1987, s.307.

20 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İst. 1986, c.2,s.53.

21 Tansu, a.g.e., s.387.

22 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No 239/31, Defter No:8, s.23.

23 Cemal Kutay, a.g.e., c.19, s.10726.

24 Cemal Kutay, a.g.e., c.18, s.19.

25 M. Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İst. 1986, s.297.

tüfek sesleri hiç durmadan devam ediyordu[25]. Aralıksız devam eden top ve tüfek sesleri komunizm ihtilalinin Almanya'da hakim olduğunu gösteriyordu[26].

Önce Berlin şehrinin kenar mahallesi olan istasyon civarında bir otele yerleştiler. Bu otel ihtilalcilerin idare merkezinin bulunduğu daireye çok yakındı. Sabaha kadar top ve tüfek sesleri susmadı. İhtilalciler Alman imparatorunun sarayını topa tuttular. İlk geceyi bu otelde geçirdikten sonra ertesi gün Şarlatburuğ bölgesinde bulunan bir otele gittiler. Bu otelde birkaç gün kaldılar. Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının otelde kaldığını öğrenen öğrencilerin, ittihatcılar aleyhine "Rum ve Ermeni katilleri" diye yürüyüş yapacakları haberi geldi. Bunun üzerine otelden hemen ayrıldılar . Tanınma ve bilinme ihtimali çok az bulunan bir sanatoryuma yerleştiler. Sanatoryumda 15 gün kaldılar[27]. Dr. Nazım Bey, daha sonra Talat Paşa'yı sanatoryumda bırakarak Baha Şakir Bey'le birlikte Bavyera'ya gitti[28].

İhtilal biraz sakinleşince Dr. Nazım Bey Bavyera'dan Talat Paşa'nın bulunduğu Sanatoryuma tekrar geri döndü. Sanatoryumda arkadaşları ile bir araya gelerek ne yapacaklarını düşündüler. Akıllarına ilk gelen fikir Osmanlı Devletini güç duruma düşüren İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ihtilaf devletlerini dış işlerinde müşkil duruma düşürmek oldu. Dış işlerinde Problemler oluşturmak için itilaf devletlerinin müstemlekesinde bulunan müslüman halkı tahrik ederek veya kışkırtarak ihtilal yapmaya teşvik etmek zarureti vardı. O günkü şartlarda zemin de buna müsaitti. Çünkü itilaf devletleri her milletin kendi mukadderatına sahip olması görüşünü ortaya atmış ve bunu benimsemişti. Bu görüşe istinaden müstemleke müslüman devletlerin halkı, ülkelerinin yöneticilerine aşırı derecede güvenerek ve el birliği yaparak kendi mukadderatını tayin edebileceklerine inanıyorlardı. İtilaf devletlerinin zafere ulaşmaması için müslüman devletlerden kanlarını akıtanlar da vardı[29]. İşte bu görüşler etrafında Dr. Nazım Bey

25 M.Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İst.1986, s.297.

26 T.B.M.M. Arşivi Dosya no: 230-31, Defter No:8, s.24,Defter No:11,s.25.

27 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.25.

28 Milliyet, 9 Ağustos 1926.

29 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No 239-31 Defter no:8, s.25.

ve arkadaşları İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyetini kurmaya karar verdiler. Alınan karar üzerine cemiyetin programıyla meşgul oldular. Cemiyetin istinat edeceği esasları belirlediler. Buna göre cemiyetin esası[30]:

1. Her millet kendi mukadderatına kendi hakim olacaktır. Yani müstakil bulunacaktır.

2. Her millet kendi kuvvetinden başka bir yerden yardım beklemiyecek. Kendi ulusunun kuvvet ve fedakarlığına güvenecek.

3. Her milletten bir murahhas(Delege) bulunacak

4. Bütün mahkum milletlerin, müslüman olanlarının murahhaslarından müteşekkil bir umumi merkez bulunacak,

Kısaca ana esasların tesbit edilerek kararlaştırılan ve bu kararlar üzerine kurulan cemiyetin merkezi Berlin olacaktı. Her memleket delegesi kendi ulusuna ait halktan üye kaydı yapacaktı.

Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının kurduğu İslam İhtilalleri İttihad-ı Cemiyetine her müstemleke memleket kendi halkını temsil edebilecek nitelikte bir üye gönderecek bu üye de aynı zamanda Berlin'de bulunan genel merkezin üyesi olacaktı.

Cemiyete üye kaydı için Mısır, Hindistan, Mezopotamya, Suriye, Irak, İran, Cezayir ve Maruk'la irtibat kuruldu. Müstemleke devletlerden cemiyete üye kaydı yaptırma maksadıyla gelenler; Ülkelerine döndükleri zaman müslüman halkı kendi hükümetleri aleyhine harekete geçirecekti. Çünkü mevcut hükümetler itilaf devletleri namına hizmette bulunuyorlardı. Hükümetleri sıkıntıya düşünce galip olan itilaf devletleri de o ülkeyi işgal edecekti. İtilaf devletleri öbür müslüman devletlerle uğraşırken Osmanlı Devleti de bu yük altından kurtulup rahatlama imkanı bulacaktı[32]. Yani diğer müstemleke devletlerin kendi içinde hükümetleri aleyhine yapacakları isyanlardan Osmanlı Devleti faydalanacaktı[33].

30 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.26.

31 Hakimiyet-i Milliye, 9 Ağustos 1926.

32 T.B.M.M.Arşivi Dosya No: 239-31 Defter No:8, s.27.Defter No:11,s.26.

33 Hakimiyet-i Milliye, 18 Ağustos 1926.

Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının gayesi bu idi. Müslümanları kıyama kaldırmaktı. Meselâ Hindistan'ı, cemiyete üye olan kendi evlatları vasıtasıyla ateşe verirlerse dolayısıyla İngilizler Hindistan'la meşgul olacaktı. Bu durumdan elbetteki Osmanlı Devleti kendi lehine istifade edecekti. Müstemleke devletlerin gençleri ülkelerinde Wilson Prensipleri gereği "Her memleket kendi mukadderatını kendi tesbit edecek" fikrini icraata koyacaklardı. Kendi iktidarlarına hakim olmak için ihtilal yapacaklar, dolayısıyla ihtilallerle Türkiye'ye düşman olan ülkelerin hükümetleri meşgul olacaklardı[34].

İhtilal yaparak itilaf devletlerinin işgalinden kurtulmak için diğer müstemleke ülkelerden üyeler geldiler. İhtilal yapmak fikrini ülkelerinde uygulamaya koymak için vaatlerde bulundular[35].

Dr. Nazım Bey ve arkadaşları İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyetinin faaliyetlerini Berlin'de yürütürken hiç bir yerden ve kuruluşdan para veya herhangi bir yardım almıyorlardı. Dr. Nazım Bey; Talat Paşa'nın kendisine verdiği cüzi bir miktar parayla idare ediyordu. Çünkü o yıllarda Almanya, çok ucuz bir memleketti[36]. Ancak merkezi umumi masrafı için üyelerden imza karşılığı para alıyorlardı[37].

Dr. Nazım Bey düşüncelerini Hindistan'da gerçekleştirmek için Ruslarla anlaşma teşebbüsünde bulundu. O devirde Rusların önemli adamlarından biri olan Radek, rehine alınarak Almanların hapishanesinde bulunuyordu. Radek komünistlerin en çalışkan komseriydi. Berlin'de komser Radek ile mukavele yaptılar. Moskova'da bulunan komünistler de yapılan mukaveleyi kabul ettiğini telefon telgrafla bildirdiler. Moskova Bolşevikleriyle yapılan mukaveleye göre; Irak, İran ve Hindistan'da çıkaracakları meselelerde, silah ve askere ihtiyaçları bulunduğu zaman, Ruslar ihtiyaçlarını temin edeceklerdi, fakat Dr. Nazım ve arkadaşları da Rusya'da bulunan müslümanlardan yalnız Azerbaycan'ın istilasını tanıyacaklardı. Yani

---

34 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No 239-31, Defter No: 11, s.27.

35 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.27.

36 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.27.

37 Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa, İstanbul, 1985, c.III, s.526.

Rusya içindeki müslüman halkı ayaklandırmayacaklar buna karşılık Rusya silah ve para yardımı ile askeri kuvvet takviyesi yapacaktı[38]. Çünkü Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının esas hedefi Irak, İran ve birde Hindistan'da olaylar çıkararak itilaf devletlerinin gücünü zayıflatmaktı[39].

1. İSLAM İHTİLALLERİ İTTİHADI CEMIYETİNİ BERLİN'DEN MOSKOVA'YA TAŞIMAK İSTEMESİ

Kırım'da Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarından ayrılan Enver Paşa'nın maksadı; kardeşi Nuri Paşa'nın komutasında bulunan Azerbaycan Fırkası ve Kafkasya'da bulunan iki Türk Fırkasını alıp Ermenistan'ı tamamen ezdikten sonra Kars'a gelerek Doğu Anadolu bölgesinde muvakkat bir hükümet kurmaktı. Bunun için Kafkasyadaki iki fırkaya yüz bin silah ve iki yüz bin lira da para göndermiş ve Azerbaycan hizmetinde bulunan askerlere de iki sene izin almıştı. Hatta İstanbul'dan ayrılmadan önce akrabası Halil Paşa'yı Kafkasya'ya göndermek üzere torpidoya bindirmiş fakat İzzet Paşa, İngilizlerden korkusu sebebiyle Halil Paşa'yı Zonguldak'tan geri çevirmişti[40].

Enver Paşa Kırım'da küçük bir teşkilatla beş-on gün meşgul olduktan sonra bir kayıkcı teknesiyle Kafkasya'ya gitmek istedi. Birinci teşebbüste muvaffak olamadı, ikinci teşebbüste kayığın yelkenlerinin direği kırıldı. Bir hafta deniz ortasında dalgalarla mücadele etti ve nihayet dalgalar arasında çalkalanarak karaya ulaştı. Karaya ulaştığında her tarafı Bolşevikler işgal etmişti. Böylece Enver Paşa Bolşevik kuvvetlerine esir düştü[41].

Dr. Nazım Bey, Enver Paşa'dan haber alamayınca Alman dostları aracılığıyla araştırma yaptırdı. Enver Paşa'nın Varşova'da olduğunu öğrendi. Yine Alman dostları aracılığıyla Enver Paşa'nın Berlin'e gelmesini temin etti[42].

---

38 T.B.M.M. Arşivi Dosya No: 239-31, Defter No:8, s.26.

39 Hakimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1926, sayı 1837.

40 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239-31, Defter No:8, s.24.

41 Aynı Kaynak,Defter No:8, s.25.

42 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.25.

İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyetinin merkezini Moskova'ya taşımayı ve faaliyetlerini Moskova'da sürdürmeyi düşündüler. O zaman Rusya Abluka altındaydı. Moskova'ya ancak hava yoluyla gidilebilinirdi. Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Bolşeviklerle temas kurmak istiyorlardı. Dr. Nazım Beylerin kararları gereği Moskova'ya önce Enver Paşa ile Baha Şakir, ikinci seferde ise Cemal Paşa ve Bedri Bey, üçüncü seferde ise Talat Paşa'yla Dr. Nazım Bey gidecekti[43].

Enver Paşa ile Baha Şakir Beyler Bolşeviklerin Almanya'da yaptırdıkları uçağa bir komünistle beraber bindiler. Biraz havalandıktan sonra uçak düştü. Uçağın havalanarak düşmesi altı defa oldu[44]. Nihayet yaptıkları son uçuşta Rus hududuna yakın bulunan İstoyina'ya mecburi iniş yaptılar[45]. Burda esir düşerek tutuklandılar. Enver Paşa ve Baha Şakir Almanların yardımıyla ve özel uçağı bulunan bir Alman vasıtasıyla tutukluluktan kurtulmaya muvaffak oldular[46].

Olayların böyle gelişmesi Dr. Nazım Bey'lere zaman kaybettiriyordu. Bolşeviklerin müslümanların yardımına ihtiyaçları olmayacağını düşündü. Her hâlükarda Rusya'ya gidilmesi gerekiyordu. Bu defa da Almanların savaş zamanında kullandıkları Fok uçağıyla Enver Paşa'yı Rusya'ya göndermeye karar verdiler. Enver Paşa Fok uçağıyla uçarken yanındaki komünistle birlikte Rika bölgesine düştü ve esir edildi. O zaman Rikalılar Almanların demir fırka tabir ettikleri kuvvetleriyle ve aynı zamanda Bolşeviklerle savaşıyorlardı. Savaş esiri olarak Enver Paşa'ya idam cezası verdiler[47].

Dr. Nazım Bey, Enver Paşa hakkında ümidini kesmedi ve Rusya ile ilgili teşebbüslerine devam etti. O zaman Ruslarla Almanlar arasında esirler mübâdelesine başlanmıştı. Cemal Paşa, Baha Şakir ve Bedri Bey'leri Rus esirleri kıyafetine sokarak Rus esirleriyle birlikte Rusya'ya gönderdi. Bunlar Moskova'da bulundukları zaman Ruslarla anlaştı. Cemal Paşa ile Bedri Bey'in Afganistan'a ve Baha Şakir Bey'in de Kafkasya'ya

---

43 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.26, Defter no:11, s.28.
44 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.28.
45 Aydemir, a.g.e., c.III, s.492-493.
46 T.B.M.M.Arşivi, dosya no 239-31 defter no 8, s.26. Enver Paşa İstoyina'da esir iken Almanların savaşta kullandıkları küçük Fok uçağıyla ve yine Almanların yardımıyla kaçmayı başardı. Fok uçağına binmeden önce Rus nöbetçi askerlere morfinli çikolata yedirdi. Ancak İstoyina'dan kaçmaya muvaffak olan Enver Paşa bu defa da sözkonusu uçakla Almanya'dan Rusya'ya giderken Rika bölgesine düştü.
47 Aynı Kaynak, Defter no:8, s.26.

gitmelerine karar verildi. Önce Bolşevikler Cemal Paşa ve arkadaşlarına yardım etmek istediler. Cemal Paşa Arzoyet Gazetesine bir beyanat verdi. Bu beyanat üzerine İngiliz gazeteleri alarma geçtiler. İngiliz gazetelerinin endişelerini gören Rusya harbiye nazırı; İnkılâpçı, İttihatçı ve milliyetçi Türklere sahip çıkmaya mecbur kaldı[48].

Cemal Paşa Taşkent'e gitti. Taşkent'te kendisine lazım olacak kadar (40 kişi) asker aldı ve askerlerin bütün masraflarını Ruslara kabul ettirdi. Çünkü maksadı Afganistan'da hizmet etmek ve İngiltere'nin can noktası olan Hindistan'da Afganistan aracılığıyla problemler çıkartmaktı. Hindistan'da ihtilali yine Hindistan gençlerine yaptırmak istiyordu. Zira kendi evladına yaptırılan ihtilal o millet tarafından daha iyi ve daha çabuk benimsenerek gelişecekti. İdeolojik ihtilalin kökleşip yerleşmesi ancak böyle mümkün olabilirdi[49].

Enver Paşa, Rika'daki hapis hayatından esirlerin mübâdelesi esnasında Dr. Nazım Bey tarafından kurtarılarak tekrar Berlin'e dönmüştü. Berlin'den Enver Paşa tekrar arkadaşları; Cemal Paşa, Baha Şakir ve Bedri Bey'ler gibi kıyafet değiştirip esir askerler arasına karışarak Rusya'ya gitti. Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmesi, Rusların Bakü'de İslam delegeleriyle yaptıkları kongre zamanına tesadüf etti. Kongreyi tertip eden komünist müdür Enver Paşa'yı Bakü'deki kongreye götürdü. Enver Paşa'nın Bakü ve Moskova'daki faaliyet ve davranışları komünistler tarafından takdirle karşılandı. Enver Paşa Bakü'de müslümanlarla diyalog kurarak komünizmin dağılıp Anadolu'ya sirâyet etmesine mani oldu[50].

Enver Paşa Bakü'deki komünistlerin kongresinden bir kaç gün sonra Kafkasya'da teşkilâtlanmayı sağlayan Baha Şakir Bey'i de yanına alarak Berlin'e geldi. Komünistlerin Baha Şakir Bey'e bir zarar vereceklerini hissetti ve böylece

---

48 Aynı Kaynak, Defter no:8, s.27.

49 Aynı Kaynak, Defter no:8, s.27.

50 T.B.M.M. Arşivi, Dosya no: 239/31, Defter no:8, s.28.

O'nu Berlin'e getirerek tehlikeden uzaklaştırdı[51].

Enver Paşa, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetleri hakkında Dr. Nazım Beye ve arkadaşlarına izahatlarda bulunduktan sonra Türkiye'ye İzmit ve Adapazar'ında bulunan Kuva-yı Milliye çeteleri tarafından davet edildiğini söyledi. Berlin'de yapılan toplantıda Talat Paşa; Türkiye'ye gitmek için kendisine tekliflerde bulunulduğunu, birçok mektuplar yazıldığını, aldığı mektuplara itibar etmediğini anlattıktan sonra:"Meşrutiyet nasıl bir Enver doğurdu ise Kuvay-ı Milliye de bu memlekete Mustafa Kemal'ı bağışlamıştır. Memleketi kurtarmak için bu zat bayrak açma şerefini kazanmıştır. Bizce arzu edilen ve önemli olan memleketin kurtulmasıdır. Falan şahsın, falan zâtın değil. Bize düşen vazife Mustafa Kemal'e hâdim ve müzahir olmaktır. Kendisi arzu buyurursa koşar hizmetine gideriz. Fakat kendisine rakip olmak hâşâ hatırımızdan bile geçmemelidir... O'nun müsadesi olmadan memleket dahiline girmek meselesini ne de böyle programları düşünecek değiliz" diyerek konuşmasını tamamladı[52].

Enver Paşa, Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının Moskova'ya gelmesini mahzurlu buluyordu[53]. Bir müddet daha Berlin'de çalışmaları gerektiğini ileride icap ederse Rusya'ya gelmelerinin doğru olacağını söyledi. Berlin'de yapılan toplantıdan birkaç gün sonra Moskova'ya gitti. Böylece Islam İhtilalleri İttihadı cemiyetinin de Moskova'ya götürülmesinden vazgeçildi. Bununla beraber cemiyetin İrlanda'lı üyeleri genel merkezin Berlin'den Moskova'ya taşınmasına taraftar değildi. Çünkü cemiyetin Moskova'ya taşınmasına rıza göstermek suretiyle, büyük destek gördükleri ve yardım aldıkları Fransızları gücendirmek istemiyorlardı[54].

Hintliler, Dr. Nazım Bey'e İrlandalılarla anlaşmayı teklif etti. Anlaşma teklifini Dr. Plası getirdi ve İrlandalı'ların reisiyle tanıştırdı. Aslında İrlandalılar kendilerine yapılan para yardımının Hindistan'da sarfedilmesini uy-

---

51 Aynı Kaynak, Defter no:8, s.28.

52 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.29.

53 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.29.

54 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.30, Defter no:11, s.30.

gun görüyorlardı. Milyonlarca para Hindistan'da harcanarak tekrar kendilerine dönecekti. Hollanda'da masraf yapmaları kendilerine bir fayda sağlamayacaktı[55]. Fakat, İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyeti adı altında birleşmesi söz konusuydu. Eğer Cemiyet Moskova'ya taşınarak, Bütün Mazlum Milletlerin İttihadı Cemiyeti adı altında birleşseydi o zaman itilaf devletlerine karşı daha güçlü ve etkili tedbirler alınabilirdi[56].

2. BERLİN'DE BÜRO KURMASI

Enver Paşa'nın Berlin'de cemiyetin faaliyetlerine devam etmesini uygun görmesi, Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının Moskova'ya gelmelerini mahzurlu bulması üzerine Berlin'de faaliyetler yeniden arttırıldı. Türklerin lehine propaganda yapmak ve gazetelere yazı yazmak maksadıyla Amsterdam ve Berlin'de büro tesis edildi. Berlin'deki büronun başına Dr. Nazım Bey, Amsterdam'daki büronun başına Talat Paşa geçti[57].

Dr. Nazım Bey büro aracılığıyla Türkler lehinde gazetelere makaleler yazdırdı. Londra, Paris ve Roma mebusları ve devlet erkânı ile diyalog kurdu. Basın yoluyla propaganda faaliyetleri yaparak, bilhassa Rum ve Ermenilerin Türkler aleyhine olan propagandalarına mukabelede bulundu. Şinaydır adında çok iyi Fransızca ve Almanca bilen arkadaşı vasıtasıyla Avrupa'nın tanınmış gazete ve dergilerine Türklerin lehinde makaleler yazdırdı[58].

Dr. Nazım Bey propaganda faaliyetlerinde bulunurken Mustafa Kemal Paşa'dan bir mektup aldılar. Mektupta, heyet-i vükelâ kararlarıyla Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarıyla teşrik-i mesâyi yapma isteği belirtiliyordu. Mektubun ifadesine göre Dr. Nazım Bey ve arkadaşları memleket haricinde, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ise memleket dahilinde çalışacaktı[59].

Mustafa Kemal Paşa'nın mektubundan sonra Ankara'yı Avrupa'nın Türkler hakkındaki fikir ve teşebbüslerinden haberdar etmek için Dr. Nazım Bey ve Talat Paşa seyahatler

55 Hakimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1926, Sayı 1837.

56 T.B.M.M. Arşivi Dosya No:239-31, Defter no:11, s.29.

57 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.29.

58 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.29, Defter no: 11, s.29.

59 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.29.

tertiplediler. İsviçre, İtalya ve Hollanda'nın Türkler hakkındaki görüşlerini bir rapor halinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiler. Dr. Nazım Bey ve Talat Paşa'nın İtalya Başbakanı İsforça yakın dostlarıydı. Eskiden beri Dr. Nazım Bey'i Almanlar çok severlerdi ve aynı zamanda Alman İmparatorunun da çok yakın arkadaşıydı. Dostâne ilişkilerinin yanında Alman Sosyalist Cemiyetinin reisi Hosmiyan ve birçok İngiliz parlementerleriyle de münasebetler kurdu. Kendilerini resmen ziyarete gelen üç İngiliz heyeti Türklerin hangi şartlar dahilinde barış yapacaklarını sordukları zaman Dr. Nazım Bey, Türklerin "Misak-ı Milli"sine saygılı olmaktan başka yol bulunmadığını, barış yapıldığı takdirde, İngilizler adına doğuda bir dost kazanılacağını söyledi[60].

Yunanistan Kralı Konstantin Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının düşüncelerini öğrenmek maksadıyla Yaveri Haberal Kameka'yı gönderdi. Konstantin o zaman Anadoluyu tamamen tahliye etmek, yeniden Rumelideki hududu tesbit ederek Boğaziçi'ne kadar varmak, Türkler ve Rumenlerle ittifak ederek Sılav unsuruna karşı bir kitle ve güç oluşturmak fikrindeydi. Konstantin'in fikirlerine karşı; Dr. Nazım Bey ve Talat Paşa "Ankara ile sizin temas etmek zamanı gelmediğini anlıyorum. Venizelos sizi müşkil bir vaziyete sokmuştur. Bir kaç tecrübe yapmadan siz Mustafa Kemal Paşa ile görüşemezsiniz, tecrübelerinizi yapın ondan sonra Mustafa Kemal Paşa ile görüşünüz.[61]" diyerek mukabelede bulundular.

Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının Avrupa'da büyük fedakarlıklar yaparak çalışmaları, itilaf devletlerinin mağlup milletler üzerindeki baskısını azaltmayı sağladı. Bilhassa itilaf devletlerinin baskısı Almanya ve Macaristan üzerinde gözle görülecek kadar açık bir şekilde azaldı. Dr. Nazım Bey Almanlara Enver Paşa'nın Ruslar hakkındaki yazdığı mektubu gösterdi. Rusların Bolşeviklere karşı başlattıkları taarruz harekâtından istifade etme teklifini getirdi. Fakat Almanlar, Türklerin Macaristan milliyetçileriyle görüşme yapmalarını istedi. Dr. Nazım Bey Macaristan kabine üyesi Kont Dekele ile arkadaştı. Hemen Macaristan'a giderek Budapeşte'de

60 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.30, Defter No:11, s.29.

61 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239/31, Defter No:8, s.30.

Kont Dekele ve kabinenin diğer azalarıyla üç defa görüştü. Kont Dekele Türk-Macar Cemiyetinin reisi olması dolayısıyla daha önceden Dr. Nazım Bey'le tanışıyordu[62].

Kont Dekele ile yapılan görüşmede; Macar ve Türk milliyetperverlerinin ittifakını sağlamak ve yapılacak ittifaka Bolşevik kuvvetini de ilhak etmek, bu suretle mağlup milletleri ve bütün şarkı, garbın istibdâdından kurtarmak fikirleri ele alındı. Dekele; Macaristan'ın bir zamanlar komünist yönetiminde kaldığını, memleketi tahrip eden komünist reisi Bilako'nun Rusya'da bulunduğunu, Rusların ve Bolşeviklerin Macarlar'la anlaşmasının mümkün olamıyacağını söyledi[63].

Bolşevikler, bu sırada Ruslara karşı galip gelerek Varşova'ya doğru ilerlediler. Macarlar, Dr. Nazım Bey'in Bolşeviklerle ittifak etmeleri hususundaki teklifini uygun buldular. Acilen Bolşeviklerle müzakere için gündem tesbit edildi. Bolşevikler de Viyanada kendilerine verilen rapora istinaden görüşmeyi kabul ettiler. Fakat Bolşeviklerin ordusu Varşova önünde mağlup olunca Macarlar, Fransızlardan korkarak yapılacak müzakereye yanaşmadılar. Ancak, Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarıyla mağlup milletler arasında bir dayanışma sağlamak hususunda irtibatı muhafaza edeceklerini söylediler. Dr. Nazım Bey yaptığı bütün teşebbüslerinden Ankara'yı gizli raporlarla haberdar ederken, yaptıkları teşebbüslerin akim kaldığını da bu raporlarına yazmayı ihmal etmedi[64].

3. BERLİN'DE YAPILAN FAALİYETLERİN BAŞARISIZ KALMASI

Dr. Nazım Bey ve Talat Paşa Avrupa'da gerek İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyeti, gerekse büro vasıtasıyla yaptıkları faaliyet ve seyahatlerden bir sonuç alamayınca, artık Avrupa'da bir şey yapamıyacaklarını anladılar. İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyeti namına Cemal Paşa ve Enver Paşa ile maiyetlerinde bulunan şahısların çalışmalarının kafi ge-

62 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.31.

63 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.31

64 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239-31 Defter No: 8, s.32.

leceği kanaatı hasıl olmakla beraber, Anadolu'ya geçmek ve orada hizmette bulunmanın daha faydalı olacağına inandılar. Anadolu'ya gitmek için Şerif Bey aracılığıyla bir mektup gönderdiler. Mektubun cevabı gelmeden Dr. Nazım Bey memlekete dönme hazırlıklarını yapmaya başladı fakat Şerif Bey uzun zaman Antalya'da kaldı ve mektubu Ankara'ya götürmedi veya göndermedi. Mektuba cevap verilmeyince Dr. Nazım Bey'in memlekete dönme hazırlıkları ve isteği neticesiz kaldı[65].

Dr. Nazım Bey, Talat Paşanın ermenilerden tehdit mektupları aldığını biliyordu. Talat Paşanın İsviçre'ye gitmesinin mümkün olup olmadığını araştırmak üzere Cenevre'ye gitti. Maksadı İsviçre'de Alp dağlarının eteklerinde Talat Paşa'ya yerleşmek için bir yer temin etmekti.

İsviçre'de Ermeniler yaygın halde bulunuyorlar ve "Büyük Ermenistan" propagandalarını basın yoluyla yapıyorlardı. Dr. Nazım Bey; Kamil Paşa kabinesinde hariciye nazırı olan Kapriyel Nuradungyan'a Zürih'te rastladı, ona görünmemek için başka bir yola saptı[66].

Dr. Nazım Bey, Kapriyel Nuradungyan'ın Talat Paşa'nın peşinde koştuğunu ve ihanet içinde bulunduğunu üzülmesin diye söylemedi. Fakat Talat Paşa'nın okuduğu Journal De Geneve gazetesi eski osmanlı nazırının resmini yayınlayarak Onun İsviçrede bulunduğu haberini verdi. Kapriyel Nuradungyan da Fransız Geneve gazetesinde "Ermeni Milletinin intikamı alındı. Ötekilerini de aynı akibet bekliyor" beyanatını verdi[67].

Dr. Nazım Bey, Talat Paşa'nın öldürüleceğini biliyordu. Bu sebeple Cenevre'den aceleyle ayrılarak Berlin'e döndü. Talat Paşa'nın yanından ayrılmadı. Talat Paşa 17 Mart 1921 tarihinde Antalya yoluyla Anadolu'ya geçecekti. Bunu İngilizler haber almış ve İngiliz muhabiri kamuoyuna duyurmuştu. İngilizlerden başka Talat Paşa'nın Anadolu'ya döneceğini kimse bilmiyordu. Fakat İngilizler Talat Paşa'nın öldürülmesini istedikleri için onun memlekete dönme tarihini a-

65 Hakimiyet-i Milliye, 19 Ağustos 1926, Sayı 1837, T.B.M.M. Arşivi Dosya No 239-31, Defter No: 8, s.32, Defter No 11, s.30.

66 C. Kutay, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, c.1, s.102.

67 Aynı Eser, s.103.

çıkladılar. Nitekim Talat Paşa'yı Ermenilere İngilizler öldürttüler[68].

Talat Paşa 15 Mart 1921 Salı günü saat 11 sularında evinden çıkıp eldiven almak için mağazaların bulunduğu çarşıya gidiyordu. Berlin'de Handberg caddesinde yürürken gizlenen Ermeni katil Salamon Taleyran Parabellom tabancasıyla üç parmak mesafede arkadan ateş ettiği Talat Paşa, tabancanın sağ gözünden çıkan kurşunla yere yıkıldı. Vatan hizmetine vakfettiği hayatı böylece milletini kurtarma uğrunda sona erdi[69].

Dr. Nazım Bey, Talat Paşa'nın vurulduğunda bir kaç metre mesafe uzaktaydı. Silah sesini duyar duymaz hemen koştu. Haberi Talat Paşa'nın hanımı Hayriye Hanıma getirdi[70]. Talat Paşa'nın dışarıya çıkışı ile Dr. Nazım Bey'in ölüm haberini getirmek için eve gelişi esnasında geçen zaman 15 dakikaydı[71].

Dr. Nazım Bey kapıya vurdu. İçeri heyecanla girdi. Yüzü sararmış gözler dehşetle dışarı fırlamış tarifi mümkün olmayan bir heyecanla Hayriye Hanım, Hayriye Hanım diyerek yüksek sesle bağırdı. Bunun üzerine Hayriye Hanım korktuğum başıma geldi mi diye sorar sormaz bayıldı.

Talat Paşa'nın öldürülmesi Dr. Nazım Bey'in hayatında büyük etki bıraktı. Bundan sonra siyasi hayatında şahsiyetini ortaya koyucu unsurlar aramadı. Dr. Nazım Bey de Talat Paşa veya diğer arkadaşları gibi öldürülebilirdi. Fakat bu mümkün olmadı. Çünkü kendisinin çok yakın dostu Selanik mebusu Nesim Mazelyah İsviçre'de bulunuyordu. Onunla 15 Ocak 1920 tarihinde görüştü[72] ve arkadaşından İsviçre'ye sığınma hakkı aldı[73].

Talat Paşa'nın öldürülmesinden sonra Enver Paşa'dan, Dr. Nazım Bey kendisini Moskova'ya davet eden bir telgraf aldı. Fakat Dr. Nazım Bey Moskova'ya gitmek istemiyordu.

---

68 Bu bilgiler, 19.6.1987 günü saat 18.00'de İstanbul'da Cemal Kutay'ı ziyaretim esnasında kendisiyle yaptığım görüşmede alınmıştır. Mithat Şükrü Bleda'nın oğlu Turgut Bleda Cemal Kutay'a anlatmış ve Cemal Kutay Bey de bize anlattı.

69 Menteşe, a.g.e., s.251.

70 C.Kutay, Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular, İstanbul 1956, s.28.

71 Bleda, a.g.e., s.149.

72 C.Kutay, Talat Paşanın Gurbet Hatıraları, c.1, s.118.

73 19.6.1987 tarihinde C.Kutay'la görüşme esnasında bu bilgi alınmıştır.

Talat Paşa'nın öldürülmesinden önce memlekete gelmek için müracaatta bulunmuştu. Onun memlekete dönmek için müracaatı cevapsız kaldı. Tekrar bir daha kendisi, Dr. Baha Şakir ve Dr. Rusuhi Beylerin imzası bulunan bir mektubu Mustafa Kemal Paşa'ya yazdılar. Onların bu mektubu da cevapsız kaldı. Halbuki Dr. Nazım Bey ve diğer arkadaşları yurda dönmek istiyorlardı[74]. Dr. Nazım Bey'in Almanya'dan yurda dönmek için yaptığı ikinci müracaatı da böylece olumsuz sonuçlandı. Berlin'de bulunan üç doktor yurda dönme hasretiyle yanıyordu. Vatanın toprağını öpmekdeğil, yeseler bu hasretleri dinmeyecekti. Vatan aşkıyla memleketinin toprağının çamurunu dahi yemeye hasret idiler[75].

Anadolu'da milli mücadele başlamıştı. Vatan hasreti çeken üç inkılâpçı ve ittihatcı ise doktordu. Dr. Nazım Bey "Biz üçümüz de doktorduk. Hiç olmazsa bir yaralının pansumanını yapsak bu da bir hizmettir."[76] diyor Avrupa'da boş ve verimsiz geçen zamanlarına acıyordu. Halbuki İttihat ve Terakki Cemiyetinin bütün merkez-i umumi üyeleri ve katib-i mesulleri Anadolu'ya gelmişti...[77]

Dr. Nazım Bey İzmir'e ailesinin yanına dönme ümidinin bulunduğunu eşine müstear adı Rüstem imzasıyla yazdığı mektupta anlatti; hatta firar edeceğini bildirdi. Mektubu Berlin'den 20 Haziran 1921 tarihinde yazdı. Dr. Nazım Bey memlekete dönme ümidini kaybedince 20 Haziran 1921 tarihli mektubunu eşi Beria Hanım'a gönderdikten sonra Moskova'ya gitti[78].

C. DR. NAZIM BEY'İN RUSYA'YA GİDİŞİ VE MOSKOVA'DAN BATUM'A GELİŞİ

Talat Paşa'nın 15 Mart 1921 tarihinde şehadetinden sonra Enver Paşa Moskova'dan telgraf çekerek Dr. Nazım Bey'i davet etti. Telgrafı çektikten sonra kendisi Berlin'e geldi. Önce Dr. Nazım Bey; arkadaşlarıyla Türkiye'ye dönmek niyetinde olduğunu belirtti. Arkadaşları Bahaddin Şakir ve Rusuhi Beyler, Dr. Nazım Bey'in Türkiye'ye dönme arzusuna müdahele ederek Enver Paşa'nın yanında kalmasının zaruri olduğu-

74 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239-31, Defter No:8, s.32. Defter No:11, s.30

75 C.Kutay, Talat Paşayı Nasıl Vurdular, İst. 1956, s.43.

76 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No:239-31, Defter No:11, s.30.

77 Aynı Kaynak, s.31.

78 Dr. Nazım Bey'in 20 Haziran 1921 tarihli mektubu.

nu belirttiler. Enver Paşa yalnız kalıyordu. Onun başına bir takım kimliği belirsiz adamlar toplanmıştı. Bu sebeple Onu yanlış bir iş yapmaya sevkedebilirlerdi. Elim hatayı önlemek maksadıyla Dr. Nazım Bey'in Enver Paşa'nın yanında kalması gerektiğini arkadaşları ikna ettiler. Aynı görüşmede Baha Şakir Bey'in Yunanlılar aleyhine teşkilat kurmakla görevli olarak Bulgaristan'a gitmesi uygun mütalaa edildi[79] ve o da Bulgaristan'a gitti.

Dr. Nazım Bey, 1921 Haziran ayının sonlarında Berlin'den Reval yoluyla Moskova'ya gitti. Moskova'ya vardığında üçüncü Enternasyonal konferansı başlamıştı. Konferansa katılan İtalyan ve Fransız üyeleriyle görüştü. Fakat İngiliz temsilcisi bulunan komünistlerle görüşme fırsatı bulamadı[80].

Moskova Türk sefiri Fuat Paşa'yı eskiden beri tanıyordu. Fuat Paşa'yla görüşerek Enver Paşa'nın faaliyetleri hakkında bilgi verdi. Maksatlarının memleket lehine dışarda çalışmak, Ankara üzerinden itilaf devletlerinin baskısını azaltmak ve memlekete hizmet etmek olduğunu söyledi[81].

Enver Paşa; Ankara'yı, Halil Paşa'yı Trabzon şehrinden çıkarmasından İstanbul civarında bulunan Rus kuvvetlerinden Virangel ordusunu kazanmak maksadıyla gönderdiği Türk askerini hâfiye diye yakalatıp tutuklatmasından dolayı şikayet ediyordu. Enver Paşa Ankara'ya kendisine karşı aleyhinde yaptırılan muameleden dolayı küskün ve dargındı. Onun Ankara'dan şikayette bulunması karşısında Dr. Nazım Bey Ankara'ya durumu açıklayıcı bir mektup yazdı. Ayrıca mektubunda Ankara'nın milliyet fikrine ve siyaset görüşüne dini karıştırırsa bundan fayda yerine zarar göreceğini, milliyetçilik fikrine dini karıştırmaktan vazgeçerlerse daha başarılı olabileceklerini uygun bir lisanla anlattı. Dinin, devlet işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını tavsiye etti. Yani laik olunması gerektiğini söyledi[82]. Mektubunda saygı ve hürmetlerini ifade eden cümleler yazmayı da ihmal etmedi. An-

79 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239-31, Defter No:8, s.32, Defter No:11, s.32.

80 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.33.

81 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.33.

82 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.33.

kara'ya çeşitli vesilelerle mektup yazarken Rus Dışişleri Bakanı Kamadar Çiçerin ile de sıkı temaslarını sürdürdü. Çiçerin; Enver Paşa'nın güney vilayetlerde bulunan Başkırt Türk süvârilerinin Mustafa Kemal Paşa'ya yardım olarak gönderme isteğini gülerek ve alayla karşıladı. Çiçerin'in "A Paşa siz Ankara için ne düşünüyorsunuz, Ankara sizin için ne düşünüyor" diyerek konuşması, Dr. Nazım Bey'i çok kızdırdı. Dr. Nazım Bey derhal Kamadar Çiçerin'e "Ankara bizim hakkımızda ne düşünürse düşünsün. Onlar memleketi emperyalizme karşı müdafaaya devam ettikleri müddetçe bizden onlar hakkında emirlerine riayet ve hürmetten başka birşey işitemiyeceksiniz." diyerek yüksek sesle ve hiddetli bir tavırla cevap verdi[83]. Dr. Nazım Bey, Enver Paşa'yı kontrol altında bulundururken, onun Ankara'ya karşı küskün ve dargın bulunmasını önlemeye çalıştı. Enver Paşa İstanbul Boğazında bulunan Virangel ordusunu Yunanlılar aleyhine kullanmak istiyordu. İtilaf devletleri bu orduya bakabileceği zaman süresini belirtmiş, belirtilen süre sonunda başlarının çaresine bakmalarını söylemişti[84]. Enver Paşa da bu haberi alır almaz durumu Fuat Paşa'ya anlatarak, ordunun Anadolu'da mücadele veren Türkler namına kazanılmasının çok faydalı olacağını, Virangel ordusunu kazanmak için Naim Cevat isimli askeri İstanbul Boğazına göndereceğini bildirdi. Fuat Paşa'dan Naim Cevat'ın vazifesi hakkında, Ankara'ya haber göndermesini rica etti. Her nasılsa Fuat Paşa Ankara'ya telgrafı geç gönderdi. Ankara'ya gönderilen telgrafın cevabı gelmemesine ve Mustafa Kemal Paşa'nın görüşü alınmamasına rağmen Naim Cevat deniz motoruyla Virangel ordusunu elde etmek vazifesiyle vakit kaybetmeden hemen Karadeniz'den İstanbul'a gönderildi. Deniz yolculuğu esnasında motorun benzini bitince, benzin almak maksadıyla Anadolu sahiline yaklaştı[85]. Karadeniz sahilinde Naim Cevat Bey, Enver Paşa lehine propaganda yapabilir endişesiyle tutuklanıp hapsedildi. İşte Enver Paşa; Naim Cevat'ın haksız yere tutuklanıp hapsedilmesinden dolayı Ankara'ya ve Fuat Paşa'ya küskün ve dargındı[86].

83 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.34.

84 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.33.

85 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.34.

86 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.35.

10 Temmuz 1921 tarihinde Yunan taarruzu Kütahya-Eskişehir cephesinden başladı. 18 günlük çetin bir savaş sonucu Yunan ordusu, Türk ordusu karşısında zafere ulaşırken 18 Temmuz 1921 günü Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya Türk Ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi emrini verdi[87].

Eskişehir-Kütahya hattının düşmesini, Enver Paşa, Dr. Nazım Bey'e söyleyerek Batum'a gitmek istediğini belirtti. Nazım Bey de; Batum'un Türkiye sınırına çok yakın olduğunu, Talat Paşa'nın önderliğinde yapılan toplantıda verilen kararı bozabileceğini, dayanamayıp zıplayarak hududu geçebileceğini, Mustafa Kemal Paşa'nın müsadesi olmadan Türkiye'ye dönmenin doğru olmayacağını söyledi. Enver Paşa Türklerin mağlubiyetinin verdiği üzüntüyle "Nazım sen asker değilsin, Eskişehir-Kütahya hattının pek ehemmiyeti vardır. Memleketim düşman ayağı altında eziliyor. Ben fakir bir ailenin çocuğu iken en büyük askeri rütbeye erişmiş bir Türk evladı, gidip Hintliler için kan dökeceğime gider memleketim için kan dökerim. Her ihtimale karşı hududa yakın yerde bulunmalıyız" diyerek cevap verdi[88].

Ruslar, Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarını oyalıyor, hatta sınırdışı etme sebeplerini arıyorlardı. Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'dan da haber alamıyorlardı. Doğu hududuna gitmek ve hem de Cemal Paşa'yla görüşmek maksadıyla telsiz telgraf için Çiçerin'e gittiler. Çiçerin, telsiz telgrafla görüşmenin uzun zaman alacağını, hatta üç ay sürebileceğini söyledi. Dr. Nazım Bey ve arkadaşları da zararı yok diyerek telsiz telgrafla Cemal Paşa'nın hududa gelmesi gerektiğini bildirdiler. Çiçerin'in telsiz telgraf hususunda söz ve davranışları Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının canlarını sıktı. Bu sebeple üzülerek Rus Dışişleri Bakanlığından ayrıldılar. Dr. Nazım Bey, Enver Paşa'nın Batum'a gelme teklifini; Mustafa Kemal Paşa'nın ordu ve millet üzerinde nüfûzu bâki kaldıkça huduttan bir adım içeri girmemek, Türk Ordusu dağılıp, Anadolu'yu anarşi istila ederse ancak o zaman yurda asker kıyafetinde girmek; yani sınırı geçmemek[89], Ölüm kalım mücâdelesi veren Türk ordusunu endişeye düşürmemek şartıyla kabul etti[90]. Aslında Dr. Nazım Bey, Enver Paşa'nın Türk or-

87 Belen,, a.g.e., s.334.
88 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.38, Defter No:8, s.35.
89 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.38.
90 Aydemir, a.g.e., c.III, s.556.

dusu lehine bir hizmette bulunacağına inanıyordu. Enver Paşa da Dr. Nazım Bey'e çok güveniyor, hatta Berlin'de dostlarıyla mektuplaşmayı Dr. Nazım Bey vasıtasıyla yapıyordu. Dr. Nazım Bey Enver Paşa'ya atfen ve ona olan güvenini belirtmek için zaman zaman Rumeli şivesiyle "Ali Bey yapar, Ali Bey yapar" demekten çekinmiyordu[91].

Dr. Nazım Bey Enver Paşa ile birlikte Ağustos 1921 tarihinde Moskova'dan trenle Bakü güzergahını takip ederek Batum'a hareket ettiler. Ermeni komitecileri Batum'da önemli faaliyetlerde bulunuyorlardı. 1030 nolu vagonda yolculuk yapan iki ittihatcının Ermenilerden gizlenmesi gerekiyordu. Bu sebeple Dr. Nazım Bey ve Enver Paşa Batum'a geldikleri zaman 1030 nolu tren vagonunda gizlendiler. Mevsim gereği Ağustos ayı çok sıcaktı. Sıcakta demir vagonunun içinde kalve yaşamak çok güç olduğu gibi diğer sosyal şartlar da çok ağırdı. Sıcak ve bunaltıcı hava, sinek, gıdasızlık ve çeşitli bulaşıcı hastalıklar Dr. Nazım Bey ve Enver Paşa'nın sağlığını tehdit ediyordu. Vagonda gizlenip yaşamanın güçlüğüne Dr. Nazım Bey itirazda bulunuyordu. Hatta vagondan ayrılmak istiyordu[92].

Daha sonra istasyonda boş bir vagona gizlendiler. Ayrıca; Ankara'nın da kendilerinin sınırda bulunduklarını bilmemesi gerekiyordu. Enver Paşa güneş altında bulunan demir vagonda gizlenmeye tahammül edemedi. Çünkü vagon çok sıcaktı. Sakin bir zamanda gizlendiği vagondan ayrıldı ve Bolşeviklerin gösterdiği serin bir odaya yerleşti. Dr. Nazım Bey sıcak, açlık ve susuzluğa tahammül ederek vagonda kaldı. Vagondan ayrılma niyetinde olduğu sırada; Çarcu'da buluşmak üzere Cemal Paşa'dan bir telgraf aldı[93]. Telgrafta onbeş gün sonra Çarcu'da buluşmak gerektiği bildiriliyordu.

Dr. Nazım Bey'in Cemal Paşa'dan Çarcu'ya davet telgrafını aldığı sırada, yani 23 Ağustos 1921 tarihinde Sakarya Meydan Muhaberesi başladı[94]. Ankara'nın tahliye edileceği haberi üzerine Enver Paşa Batum'dan ayrılmıyacağını ve isterse Dr. Nazım Bey'in Cemal Paşa'yla Afganistan'a gidebileceğini söyledi. Dr. Nazım Bey'in Afganistan'a gitmekte ka-

91 Aydemir, a.g.e., c.III, s.556.
92 Aydemir, a.g.e., c.III, s.492-493.
93 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No:239-31, Defter No:11, s.38.
94 Hamza Eroğlu, Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul 1982, s.248.

rarlı olduğunu anlayan Enver Paşa, Onun Afganistan'a gideceği haberini merkez-i umumi kasasına yazdı[95].

1921 yılı Eylül ayında, Afganistan sınırı Çarçu'da Cemal Paşa'yla buluşacakları randevuya vaktinde ulaşmak için Dr. Nazım Bey yolculuk hazırlığına başladı. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra hem Ermenilerden ve hem de Ankara'nın bilmesinden sakınarak güneş altında sıcaktan bir o kadar daha ısınan ve onbeş gün gizlendiği vagondan münasip bir zamanda dışarı çıktı ve Batum'dan ayrılarak Çarçu'ya hareket etti[96].

Batum'da kalan Enver Paşa Trabzon ve Karadeniz Bölgesinin diğer illerinden gelen Lazlarla temasta bulundu[97]. Daha önce Batum'da Dr. Nazım Bey Halil Paşa, Küçük Talat ve kendisinin başkanlık ettiği bir kongre yapmıştı[98]. Ancak Dr. Nazım Bey böyle bir kongreye katılmadığını ve kendisinin adına imza atıldığını İstiklal Mahkemesindeki ifadesinde açıkladı[99].

Enver Paşa'nın Doğu Anadolu'da çıkan gazetelerde aleyhinde muhtelif haber ve makaleler yazılmasına canı sıkıldı. Enver Paşa bu can sıkıntısı sebebiyle heyecanını yenemeyip Türkiye'ye girmeyi bile göze aldı. Mustafa Kemal Paşa'ya karşı küskün ve dargın olup tarafsızlığını muhafaza edemedi. Metanetli ve soğukkanlı olamadı. Mustafa Kemal Paşa hakkında: "Ben o zata hiç bir fenalık etmediğim halde şimdi memleketim için kanımı dökmeğe bile müsade etmiyor" dedi[100].

Ruslar Batum'da Enver Paşa'yı sıkıştırıyorlar hatta tahrik ediyorlardı. Enver Paşa'ya "Paşa Memleketiniz Yunan ayakları altında eziliyor siz burada mı geziyorsunuz?"[101] diyerek sataşıyordu. Rusların tazyikleri karşısında Enver Paşa Anadolu'ya er asker kıyafetine girerek geçmeyi dahi düşünüyordu[102].

---

95 Aydemir, a.g.e., c.III, s.526.

96 T.B.M.M. Arşivi, Dosya no 239/31, Defter No:8, s.35,Defter no:11,s.38.

97 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.40.

98 Aydemir, a.g.e., c.III, s.572.

99 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No:239-31, Defter No:11,s.42-43,Defter No:9, s.40.

100 Aynı Kaynak, Defter No:9, s.40.

101 Aynı Kaynak, Defter No:9, s.40.

102 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239/31, Defter No:9, s.41.

Dr. Nazım Bey Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme arzusunu bildiği için Batum'da kaldığı müddetçe ona mani oldu. Enver Paşa'nın tehlikeli tutum ve davranışlarda bulunmasına, yanlış düşüncelerinin fiile dönüşmemesine gayret etti. Böylece Dr. Nazım Bey; Enver Paşa'nın yanlış bir harekete geçmesine mani olarak Anadolu'yu her türlü dış tehlike ve endişelerden korumaya çalıştı[103].

1. DR. NAZIM BEY'İN BUHARA'DAN MOSKOVA'YA DÖNÜŞÜ

Dr. Nazım Bey, Cemal Paşa'yla Çarcu'da buluştuktan sonra 18 Eylül 1921 tarihinde Buhara'ya ulaştılar[104]. Sakarya meydan muharebesi (12.8.1921-13.9.1921) esnasında Buhara'da bulundu. Dr. Nazım Bey Afganistan hududuna girerken yanındaki bir Türk çavuşunu tutukladılar. Bunu kurtarmak için çok uğraştı. Buhara'da halka konuşmalar yaparak onları şuurlandırdı. Enver Paşa'nın taraftarı olmamaları için gece gündüz çalışarak Buharalıları ikna etti. Hatta Enver Paşa'nın tutum ve davranışlarını hatalı gösterici şekilde yazılar bile yazdırdı[105].

Enver Paşa'nın isyanı üzerine Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının hayatı tehlikeye düştü. İsyandan kaygı duyarak Buhara'dan Moskova'ya özel trenle on iki günde geldi. O günkü şartlarda yaya Buhara'dan Moskova'ya ancak kırkiki günde gidilebiliyordu. Enver Paşa'nın isyanının Ankara'yı sıkıntıya düşürmemesi için o sıcakta, bit ve haşerelerin dolu olduğu, kolera salgının bulunduğu vagonla Dr. Nazım Bey Moskova'ya geldi[106]. Vakit kaybetmeden acilen Fuat Paşa'ya müracaat ederek Enver Paşa'nın isyanının tehlikesini anlattı. "Kemalist Enverist" başlıklı makalenin "Times" gazetesinde yayınlandığını görünce Fuat Paşa'dan bir muhabir göndermesini istedi. Ertesi günü Luid Çorcak adında İngilizlerce meşhur olan "Yazarist" haftalık dergisinin muhabiri geldi. Luid Çorcak'a Enver Paşa'nın vekili sıfatıyla Türklerin İttifak halinde Ankara'nın emrinde bulunduğunu Times gazetesinin yalan haber-

103 Aynı Kaynak, Defter No:9, s.40, Defter No:11, s.46.

104 İsmet Karadoğan, "Cemal Paşayı Ruslar Öldürmüştür" Yakın Tarihimiz, 7.6.1962, c.2, Sayı 15, s.36.

105 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No:239-31, Defter no:9, s.38.

106 Hakimiyet-i Milliye, 20.8.1926,Sayı:1838,T.B.M.M.Arşivi,Dosya no: 239-31 Defter No: 11, s.46.

lerle İngiliz milletini aldatmasının doğru olmadığını "Kemalist Enverist" başlıklı makaleyi yalanladığını ve bu makalenin yanlış olduğunu belirti[107].

Çemal Paşa'nın Almanya'ya gittiği zaman Fransa tarafından davet edilmesi ve Ankara görüşmelerinin yapılması, Fransızların Cemal Paşa'nın çalışmalarından istifade etmeyi düşünmeleri İngilizleri telaşa düşürdü[108]. Cemal Paşa "Bizim bütün İslam memleketlerindeki bu yolda mesaimizin başında Mustafa Kemal Paşa bulunur. Bu istihzarâtımız onun telkiniyle olmuştur. Yarınki hareketimiz de onun emriyle olacaktır."[109]. diyerek Fransızların Ankara hakkındaki ilgilerini artırdı. Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı ve ondan aldığı cevaplardan Cemal Paşa'nın Ankara'ya gitmesi gerekiyordu. Dr. Nazım Bey Cemal Paşa'ya kafkasya ve bilhassa Ermenilerin bulunduğu Tiflis'ten Anadolu'ya geçmesinin çok tehlikeli olacağını söyledi[110].

Cemal Paşa, maalesef Dr. Nazım Bey'in tavsiyesine uymadı. Ankara'ya giderken Avrupa yolunu kullanmadı ve Tiflis'ten geçerken 22 Temmuz 1922 tarihinde Ermeniler tarafından yaylım ateşi açılarak öldürüldü[111].

Cemal Paşa'yı Ermenilerin öldürdüğü söylentilerinin yanısıra Rus Polisi ÇEKA örgütünün da öldürdüğü söylenmektedir. Zira daha önce ÇEKA reisi Cemal Paşa'yı ölümle tehdit etmişti[112].

Cemal Paşa'nın ölümü ve Enver Paşa'nın isyanından sonra Dr. Nazım Bey, Halil Paşa ve diğer arkadaşları Moskova emniyet müdürlüğüne çağrıldılar. Rus emniyet amiri Enver Paşa aleyhine hakaret ederek "Gösterdiğimiz emniyeti suistimal ettiniz, Enver Paşa da bize karşı hiyanette bulunmuştur. Sizlerin derhal memleketimizi terk etmesini istiyoruz" demesi üzerine herkesin şaşkınlıktan dili tutuldu. Bu suskunluk ve endişe karşısında Dr. Nazım Bey: "Enver Paşa aleyhine dil uzatmaya hakkınız olamaz. Enver size itimatla siyasetini a-

107 T.B.M.M.Arşivi, Dosya No: 239-31, Defter No:11, s.45, Defter No:9, s.37.

108 Aynı Kaynak, Defter No:9, s.38.

109 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.39.

110 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.39.

111 Cemal Paşa, Hatıralar(Düzenleyen Behçet Cemal), İst.1977, s.7.

112 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239-31, Defter No:9, s.38.

çıkladı. Sizlersiniz Enver'i aldatarak iğfale kalkışan, sizlersiniz Enver'i aldatmak isteyen. Hiyanet kelimesi O'na verilmiş olamaz. O meşru mukabelesini kullanmıştır. başka değil." diyerek bağırıp çağırdı. Orda bulunanlar bu uygarca yapılan açıklamalar karşısında şaşkına döndüler. Daha önce Türkler aleyhine ağır sözler söyleyen Rus emniyet amiri öfkesini yutarak sustu. Dr. Nazım Bey, Ruslardan ürkmediğini, yılmadığını, korkmadığını ve kendisinin kolay aldatılacak bir adam olmadığını haykırarak Türklerin şeref ve haysiyetini kurtardı[113].

2. MOSKOVA'DAN ALMANYA'YA VE ALMANYA'DAN İZMİR'E GELİŞİ

Dr. Nazım Bey Rusya hududunun dışına çıkması gerektiğini biliyordu. Cemal Paşa ise şehit olmadan önce Dr. Nazım Beye Anadolu'ya dönmesinin zaruri olduğunu söylemişti. Ankara Hükümetinin yurda dönmesine muvafakat vereceğinden emin değildi. Dördüncü defa da olsa Anadolu'ya gelmek için bir kere daha teşebbüs etmeyi mahzurlu görmedi. O tarihte Türk elçisi Fuat Paşa'nın vekili Dr. Nazım Bey'e "Ben Ankara'dan yeni geliyorum, Sizin hakkınızdaki ihtisâsâtı pek güzel bilirim. Bir hafta sonra Anadolu'ya hareketinizi şimdiden temin edebilirim", dedi. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey de telgrafla Ankara'ya müracaat etti. Türkiye'den gelecek telgrafın cevabını bir ay Moskova'da bekledi. Ülkeye girmek izni şöyle dursun ellerinde pasaportu olmayan arkadaşlarına, yanlarında Türk olduklarına dair resim evrak bulunduğu halde, onlara resmi bir belge bile verilmesine müsaade edilmedi. Dr. Nazım Bey, Türk asıllı arkadaşlarına tanıdığı alman konsolosluğu vasıtasıyla birer pasaport aldı. Kendisi, Halil Paşa ve diğer dört arkadaşıyla Moskova'dan 1922 yılı Ağustos ayının ortalarında Rika yoluyla Almanya'ya döndü[114].

Halil Paşa ile birlikte Almanya'da bir müddet gizlendi. Daha sonra diğer arkadaşları kendisinden ayrıldı ve Halil Paşa da akrabası bulunan Nuri Paşa'nın yanına gitti. Dr. Nazım Bey de Bavyera'da bulunan sakin bir alman köyüne gizlice giderek oraya yerleşti[115]. İzmir'in Yunanlılardan geri alınmasını

113 Kuşcubaşı, a.g.e., s.29.

114 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No 239-31, Defter No:9, s.39.

115 Aynı Kaynak, Dosya no:239-31, Defter no:9, s.39.

müteakip, yani 9 Eylül 1922 tarihinden sonra yurda döndü. Tahminen Bavyera'da üç hafta kaldı. İzmir'e dönüşünü Dr. Nazım Bey şöyle anlattı:

"İzmir'in istirdadiyesi(geri alınması) sırasında idi ki Münih'te tanıdığım bir arkadaşım Alman konsolosluğunun bir mektubunu getirdi. O mektup Roma temsilcisi Celalettin Arif Bey'in resmi bir davetnamesiydi. O davetnâmede seyahatiniz Avrupa'da tehlikede olduğundan Ankara hükümeti sizi memlekete davet ediyor diyordu. Bu davet üzerine hemen nam-ı müstearla[116] pasaport yaptırarak Teryeste ve Yunanistan tariki ile ailemin bulunduğu İzmir'e avdet ettim[117]."

D. DR. NAZIM BEY'İN İZMİR'DEKİ HAYATI

Dr. Nazım Bey İzmir'in kurtuluşundan hemen sonra Bavyera'dan, Karşıyaka semtinde bulunan ailesinin yanına geldi. Ailesi Beria Hanımın, ruhi yönden hasta olması sebebiyle zaman zaman nöbeti gelirdi. Kendisinin de maddi gücü oldukça sarsılmış ve ruhen bitkin bir haldeydi. Ailesinin yaşaması için maddi ihtiyaçlarını karşılayamamanın üzüntüsü içindeydi. Belki de eşi, kendisinin bu kadar çileli hayatına tahammül edememekten hasta olmuştu. Bir yandan memleketi kurtarmak için mücadele verirken öbür yandan ailesini ihmal etmişti[118].

Hasretini çektiği Yurduna, ailesi Beria Hanımına ve biricik kızı Sevinç'e kavuştuğu için çok mutluydu. Kızı Sevinç baba günü görmemiş, hanımı Beria, hasretle hergün kocasının yolunu beklemişti. Aile hasretini bilen ve tadan Dr. Nazım Bey'in kötü bir alışkanlığı da yoktu. Çocuklarıyla beraber İzmir'in Karşıyaka'daki evinde sakin hayatını yaşamaya devam etti. Evinin bahçe işleriyle meşgul oldu. Kahveye veya başka bir yere gitmedi. Siyasi hayattan da vazgeçerek herhangi bir partiye girmedi[119]. Bu defa işi daha da sağlama bağladı. İzmir'de devamlı iskan etmek için resmi bir pa-

---

116 Dr. Nazım Bey durumu gereği her gittiği yerde gizlenmek maksadıyla "Hoca Yakup Efendi, Tütüncü Yakup Ağa, Rüstem" gibi müstear isimler kullanmıştır.

117 T.B.M.M.Arşivi, Dosya no: 239/31, Defter no:9, s.40.

118 Aynı Kaynak, Dosya no: 239/31, Defter no:9, s.44.

119 Aynı Kaynak, Dosya no: 239/31, Defter no: 11, s.54.

saport aldı[120].

Akrabaları, yakın dostları, dava arkadaşları Dr. Nazım Bey'i unuttular. Partisinin saltanat sürdüğü devirde gölgesine sığınarak milyonlar kazanan arkadaşları fabrika, iş ve servet sahibi oldu. Fakat eski arkadaşları Dr. Nazım Bey'i yolda gördükleri zaman yüzlerini başka tarafa çevirdiler. Kendisinin mesleği hekimlik olduğu halde bu işle uğraşmak da istemedi[121]. Daha önceki faaliyetlerinde hekimlik bürosu açmamış, memleketin iktisadi kalkınmasına hizmet maksadıyla bakkallık ve toptan ticari işlerle meşgul olmuştu.

Ailesinin geçimini temin etmek ve maddi yönden kimseye muhtaç olmamak için Rus Vapurları Acentalığında çalışmaya başladı. Hem işiyle, hem evinin bahçesiyle meşgul oldu. Bütün maksadı kızı Sevinç'i okutmak aydın ve görgülü bir hanımefendi yetiştirmekti. İyi bir öğrenim için kızını İstanbul'da bulunan Amerikan Robert Kolejine yatılı öğrenci olarak gönderdi. Bundan sonraki zamanını da kızının eğitimine hasretti. Kızı Sevinç'in eğitim öğretimine ne kadar önem verdiği ona ona yazdığı mektuplardan anlaşılıyordu. Kızına yazdığı kendi el yazısı ve imzalı mektupları oldukça anlamlıydı. Ona hem babalık görevini hem de öğretmenlik vazifesini birlikte yaptı. Beria Hanım da iyi ve sağlıklı günlerinde kocası Dr. Nazım Bey ile birlikte kızı Sevinç'e mektuplar yazdı.

Sevinç'in doğum tarihi 30 Nisan 1911 idi. Robert Kolejine 1924 tarihinde kaydoldu. Dr. Nazım Bey ve anne Beria Hanım 30 Teşrin-i Sani 1340 (1924) tarihli mektuplarında kızına öğüt ve nasihatta bulundular. Dr. Nazım Bey mektup kağıdının bir yüzüne, Beria Hanım öbür yüzüne yazdı[122].

Dr. Nazım Bey; bir kaza geçirdiğini, kazada kendisine bir şey olmadığını kızının merak etmemesini, Memduh Bey'in dört çocuğunu yetim bıraktığını Sevinç'in halasının kocası Oğuz Bey'in rahmetlik olduğunu, halasına kendi adına taziyede bulunması gerektiğini, cevap olarak yazdığı mektubundan

---

120 Dr. Nazım Bey adına tanzim edilen 20.5.1339(1923) tarihli İskân Vesikası.

121 Ağaoğlu,a.g.e., s.68.

122 Dr. Nazım Bey'in Kızı Sevinç'e yazdığı 30 Teşrini Sani 1340(1924) tarihli mektubu, s.1.

memnun olduğunu belirterek Sevinç'in başarısını kutladı ve ona moral vermek için "Aferin" dedi. Kızına başarılar diledi. Okulun birinci öğretim yılında derslerin neler, programın nasıl olduğunu, hangi dersleri sevdiğini, öğretmenlerin takdirini alıp almadığını sorarak eğitim-öğretim hakkında ve boş zamanlarında neler yaptığını tafsilatlı olarak yazmasını istedi. Sevinç'in istediği fırında pişmiş bir kutu inciri hazırladıklarını, Konsolos Bey'e teşekkür etmesi gerektiğini bildirirken mektubunda hasretle biricik kızı Sevinç'in gözlerinden öptü.

Beria Hanım, kızından mektup alamadığından şikayet etti. Halbuki Sevinç her hafta mektup yazmayı vaat etmişti. Kızının boş zamanlarda ve resmi tatil olan Cuma günlerinde ne yaptığını sordu. "Benim ne zaman İstanbul'a geleceğimi soruyorsunuz. İstanbul'a gelmek kolay değil kızım. Seni görmek benim için bir emel olmakla beraber bunu yapabilmenin nasıl müşkil ve masraflı olduğunu elbette bilmez değilsin. Senin hasretine ben senin iyiliğin için katlanıyorum. Burada İstanbul'daki gibi güzel ve havadar bir mektep olsaydı seni İstanbul'a gönderir miydim? Bu hasretin acısını senin istikbalini düşünerek göze alıyorum. Sen de bunları düşünerek geceyi gündüze katmak suretiyle çalış." diyerek kızına ikazda bulundu[123].

Sevinç, anne ve babasının kendisinden istediği okul hakkındaki bilgiler yerine kendisinin günlük mûtat yaptığı veya yapmaya mecbur olduğu faaliyetleri yazdı. Sabah kalktım yüzümü yıkadım, mütalaya girdim, yemek saatinde yemeği yedim, derse girdim, sonra teneffüse çıktım... gibi. Dr. Nazım Bey'in kızının anlattığı basit işlere canı sıkıldı. Kızından istediği bilgileri uzman ve modern bir eğitimcilik anlayışı içinde maddeler halinde özetledi[124]. Öğrenmek istediklerini aşağıdaki şekilde yazdı.

1. Öğretmenlerinizin size karşı davranışları nasıl?

2. Öğrenci arkadaşlarından en çok görüşüp sevdiğin,

---

123 Aynı mektup, s.2.

124 Doktor Nazım Bey'in, Sevinç'in 27 Kanunievvel 1324 tarihi mektubuna cevap olarak yazdığı tarihsiz mektubu.

beğendiğin kimler?

3. İstanbul'da bulunup yatılı olmakla İzmir okullarına nisbetle daha çok hangi hizmetlerden faydalanıyorsun?

4. İstanbul'un çocukları İzmir çocuklarına nisbetle daha terbiyeli değil mi?

5. Derslerin hangisinden daha çok zevk alıyorsun?

6. Senin istikbâlin için seni İstanbul'da yatılı bir okula göndermekle iyi mi yaptık, fena mı?

7. Yatılı öğrencilikten memnun musun, değil misin? Memnun olduğun ve olmadığın noktalar nelerdir?

8. Okulda nasıl vakit geçiriyorsun, boş zamanlarını değerlendiriyor musun? Banyolarını düzenli bir şekilde yapıyor musun?

9. Okulunuzda genel konferanslar veriliyor mu?

10. Beden terbiyesi dersinde eğzersiz yaptırıyorlar mı?

11. Okul topluca öğrencilere haftada bir gezi yaptırıyor mu?

12. Cami, müze gibi müesseseler gösteriliyor mu?

Dr. Nazım Bey kızından maddeler halinde sıraladığı sorulara teferruatlı cevap istedi. Dikkatli ve düzenli olmasını, yazılarını özenle yazmasını, dikkatsizliğin çok zararlı olduğunu, tesadüfle bir maksada varılmıyacağını anlattı. Mektubunda "Turan Bey zahmet etmiş mektebine kadar gelmiş, doğrusu büyük insanlık göstermiş, Bunu ne deden ne de Sedat Dayın yapmışlardır. Sen de kendine teşekkür etmişsin. Çok iyi etmişsin kızım. Bilakis bu hareketini beklemezdik. O da Turan Bey sana ne eksikliklerin var dediği zaman verdiğin cevap!... Bak kızım böyle şeylerde vakarı muhafaza etmeli cevap olarak teşekkür ederim, bir şeye ihtiyacım yoktur, olunca babama yazarım demeliydin. Turan Bey'in sana öyle sorması biraz nezakettir. Bu hatayı Rus konsolosunun ziyaretinde de yapmıştın. Vakıa Turan Bey'le komşusu arasında fark yok değilse de herhalde Turan Bey senin pek yakın akrabandan değildir kızım. Ben uzun zamandır işsizim tabiidir ki

senin de benim de annenin de bir çok eksiklerimiz vardır. Şimdi ben önüme gelen dostumdan eksiklerimin alınmasını istersem o dostum ne arsız adam demez mi? Bir kaç defadır bu ince noktayı sana bil münasip yazıyorum. Sana; maatesüf görüyorum ki senin üzerinde büyük bir tesir yapmıyor, yaşın biraz daha ilerleyince elbette bu noktaları daha iyi idrak edersin. Çünkü halefine bir çocuk değilsin", diyerek ona bir kız çocuğunun nasıl olması gerektiğini geniş geniş anlattı.

Mektuplarının kendinin yazmasını, başkasına yazdırmamasını söylerken annesini çok sıkarak üzmemesi ve incitmemesi gerektiğini belirtti. O zamanlar İstanbul'da salgın bir hastalık zuhur etmişti. Kızına bu hastalıktan korunmasını, hastalık dolayısıyla okul tatil edilirse okuldan ayrılmamasının zaruri olduğunu söyleyerek kızının gözlerinden öptü. Sözlerine son verirken hem Beria Hanım hem de Dr. Nazım Bey ayrı ayrı yazılarının altını imzaladılar.

Beria Hanım bir anne olarak kızına 10.1.1925 tarihli mektubuyla duygularını açık açık yazdı. Sevinç, mektup yazmada ihmalkar davranarak annesini çok üzdü. Sevinç, eski hatalarını tekrar edince Beria Hanım da: "Sen kızım anneni üzmekten zevk mi alıyorsun? Eğer maksadın beni kahretmek ise, sana ihbar edeyim kızım kı tuttuğun bu yol iyi bir yol olamaz."[125] dedi. İstanbul'da çıkan salgın hastalığın kızına zarar vermesinden korktu. Sıhhatli olmasını dilerken derslerinin sonucundan olumlu haber bekledi. Beria Hanım ve Dr. Nazım Bey birlikte yazıp imzaladıkları şu mektuplarında Sevinç'e teşekkürlerini ve sevgilerini yazdılar.

"Sevgili Yavrum Sevinç,

6 Şubat tarihli mektubunu aldık çok memnun olduk. Diyebiliriz ki İstanbul'a gideli hiç bir mektup bizi bu kadar memnun etmemiştir. Anne'nin mektubu okurken bilâ ihtiyar "Sevinç bana her hafta mufassal mektup gönderse hasretten çektiğim azalarak yarısı zail olurdu" dedi. Sen bu mektubunla bizi seninle yaşattın. Bir anne ve baba için ne yaptığını bilmek ve düşündüğünü hissetmek, istifade edip etmediğini anlamak, iyiliği fenalıktan tefrik edecek iktidara mâlik olduğu-

125 Beria Hanım'ın 10 Kanun-ı Sani 1925 tarihli mektubu, s.1.

nu görmek ne büyük bir saadettir kızım. Bilir misin sen şimdi henüz bunların verdiği zevki tamamıyla idrak edemiyorsun. Seni sekiz-dokuz ay gözümüz önünden ayırmanın bizim için ne kadar büyük bir fedakarlık olduğunu anlayamazsın. Bu fedakarlıklar kızım hep senin insan-ı kâmil olman içindir. Biz de, senin gibi bulunduğun mektebin derecesinde İzmir'de bir mektep olmadığına kanaat getirdiğimiz içindir ki seni kendimizden ayırdık İstanbul'a kadar gönderdik. Bunun kıymetini bilip ona göre oradan istifade etmelisin. Fakat bu istifadenin husulü için bulunduğun mektebin mükemmel olması kafi değildir. Senin de bu niğmetin kadrini bilerek ve geceyi gündüze katarak çalışman lazımdır. Çalışmazsan mektep ne kadar mükemmel olursa olsun malumâtların ne kadar yüksek ilim ve ahlak sahibi olursa olsunlar sen yine istifade edemezsin. Çocuklarının terbiyesinde noksanlık olduğunu yazıyorsun. İranlıların meşhur bir filozof ve şairi vardır. İsmi Şeyh Sâdi'dir. Buna terbiyeyi kimden öğrendin diye sormuşlar. Cevaben: terbiyesizlerden demiş. Terbiyesiz insanların senin üzerinde nasıl fena bir tesir bıraktığını düşünerek onlardan ve terbiyesizlikten nefret eder, bu suretle terbiyeli, ahlaklı ve seciyeli bir insan-ı kamil olursun. Ve herkes kendini sevdirmiş bulunursa insan için terbiyeden büyük bir mertebe ve servet olamaz. Sen bir kızsın yarın bir aile teşkil edeceksin. Sen ne kadar terbiyeli olursan o ailede o kadar mesut olur. Çünkü erkekler kızların maddi güzelliklerinden ziyade manevi güzelliklerine yani terbiyesine ehemmiyet verirler. Tabii zübbe erkeklerden bahsetmiyorum. Ciddi ve kâmil insanları murat ediyorum. İşte kızım bu nasihatımı da zihninden hiç çıkarma. Sedat dayına gitmişsin buna çok memnun oldum. Turan Bey terbiyeli bir hanımla evleniyormuş, dün perşembe günü nikahları olmuş. Şişli'ye gittiğin zaman veya başka bir suretle Turan Bey'i gördüğün zaman hem bizim namımıza hem de kendi namına Turan Bey'i tebrik et. İnşallah bu hanımla çok mesut olursun deyiver. Hatta uzun zaman kendini görmezsen bir tezkere ile vazife tebriki ifade kusurâne, yazacağın tezkerede de "Muhterem Turan Bey ağabeyim Cevat Paşa hazretlerinin kerimesi hanımla evleneceğinizi Perşembe günü nikahınızın akdedildiğini işittim. Çok sevindim. İnşallah bu hanım sizi siz bu hanımı mesut eder güzel bir aile teşkil edersiniz. Tebri-

kâtımı lütfen kabul ederseniz beni bahtiyar kılarsınız efendim" yaz.

Berrin ablayın ayağını kudurmuş bir kedi ısırdığı için dadı ile beraber bir ay tedavi için İstanbul'a gittiler. Kendilerini elbette görmüşsündür. Dadı Nâciye halan ile Berrin teyzen tarafından sana bazı hediye almak için para getirmiştir. O para ile eksiklerini ikmâl edersin. Ve kendilerine teşekkürnâme yazmayı unutmazsın değil mi kızım. Cici (Hacı) annende bayram için sana para gönderecektir. Onu da o zaman sarf edersin.

Annen kedi köpek gibi hayvanları çok seydiğini bunları daima okşadığını düşünüyor da Berrin ablayın başına gelen bu felâket üzerine aman Sevinç kızım bir hayvanı okşarken dikkat etsin, kudurmuş bir hayvan olmasın diye seni ikaz etmek istiyor. Maazallah yoksa birşey başına gelirse hemen Bey Amcayı haberdar et ki seni tedavi ettirsin. Çünkü kuduz denilen hastalık hem insana çok çektirir hem de hayatına hâtime verir. Sıdıka selamına çok memnun oldu. Bu kız her vakit seni düşünür sever ve selam gönderir. Sen bize mektepte bulunduğun müddetce hangi şeylerden ve derslerden istifade ettiğini ara sıra yazarsan bizi memnun etmiş olursun. Samim ağabeyinin mektuplarını bir okusan, görsen neler yazıyor. Böyle bir evlada malik olan ana ve baba ne kadar mesut bilir misin? Bizim vücudumuz burada fakat unutma bu hislerimiz ve kalbimiz daima seninledir. Hasretle güzel gözlerinizden öperiz yavrum."[126]

Beria Hanım kızını ziyaret maksadıyla İstanbul'a gitti. İzmir'e dönerken kızına üzülmesin diye haber veremedi, bunun üzerine Sevinç çok üzüldü. Dr. Nazım Bey kızının bu üzüntülerini teselli etmek maksadıyla mazeretlerini anlattı ve kendisinin yaşının elliyi geçtiğini ve kızının arkadaşlarıyla güzel vakit geçirebileceğini söyledi. Kızı Sevinç'e sitem ederek yazdığı mektupta:

"Hem Allahını seversen kızım sen anneyin aşıkı mısın? İnsan annesini uzaktan da sevebilir. Şimdi sen tahsil yaşın-

---

126 Dr. Nazım Bey ve Beria Hanım'ın müşterek yazdıkları 12 Şubat 1341 (1925) tarihli mektubu.

dasın. İcap ederse ve vaktimiz olursa ikmal-tahsil için Avrupaya da gidebilir, birkaç sene anneni hiç göremiyebilirsin. Bak ben dört sene annenden uzak yaşamak mecburiyetinde kaldım. Olur olmaz mahrumiyetlere katlanamazsan, hayatta her zaman kendini bedbaht görürsen, vücut cimnastik ile nasıl kesb-i kuvvet ederse, hayatta da bu gibi mahrumiyetler metanet-i ahlakiyen ve sıhhiyen için birer eksersizdir. Böyle tecrübelerle hayatın germ-ü serdine (sıcak ve soğuk) alışır. Metin bir insan olursun. Ufak tefek kederlerle elemlere kuvve-i tahmiliyen artar. Netice itibariyle yeis gibi bezginlikten âzâde olursun. Ömrünü daha mesut geçirirsin, Vaktiyle insanları, insan-ı kâmil yapmak için, bir gün "çile" denilen bir tecrübeden geçirirlermiş. Sen de şimdi bir nevi "çile" çıkarıyorsun demektir. Annenden uzak yaşamak çilesine tahammül gösterirsen olur olmaz mahrumiyetler karşısında kabiliyet-i tahmiliyeni kaybetmez metanet göstermiş olursun, Yani zayıf ruhlu insanlar gibi bedbaht olmazsın kızım."[127]. Diyerek onu istikbaldeki zor ve karışık hayat şartlarına hazırlamaya çalıştı.

Dr. Nazım Bey, bir tek evladı Sevinç'i çok seviyor ve onun sağlığıyla eğitimiyle, kazanacağı bilgilerle ilgileniyor hatta fiziki gelişmesine kadar meşgul oluyordu. Dr.Nazım Bey için 30 Nisan 1911 tarihinin ayrı bir manası ve önemi vardı. Çünkü bugün sevgili kızı Sevinç'in doğum günüydü. Mutluluğunu kızı Sevinç'e sevinç dolu mektubuyla şöyle anlattı:

"Yavrum Sevinç,

Bugün senin doğduğun gündür. Annen ile bu sabah hep senden bahsettik. Küçük yaştan bugüne kadar geçirdiğin safahatı birbirimize tekrar ettik. Anneyin bir defa gözleri yaşla, benim de kalbim tatlı hayat ile dolu olarak belki bir iki saat konuştuk. Bittabi yanımızda bulunmanı çok isterdik. Kayûbetinden dolayı müteessir olduk. Bu kayubiyet senin istikbalde saadetini temin edecek tahsilin yüzünden olduğu için birbirimizi tesellide güçlük çekmedik. Sen yalnız kendi hayatımızı tatmin için sevmediğimizi, hodgan anne, baba olmadığımızı, bütün gayemiz senin ilim ve irfan ve hüsn-ü ah-

127 Dr. Nazım Bey'in 10 Nisan 1925 tarihli mektubu.

lak ile beynel akran temayüz etmiş bir kız olarak görmek olduğunu tekrar ederiz. Sen de arzu ettiğimiz gibi çalışırsın. Fıtrî zekân sayesinde etrafında hiss-i takdir ve muhabbetle dilşâd olursun kızım.

Bugün 30 Nisan 1341(1925) de tam ondört yaşına bastın kızım. Annen de ben de şefkatle gözlerinden öperiz."[128]

Dr. Nazım Bey Castro[129]'ya Fransızca yazdığı mektupta Selanik'te bulunan mirasından bahsetti. Fransızca el yazısıyla itina ile yazdığı mektubun tarihi 30.01.1926 idi. O günlerde maddi yönden sıkıntı ve yokluk içindeydi. Robert Kolejine gönderdiği kızı Sevinç'in eğitim-öğretim masraflarını karşılamakta güçlük çekiyordu. Maddi sıkıntısını gidermek maksadıyla Castro'ya mirasının temini hususunda yardım etmesi için istirhamda bulundu[130].

Maddi Yönden imkansızlıklar içinde bulunan Nazım Bey İzmir Karşıyaka Hayreddin Paşa caddesinde 18 numaralı evinde sakin bir hayat yaşıyordu. Bu sebeple hiç bir partiye girmedi ve kendisine yapılan siyasi teklifleri de kabul etmedi.

E. İZMİR SUİKASTI

Gazi Mustafa Kemal Paşa ile yurt gezisi yaparak kamuoyunun durumunu öğrenmek istedi. Güney gezisini yaptıktan sonra maksadı Bursa, Balıkesir ve İzmir illerini içine alan bir Batı Anadolu gezisi yapmaktı. Bu amaçla 14 Haziran 1926 tarihinde Ankara'dan ayrıldı[131]. 17 Haziran 1926 Çarşamba günü saat onbir sularında Motorcu Giritli Şevki, İzmir valisi Kazım Paşa'ya giderek Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapılacağını haber verdi. Suikast haberi üzerine suikastcılardan Ziya Hürşit Gaffarzâde otelinde, emniyet adlî kısım amiri Mehmet Ali Bey tarafından yakalandı[132]. Diğer suçlular barındıkları yerlerde ansızın basılıp etkisiz hale geti-

128 Dr. Nazım Bey'in 30 Nisan 1925 tarihli mektubu.

129 Castro'nun kimliği tesbit edilememiştir. Fransızca yazdığı mektupta Selanik'te bulunan Castro'ya hitap etmektedir.

130 Dr. Nazım Bey'in 30.1.1926 tarihli mektubu

131 Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Ankara 1982, s.230.

132 Azmi Nihat, Erman, İzmir Suikast ve İstiklal Mahkemeleri, s.14.

rildi[133]. Suikastcıların yakalandığı haberi aynı gün hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de Ankara'ya duyuruldu[134].

18 Haziran 1926 günü şu resmi tebliğ yayınlandı[135]:

"Reisi Cumhur Hazretlerinin seyahatleri esnasında İzmir'de tatbik olunmak üzere bir suikast tertip edildiği keşfedilerek mürettipleri silahları ve bombaları ve hazırlıklarıyla Reis-i Cumhur Hazretlerinin İzmir'e muvasalatlarından bir gün evvel tevkif edilmişlerdir.

Mevkuflar suikast teşebbüslerini itiraf etmişler. Mesele istiklâl Mahkemesine tevdi olunmuş ve mahkeme heyeti davayı mahallinde takip ve ru'yet eylemek üzere İzmir'e hareket eylemiştir."

Ankara istiklal mahkemesi derhal İzmir'e hareket ederek soruşturmaya başladı ve Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi gibi suikast elebaşlarından onüç kişiyi[136] 13 Temmuzu 14 Temmuza bağlayan gece (Salıyı Çarşambaya bağlayan gece) saat 3 de idam etti[137].

İttihat ve Terakki Cemiyetinin eski üyelerinin iktidar ve yetkilerinin ellerinden gitmesinden müteessir oldukları[138] ve bunların gizli komite faaliyetlerine devam ettikleri zannıyla Dr. Nazım Bey 1 Temmuz 1926 tarihinde tutuklandı[139]. 2 Temmuz 1926 da saat 14'de[139] İstiklal Mahkemesinde duruşma yapılarak sanıkların kimlik tesbitine başlandı. Mahkemenin reisi: Ali Bey(Afyon); azaları: Kılıç Ali Bey(Gaziantep) Reşit Galip Bey(Aydın) idi. Reis bey sanıklara adını baba adını, medeni durumunu ve işini sormaya başladı. Sıra Dr. Nazım Beye geldi[140]. Reis Bey Dr. Nazım Bey'e hitaben siz söyleyiniz dedi. O da adının Doktor Nazım, baba adının Hacı Hamit olduğunu, evli ve çocuklarının bulunduğunu ve

---

133 C. Kutay, T.İ.H.M. c.20, s.11592.

134 Erman, a.g.e., s.17.

135 Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, İst.1960, s.201, Milliyet,18.6.1926 sayı 126.

136 Aybars a.g.e., s.350.

137 Hakimiyet-i Milliye, 14 Temmuz 1926.

138 Ali Kılıç, İstiklal Mahkemesi Hatıraları, İst. 1955, s.26.

139 Aybars,a.g.e., s.350,Kemal Tahir,Kurt Kanunu,Tekin Yayınları,3.Baskı. s.355.

140 T.B.M.M. Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtnamesi 1926, Taklib-i Hükümet Dosyası, 12 Ağustos 1926,Pazartesi, Dosya no 239/1 Defter no:1, s.1.

İzmir Vapur Acentasında çalıştığını söyledi[141].

Dr. Nazım Bey'in ilk kimlik tesbiti 2 Temmuz 1926 tarihinde İzmir'de yapıldı. Esas sorgusu Ankara'ya bırakıldı. İstiklal Mahkemesi 17 Haziran 1926 tarihinde İzmir'den Ankara'ya dönerek ertesi günü görevine başladı[142].

F. DR. NAZIM BEY'İN MAHKEMESİ

Dr. Nazım Bey İzmir suikastıyla alakası var zannıyla tutuklandı. Bu zandan başka O İzmir suikastının dışında bambaşka suçlarla itham edilerek mahkeme huzuruna getirildi. Son zamanlarda yaşının ilerlemesi sebebiyle biraz fazla konuşuyordu. Çevresine dikkat etmiyor ihtiyatsız davranıyordu[143]. Bağımsızlık ve milliyetcilik uğrunda hizmetlerinden dolayı arkadaşları arasında tam güven kazanan Dr. Nazım Bey, ihtiyatsızlığı sebebiyle boşboğaz görünüyordu[144]. Pervasızca konuşmasından dolayı Ona suikastla ilgili bilgi verilmesi de mümkün değildi. Dolayısıyla bu meşum olayla ilgisi var zannı ile onu suçlamak büyük haksızlıktı. Zira sır saklayamıyan, boşboğaz rastgele konuşan insanların suikast gibi cinayetle alakası olamazdı. Dr. Nazım Bey Meşrutiyet dönemindeki faaliyetlerinden itibaren Enver Paşa ile olan işbirliğine kadar varan bütün hareketlerinden sorumlu tutularak suçlandı. Mütareke döneminde kendi başına buyruk Enver Paşa'nın faaliyetlerinden sorumlu tutulması ister istemez zihinlere bazı şüpheler getiriyordu. İzmir'in Karşıyaka'sındaki evinden tevkif edilerek mahkemeye çıkarılan Dr. Nazım Bey daha sorgusuna başlanmadan ölüm cezasına çarptırılmış mıydı? O'nu suikastla hiç ilgisi olmayan olaylarla sorumlu tutmak, suçlu göstermeye çalışmak kılıfına uydurmadan başka bir şey değildi[145]..

İstiklal Mahkemesi Dr. Nazım Bey'in suçlu olduğunu ıspat eden ciddi bir belge ibraz edemedi. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın "İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvela tasdik ettirmelisiniz"[146] cümlesinin hükmü Dr. Nazım Bey'e

141 Reis Bey, Dr. Nazım Bey'e hitaben "-Siz söyleyiniz?" diye sordu. O da cevaben "- Doktor Nazım, pederim Hacı Hamit, müteehhilim(evli) çocuklarım var. Vapur Acantasındayım." dedi.

142 Aybars, a.g.e., s.372.

143 Yalçın, a.g.e., s.285, Ağaoğlu, a.g.e., s.69.

144 Aybars, a.g.e., s.384.

145 Kandemir, İzmir Suikastinin İç Yüzü, İstanbul 1955, c.II, s.50-51.

146 Ali Canip Yöntem, "Hizb-i Cedid" Yakın Tarihimiz, 16.8.1962, c.2, Sayı 25, s.355.

uygulanıyor ve o suikast kılıfı içinde cezalandırılıyordu.

Suçlamalar arasında Dr. Nazım Bey'in Mustafa Kemal Paşa'yı "Küçük Napolyon, Gazoz Paşa" gibi sözlerle sağda solda konuşarak alay ettiği de görülmekteydi[147]. Bu iddiaların subutunu Dr. Nazım Bey'in uzun ve geniş ifadelerinde bulmak mümkün olmadı.

Dr. Nazım Bey'in ilk sorgusu 19 Temmuz 1926 tarihinde Pazartesi günü Ankara İstiklâl Mahkemesinde yapıldı. Aynı gün eşi Beria Hanıma şu mektubu yazdı.

"Beria'cığım,

Bir mektubuyun geldiğini ve beni çok memnun ettiğini sana yazmıştım. Lakin az mektup yazıp mektupları (çünkü ondan sonra sana iki mektup yazmıştım.) uzun oldukları için muayne ve tetkiki dolayısıyla belki postaya vermemişlerdir. Onun için bundan sonra senden uzun mektup beklerim. Sana ara sıra sıhhatimi bildirecek bazı mektuplar yazacağım. Elhamdülillah sıhhatce iyiyim, merak edecek hiç bir şey yoktur. Müsterih olduğunu bilirsem benim de gönlüm rahat eder. Sevinç yavrumun gözlerinden öperim. Annene, babana, hemşirene hürmetler. Berrin ümit ederim ki tamamıyla iyileşmiştir. Gözlerinden öperim Beria'cığım.

19 Temmuz 1926 İMZA
NAZIM

Doktor Nevzat Bey'i görsen tavsiyelerini icra etsen çok iyi olur yavrum."[148]

Dr. Nazım Bey ne zaman hangi sorgunun olacağını kısa notlar halinde kaydetti. Buna göre[149]:

"Birinci sorgu 19 Temmuz 1926 Pazartesi günü,
İkinci sorgu 21 Temmuz 1926 Çarşamba günü,
Üçüncü sorgu 22 Temmuz 1926 Perşembe günü,
İddianame 2 Ağustos 1926 Pazartesi günü".

19 Temmuz 1926 Pazartesi günü sonuçlanmayan mahkemenin sorgusuna 21 Temmuz Çarşamba ve 22 Temmuz Perşembe gün-

147 Kinross, a.g.e., s.655.

148 Dr. Nazım Bey'in 19 Temmuz 1926 tarihli mektubu.

149 Dr. Nazım Bey'in 19 Temmuz 1926 tarihli özel mektubu.

leri devam edildi. Bütün soru ve cevaplar Ankara İstiklal Mahkemesi zabıtnamesine kaydedildi[150]. Birinci, ikinci ve üçüncü mahkemede alınan ifadelerin kaydedildiği sekizinci dokuzuncu ve onuncu defterin her sayfasının altı Dr. Nazım Bey tarafından imzalandı[151]. Ancak onbirinci defterin sayfaları imzalanmadı. Ayrıca sekizinci, dokuzuncu ve onuncu defterlerde her ifade tutanağında, celseye ara verilen yerlere "okudum ve imza ederim" cümlesi yazılarak Dr. Nazım Bey tarafından imzalandı. Aşağıda değerlendirmesini yapacağımız ifade tutanağı Türkiye Büyük Millet Meclisi arşivinden alındı, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu defterlerdeki ifade metni bugüne kadar hiç bir yerde yayınlanmadı. Fakat onbirinci defterdeki ifade metni yayınlandı[152].

1. DR. NAZIM BEY'İN İLK YARGILANMASI

Dr. Nazım Bey'in birinci mahkemesi 19 Temmuz 1926 tarihinde Pazartesi günü Ankara İstiklâl Mahkemesinde başladı. Mahkemeye başlarken Dr. Nazım Bey'in adresi ve kimliği tesbit edildi[153]. Adres ve kimlik tesbitinden sonra mahkeme reisi Ali Bey tarafından Dr. Nazım Bey'e İkinci Meşrutiyetin ilanına kadar olan hayatını anlatması soruldu. Mahkeme reisi Ali Bey'in sorusu üzerine Dr. Nazım Bey ikinci meşrutiyetin ilânına kadar geçen hayatını özet olarak anlattı. Rüştiye(ortaokul) mektebinden mezun olduğunu idadi(lise) ikinci sınıftan Askeri Tıbbiye mektebine imtihansız girdiğini, Gülhanenin üçüncü sınıfından ayrılarak Paris'e kaçtığını ve Paris'te tıp fakültesine kaydolduğunu, İstanbul Ankara Tıp Fakültesinde bir cemiyete girdiğini, Paris'e varınca Ahmet Rıza Bey'le gazete çıkarmak için ilişki kurduğunu ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin yayın vasıtası olan Meşveret gazetesini Türkçe-Fransızca olarak çıkardıklarını, Meşveret gazetesinin Paris'te oniki yıl çıkarıldığını, hem tıp öğrenimine devam ettiğini hem de siyasi işlerle meşgul olduğunu, tıp fakültesinden mezun olduktan sonra Fransa'da çalıştığını, II. Abdülhamitin istibdadını yıkmak için Fransa'da çalışmanın

151 Aynı Kaynak, Defter no:8, s.1,2,3,4,5,6,7.....28,29...

152 Yarı resmi Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Dr. Nazım Bey'in ifadelerinin hemen hemen tamamı, Milliyet, Cumhuriyet gibi diğer gazetelerde ise özeti yayınlanmıştır.

153 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No:239-31, Defter no:8, s.1.

güçlüğünü idrak ederek yurda dönmek istediğini, II. Meşrutiyetin ilânından iki yıl önce Makedonya'nın merkezi sayılan Manastır ve Selanik şehirlerine gelmeye karar verildiğini[154], Selanik ve Manastır'a gelmeyi temin etmek için Yunan komitecilerinin yardımından istifade ederek Atina'ya gittiğini, posta baş katibi Talat Bey aracılığıyla Yunan komitecileriyle ilişki kurduğunu, Yunan komitecilerinin yardımı ile ve bir balıkcı kayığıyla Vardar köyüne geldiğini ve oradan Selanik'e ulaştığını söyledi. Selanik'te Talat Bey vasıtasıyla ve Manyaszade Refik Bey'in yardımlarıyla gençlerden oluşan bir merkezî heyet kurduklarını, Selanik'te on iki yıl önce kurulmuş fakat faaliyetleri durdurulmuş "Hürriyet Cemiyeti"ni yeniden diriltiklerini, Hürriyet Cemiyeti'nin, hürriyet ismini bırakarak İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almasında büyük faydalar olacağını, yurt içindeki işlerle Selanik şubesinin, yurt dışındaki işlerle Paris'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinin meşgul olmasına ittifak halinde karar verdiklerini, cemiyet işlerini düzenlemek, Paris ile Selanik'te bulunan cemiyetleri birbirine bağlayıp bütünleştirmek için dokuz ay Selanik'te gizli olarak kaldığını ve büyük çabalar sarfedip faaliyetlerinde muvaffak olduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Paris gurubu ile Selanik gurubunu birleştirdiğini, Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyetini yeterli derecede örgütledikten sonra Izmir'de bulunan Redif fırkalarını İttihat ve Terakki Cemiyetinin gayesine hizmet ettirmek için Kavala Dreme yoluyla, İzmir'e gittiğini, İzmir'de bir yıla yakın kaldığını, bu esnada İzmir'in bütün ilçelerini gezdiğini, İzmir Redif Fırkalarını İttihat ve Terakki Cemiyetinin maksadına iştirak ettirdiğini, 1324 tarihindeki II. Meşrutiyet inkılâbını müteakip İzmir'de bir müddet Anadolu müfettişi umumi unvanıyla kaldığını, daha sonra Bosna ve Hersek meselesi için Avrupa'ya Cemal Paşa tarafından gönderildiğini ve Avrupa'da bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkez-i umumi üyeliğine seçildiğini özet olarak anlattı[155].

Reis, Dr. Nazım Bey'e II. Meşrutiyetin ilânına kadar özetlediği hayatını ayrı ayrı ve tafsilatlı olarak sordu.

---

154 Aynı Kaynak, Defter no: 8, s.1.

155 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.2.

Soruların her birine ayrı ayrı bölümler halinde cevap verdi.

Reis Bey II. Meşrutiyetin ilanından itibaren Balkan savaşına kadar olan hayatını anlatmasını Dr. Nazım Bey'den istedi.

Dr. Nazım Bey hayatının Balkan savaşı sonuna kadar merkez-i umumide geçtiğini, yalnız bir sene umumi katip olarak çalıştığını, bir defa Bosna ve Hersek meselesi için bir defa da Türk öğrencilerini Avrupa Üniversitelerine yerleştirmek için Avrupa'ya gönderildiğini, bu vazifeleri için Avrupa'da sekiz ay kaldığını, Balkan savaşında Selanik'e Hilâl-ı Ahmer hastanesi müdürü ve baş tabib ünvanıyla gönderildiğini anlattı.

Selanik Yunanlılar tarafından işgal edilince Dr. Nazım Bey'e Selanik'i terketmesi gerektiği ve kendisine idam cezasına çarptırıldığını söylenmesi üzerine Dr. Nazım Bey görevinden ayrılmak istemediğini, Yunanlıların kendisini Selanik'ten alıp Atina'ya götürdüklerini ve on bir ay hücre hapis cezasıyla cezalandırıldığını, on bir ay hapis cezasını çektikten sonra İstanbul'a geldiğini ve merkez-i umumideki görevine devam ettiğini söyledi[156].

I. Dünya Savaşına girmek için hangi faaliyetlerde bulunduğu sorulduğunda; I. Dünya savaşına bir kaç ay kala Yunanlıların esaretinden yeni kurtulduğunu, hapishanede iken Yunanlıların kendisini rahatsız etmek için Vanya'nın İskodra ve Edirne'nin düştüğünü haber verdiklerini, Yunanlıların Türklere Anadolu'da misafir gibi baktıklarını anlattı[157].

Esaretten kurtulduktan sonra İstanbul'a geldiğini, İslam mahallelerini, Eyüp ve Fatih gibi semtleri dolaştığını, İslam mahallelerindeki bakkalların Rumlar tarafından işletildiğini gördüğünü, dükkanların Rumlar tarafından işgal edildiğini görmesi üzerine memleketin iktisadi işleriyle uğraşmaya karar verdiğini, ticarete başlayarak kollektif bir şirket kurduğunu, şirketin yönetmeliğini Devlet Şurâsından geçirdiğini

---

156 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.4.

157 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.5

yönetmeliğin müslümanlar tarafından iş yeri açmayı teşvik ettiğini, memleketin iktisadını ilmi yönden intizama koymak için Bilgi Cemiyetini kurduğunu, bu cemiyet vasıtasıyla iktisat alanında uzman kişilerin davet edilerek onların görüşlerinden istifade edildiğini, aynı zamanda merkez-i umumideki vazifesine devam ettiğini izah etti. Umumi harbin ilanından birgün evvel Talat Paşa'nın merkez-i umumiye gelerek "Biz eşit şartlar dahilinde Almanya ve Avusturya ile anlaşma yaptık" diyerek haber verdiğini, anlaşma için Talat Paşa'nın gizli çalıştıklarını söyledi. Reis Bey'in devam ediniz sözü üzerine Dr. Nazım Bey ifadesini vermeye devam etti[158].

Almanya ile yapılan anlaşmanın şartlarından haberi bulunmadığını, Almanya elçisinin umumi harbe Osmanlı Devletinin girmesini teşvik için mevcut hükümet üzerinde tesir etmeye çalıştığını, kendisinin, en az altı ay sonra umumi harbe katılmanın doğru olacağı görüşünde olduğunu, savaşa katılmanın ancak ilkbahar mevsimine tehir edilmesiyle uygun olacağı kanaatinde olduğunu söyledi. Osmanlı Devletinin ilkbaharda savaşa katılma hususunda Almanları ikna etmek için, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in Almanya'ya gönderilmesine karar verildiğini, ancak Halil Bey'in gideceği sırada Karadeniz'de top patladığını, bir yanlışlık sonucu muharebe başladığını; Rusya ile Osmanlı Devleti arasında sulh sağlamak için Rusların uğradıkları zararı ödemek istediklerini, ancak Rusların ağır şartlar ileri sürerek anlaşmayı güçleştirdiklerini, bunun üzerine kabinede bir kaç üyenin istifa ettiğini ve böylece umumi harbin başladığını anlattı[159].

Reis, Dr. Nazım Bey'i doğru söylememekte suçlarken Süleyman Askeri Bey ve Mithat Şükrü Bleda ile birlikte I. Dünya Savaşına girmeyi teşvik ettiklerini ve neden böyle yaptıklarını söyledi. Dr. Nazım Bey, hatıratını toplu olarak yazdığını, Süleyman Askeri Bey'in I. Dünya Savaşına girmeyi teşvik ettiğini İsmet İnönü'nün de I. Dünya Savaşına bir an evvel girmek için çalıştığını, I. Dünya Savaşına girmeye Almanların çirkin bir komplosunun sebep olduğunu, kabi-

158 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.5.

159 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.6.

nenin Ruslara düşmanca muamele edilmesinden habersiz olduğu halde savaşın başladığını, I. Dünya Savaşına girmek için kendisinin ve Mithat Şükrü Bleda'nın hiç bir teşebbüsünün bulunmadığını söyledi.

Umumi harbe girmeden önce İstanbul'da bir yangın oldu. Yangını söndürmek için müdahalede bulunan Alman askerlerinden bir kaçı öldü. Taziye için Dr. Nazım Bey Alman sefaretine gittiği zaman sefir ona Alman düşmanı ve Fransız dostu olduğunu söyledi. Dr. Nazım Bey'de ne Alman düşmanı ne de Fransız dostu olduğunu, ancak Türk milletinin dostu olduğunu açıkladı[160].

Reis Bey, Dr. Nazım Bey'in ifadelerinde doğruluk ve ciddiyet bulunmadığını, İsmet İnönün'nün I. Dünya Savaşına katılmada önemli bir rolünün olmadığını söylerken, Dr. Nazım Bey'e merkezi umumide ve seyahatlerdeki faaliyetlerini gizlemeye çalıştığını ifade ederek sert bir şekilde çıkıştı. Merkez-i umumideki vazifelerini ve merkez-i umuminin ne olduğu hakkında Dr. Nazım Bey'den namusunu kurtarması için doğru cevap vermesini istedi[161]. Dr. Nazım Bey I. Dünya Savaşına girmekten haberinin olmadığını, İsmet İnönü'nün I. Dünya Savaşına girmede faaliyette bulunduğunu Süleyman Askeri Bey'den öğrendiğini, bir mahkeme karşısında sorulan suallere verilen cevabın bir namus sözü olduğunu idrak ettiğini, hakikati söylemesinin kendisi için korkulacak bir şey olmadığını açıkladı. Merkez-i umuminin vazifesinin bir nizamname ile tesbit edildiğini, umumi harb esnasında İttihat ve Terakki Fırkası nizamnamesinin İngiliz fırkaları model alınarak yeniden tanzim edildiğini ve tadilat sebebiyle mebusan ve âyândan belli sayıda üye alınarak Meclis-i Umuminin kurulduğunu izah etti. Meclis-i Umuminin vazifesinin; hükümetten önemli işler hakkında açıklama istemek ve hükümeti ve merkez-i umumiyi denetlemek, yeni yapılacak kongreler için layıhalar hazırlamak olduğunu, kabine üyelerinin aynı zamanda meclis-i umuminin tabii üyesi bulunduğunu söyledi. Dr. Nazım Bey'in açıklaması üzerine Reis Bey tekrar

---

160 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.7.

161 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.8.

O'nu merkez ve meclis-i umumi üyesi olmakla ve merkez-i umumi ile meclis-i umuminin vazifesini yapmadığını ve bu sebeple sorumlu olduğunu belirti. Dr. Nazım Bey meclis-i umuminin, umumu harp yıllarında kurulduğunu, merkez-i umuminin vazifesinin ise bir nizamname ile kayda bağlandığını ve vazifesinin teşkilat ile meşgul olmak, her yıl yapılan parti kongresinin programındaki tadilatı hazırlamak olduğunu anlattı[162]. Dr. Nazım Bey'in uzun izahatından sonra Reis Bey I. Dünya Savaşı yıllarındaki hayatını anlatmasını istedi.

I. Dünya Savaşı başlar başlamaz Balkan harbinde olduğu gibi yaşı askeri hizmet sınırını geçtiği halde hizmette bulunmak istediğini, bir hastanede çalışmak arzusunda olduğunu, ancak arkadaşlarının merkez-i umumide kalmasını istediklerini, başının ve şerefinin dim dik ayakta durduğunu anlattı. Almanya, Avusturya'ya ve Sırbistan'a öğrenci göndermek için Türk-Avusturya ve Türk-Alman Cemiyetlerine üye olduğunu, umumi harp yıllarında bu üç ülkeye binden fazla öğrencinin gitmesine çalıştığını, umumi harbin son zamanlarında Milli Eğitim Bakanlığının altı ay boş kalarak vekaletle idare edildiğini, Talat Paşa'nın kendisini öğrencilerle meşgul olması dolayısıyla, istemediği halde zorla kolundan tutarak Milli Eğitim Bakanlığına getirdiğini, Balkan ordusunun hezimeti üzerine kabineden istifa ettiğini izah etti[163].

Dr. Nazım Bey'e, Milli Eğitim Bakanlığını kabul etmesiyle harbin devamını ve sorumluluğu kabul ettiği sorulunca; o da harbin daha önce başlamış olduğunu, vazifeyi kabul etmenin harbin mesuliyetiyle bir ilgisinin bulunmadığını söyledi. Kabinenin harp mesuliyetine iştirak ettiği iddia edilince; Dr. Nazım Bey kabinede bulunduğu zamanın mesuliyetini kabul ettiğini beyan ederek, harbin devamına taraftar olduğunu, Almanların harbe devam edemiyeceğiz sözü üzerine, kabineden, Wilson prensipleri çevresinde barış yapılabilmesi için Talat Paşa'nın istifasının Meclis-i Vükelâda karara bağlandığını, istifa için hiç bir ses çıkarmadığını, mağlubiyetin verdiği üzüntüyle ve rezil olması dolayısıyla herhangi bir görüş beyan edemediğini söyledi[164].

---

162 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.9-10.
163 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.11.
164 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.12.

Umumi harp hakkında Enver Paşa'nın düşüncesi soruldu. Dr. Nazım Bey Enver Paşa'nın umumi harbin devamına taraftar olduğunu, Rusya ordusununu hezimeti üzerine Kafkasya'da bulunan müslümanlara binlerce silah gönderdiğini, O'nun İngilizleri sevmediğini, Kafkasya'ya geçip orda bulunan iki fırkayı alarak Ermenistanı ezmek ve Kars'ta geçiçi bir hükümet kurmak niyetinde olduğunu, Kafkasya'da bulunan iki fırka kumandanı Nuri Paşa'ya bu amaçla sekizyüz bin lira gönderdiğini, askerlere iki senelik un verdiğini, Enver Paşa'nın kabineden istifası halinde bile boş durmayacağını anlattı[165].

Dr. Nazım Bey'in, Enver Paşa'nın fikri hakkında açıklama yapmasından memnun olmayan Reis Bey; tekrar Enver Paşa'nın şahsî fikrini sordu. Dr. Nazım Bey, O'nun fikri hakkında kanaatını belirtmeden önce, istifa fikri ortaya atıldığı zaman "Ben İngilizlere teslim olmam, ancak milletim beni yargılayabilir" dediğini ve İngilizlere teslim olmamak için tedbirler aldığını söyledi. Kabinenin istifasının şekli hakkında Reis Bey'e genişçe izahatta bulundu. Kongre sonucu Meclis-i umumi azalarından Talat Paşa, Enver Paşa, Dr. Bahattin Şakir ve Dr. Nazım Bey'in yurt dışına çıkması ve yurt dışında bulunduğunun bilinmesinin ülkesi ve kendileri için cezalandırılmak olduğunu açıkladı. Kongre ikmal edilmeden İstanbul'u terkederek Kırım'a hareket ettiklerini belirtti. Ancak Talat Paşa İttihat ve Terakki Cemiyetinin son kongresinde gerekli açıklamayı yaptıktan sonra yurt dışına çıkma fikrinde idi. Dr. Nazım Bey yurt dışına çıkma fikrinde değildi. Reis Bey'e yurt dışına çıkma niyetinde olmadığını, yolculuk hazırlığı yaparak Anadolu'ya gitmek fikrinde bulunduğunu, Anadolu'da Kangıran veya Ortasarı köylerinden birine gitmek için elbise kuşak gibi eşyalarını hazırladığını, teşkilatla beraber çalıştığı arkadaşlarının ortak kararı bulunmadan yurt dışına çıkmak istemediğini anlattı. Fakat hükümet; Ermeni ve Rumlar tarafından mesul tutulacakları gerekçesiyle ittihatcı arkadaşları onlar hakkında ülkeyi terketme kararını verdiler[166].

165 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.13.

166 Aynı Kaynak, Defter No: 8, s.13-15.

İttihatcıların iktidardan çekilmesiyle ülke başı boş ve hükümetsiz kalacaktı. Yurt içinde başıboşluğa meydan vermemek için namuslu bir hükümete görevi devretmek ve yeni bir parti kurarak memleketi teşkilatsız bırakmamak istiyorlardı. Dr. Nazım Bey'e göre namuslu bir muhalefet yoktu. Son kongre de yeniden teşkilatlanmak için yapıldı. Talat Paşa yeni kurulan İzzet Paşa kabinesine Cavit Bey, Hayri Bey ve Hamdi Bey gibi ittihatçıları girdirmeye muvaffak oldu[167].

Kabine herhangi bir kuvvvete sitinat etmiyordu. Reis Bey bu hususta Dr. Nazım Bey'den izahat istedi. O da, Talat Paşa'nın tehlikeli zamanlarda iktidarı teslim etmek için muhalif partiye ne kadar ihtiyaç bulunduğunu, namuslu bir muhalif parti kurulamamasındaki endişelerine katıldığını, yeni kabinenin barış hususunda kendisiyle münasebette bulunmadığını, ancak İkibucuk ay Milli Eğitim Bakanlığı yaptığını anlattı. Reis Bey nereye kaçmak istediklerini, yapılan kongrenin Mondros Mütarekesi karşısında manası olup olmadığının açıklanmasını istedi. Dr. Nazım Bey mütarekenin beklenenden daha iyi şartlarda imza edildiğini tesadüfen rastladığı akrabası Tevfik Rüştü Aras'dan öğrendiğini ve bu haberden çok memnun olduğunu, mütareke haberini almasa bile yurt dışına kaçmaya kararlı olduklarını açıkladı[168].

Reis Bey'e göre Dr. Nazım Bey ve arkadaşları memleketi mukadderatına terkederek yurt dışına kaçıyorlardı. Sorularında onlara ülkenin içinde bulunduğu manzarayı hatırlatıyordu. Dr. Nazım Bey ülkenin içinde bulunduğu durumun daha kötüye gitmemesi için kabineden istifa eder etmez gitmediğini, kongre yaptıklarını, kongrede üyelere harbe başladık ve neticesi şu olduk dediklerini ve gerekli açıklamayı yaptıklarını, kongrede bir gün bulunduklarını, yeni bir parti kurduklarını, İttihat ve Terakki Cemiyeti yerine Teceddüt Fırkasını kurduklarını ve böylece İttihat ve Terakki Cemiyetinin lağvedildiğini açık açık izah etti[169]. Reis Bey'in duruşmaya

---

167 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.13-15.

168 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.16.

169 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.18-19.

son vermek istemesi üzerine 19 Temmuz 1926 tarihinde yapılan ilk sorgulama sona erdi[170].

İkinci yargılaması 21 Temmuz Çarşamba günü yapıldı. Mahkeme reisi sorularını Dr. Nazım Bey'in cevaplarına göre veya daha çok açıklanmasını istediği konulara göre sordu. İkinci yargılamaya, memleketi nasıl ve ne şartlarda terkettiklerini, para ve araç durumunu, cemiyetin maddi gelirinin izah edilmesini istemesi hakkındaki sorularla başladı[171].

Enver Paşa Almanlarla anlaşarak bir torpito hazırlamıştı. Dr. Nazım Bey arkadaşlarıyla birlikte Moda semtindeki evinde birleştiklerini, Moda iskelesinden bir estimbot vasıtasıyla Yeniköy önlerinde bulunan Alman torpidosuna geldiklerini bu torpido ile yurt dışına kaçtıklarını anlattı. Yurt dışına çıkarken ailesine üç yüz lira ve kendisine de on sekiz lira bıraktığını, Talat Paşa'nın yanında dokuzyüzbin lira[172] olduğunu, yurt dışında en fazla beş ay kalmayı tasavvur ettiklerini bu sebeple fazla para almadıklarını, o devirde Almanya'nın çok ucuz olduğunu söyledi. İttihat ve Terakki Cemiyetinin gelirinin muhtelif yardımlar, gayrımenkul ve cemiyete üye olanların aidatları, halkın gelirinin yüzde birini cemiyet adına tahsil edilmesi ve saray mensupları tarafından verilen mücevherât ve İttihat ve Terakki Cemiyetine II. Abdülhamit tarafından hediye edilen Selanik'deki İttihat Bahçesi gibi gayrı menkullerin gelir kaynağı olduğunu anlattı. Daha sonra Reis Bey, Dr. Nazım Bey'in Anadolu'da devam etmekte olan milli mücadeleye karşı takındıkları tavrı ve İstanbul'dan ne maksatla nasıl ayrıldığını, kimlerle nereye gittiklerini sordu[173].

Dr. Nazım Bey, Reis Bey'in bu sorusuna çok uzun cevap verdi. İstanbul'dan hareketinden itibaren yirmi dört saat sonra Sivastopul'a vardıklarını, Enver Paşa'nın Azerbaycan ve Kafkasyada bulunan ordunun başına geçerek kendi projesini uygulamak için Kırım'ın merkezi olan Bahçe Saray'da inip

---

170 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.20.

171 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.21.

172 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.22.

173 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.23.

kendilerinden ayrıldığını, kendilerinin üç Alman askeriyle yoluna devam ettiklerini, Brestişok yoluyla Turizağ'a geldiklerinde ikiyüz kilometre uzaklıkta bulunan Berlin'de ihtilal yapan komünistlerin hakim olduklarını öğrendiklerini ve Alman kralının Hollanda'ya kaçtığını söyledi. Almanya'daki faaliyetlerini, İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyetini kurduklarını, Enver Paşa'nın Kafkasya'da yaptıklarını, Berlin'e gelişini ve tekrar Berlin'den Moskova'ya yolculuğu esnasındaki maceraları, Komünistlerle olan ilişkilerini, Ankara'yı yurt dışında savunmak için yaptıkları teşebbüslerini, Avrupa'da yaptıkları seyahatlerin bir netice vermeyeceğini anlayınca yurda dönmek için Talat Paşa'nın vurulmasından kırkbeş gün evvel Mustafa Kemal Paşa'ya mektup yazdığını ve mektubun cevapsız kaldığını, Talat Paşa'nın şehadetinden sonra Enver Paşa tarafından Moskova'ya davet edildiğini, bu davet üzerine Moskova'ya gittiğini, Enver Paşa'nın milli mücadele aleyhine bir harekette bulunmasına engel olduğunu, Kütahya-Eskişehir hattının düşmesi üzerine Batum'a Enver Paşa ile gittiğini; Afganistan'da bulunan Cemal Paşa'ya Çarcu'da buluşmak üzere telgraf çektiklerini, Yunan ordusu Sakarya'ya doğru ilerlerken Cemal Paşa'dan telgraf aldığını, Enver Paşa'yı Batum'da bırakarak Çarcu'da Cemal Paşa ile buluşmak ve Afganistan'a gitmek üzere yola çıktığını, kendisinin Afganistan'a gitmek için yolculuğa çıkmasıyla Enver Paşa'nın serbest kaldığını, Times gazetesinde çıkan Enverist-Kemalist isimli makaleyi tekzip ettiğini, Türk ordusunun bir bütün olarak Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde olduğunu yazdırdığını, Buhara'da halkı Enver Paşa'ya katılmaması için propaganda yaptıklarını, Cemal Paşa'nın faaliyetlerinin Ankara tarafından beğenildiğini ve onun Ankara'ya gitmesini uygun gördüğünü uzun uzun anlattı[174].

Dr. Nazım Bey, Cemal Paşa'ya Avrupa yoluyla Anadolu'ya dönmesini, Ermenilerin merkezi bulunan Kafkasya ve bilhassa Tiflis'ten geçmemesini söyledi. Fakat Cemal Paşa Dr. Nazım Bey'in tavsiyesine uymayarak Anadoluya geçmek için Teflis yolunu tercih etti ve Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürüldü[175].

174 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.32.
175 Aynı Kaynak, Defter No:8, s.39.

Cemal Paşa Kafkasya'ya inerken kendilerinin Halil Paşa ile beraber Rıka yolu ile Almanya'ya döndüğünü, Halil Paşa'nın akrabası Nuri Paşa'nın yanına gittiğini, kendisinin Bavyera'da bir köye yerleştiğini, İzmir'in Yunanlılardan geri alınmasını müteakip Roma temsilcisi Celalettin Arif Bey'in daveti üzerine Teryeste ve Yunanistan yolu ile İzmir'e ailesinin yanına döndüğünü, Batum'da uzun müddet kalmadığını ve bu sebeple yapılan toplantıdan haberi bulunmadığını, kendisi Batum'da bulunmadığı halde adına Enver Paşa tarafından imza atıldığını izah etti[176].

Mahkeme reisi Batum'daki kongre hakkında geniş malumat istedi. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey, Enver Paşa'nın yaptıklarını anlatarak; onun boş durmadığını, sabahleyin kalkar kalkmaz bir proje hazırladığını veya eşine mektup yazdığını, bazan hiç olmayan şeye kendisi tarafından karar verilince onu olmuş gibi kabul ederek mektuplar yazdığını, üç arkadaş tarafından yapılan görüşmeyi ertesi günü kongre diye yazdığını, Enver Paşa'nın son zamanlarda asabileştiğini ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde konuştuğunu söyledi. Rusların Enver Paşa'yı çok sıkıştırdıklarını, Anadolu'ya gönüllü asker kıyafetinde geçmek istediğini, Batum'da üç arkadaş arasında yapılan fikir alışverişini kongre olarak yazdığını, Paşanın sinirli ve şaşkın bir halde bulunduğunu, Çerkez Sami'nin teşviki üzerine neticesi meçhul bir maksada yöneldiğini, Ankara'nın aleyhinde bir teşebbüste bulunmasına aklının ermediğini açıkladı. Batum'da yapılan kongreye Enver Paşa tarafından imzasının adına kendisi olmadığı halde atıldığını söyledi[177].

Dr. Nazım Bey'in üçüncü duruşmasına 22 Temmuz 1926 Perşembe günü devam edildi. Duruşmanın ilk sorusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti namına yapılan faaliyetlerin sırasıyla izah edilmesi istendi.

Dr. Nazım Bey Batum'da İttihat ve Terakki Cemiyeti namına yapılan faaliyetlerden haberi bulunmadığını, kendisine ne yazıldığını hatırlamadığını, Enver Paşa'nın her yazdığını görmediğini, vagonda gizlenirken ayrıldığını daha önceki ifadesine bağlı olarak anlattı. Batum'da Küçük Talat ve

176 Aynı Kaynak, Defter no: 9, s.40.

177 Aynı Kaynak, Defter no: 9, s.41-42.

Halil Paşa'yı gördüğünü bildirdi. Reis Bey, Dr. Nazım Bey'den evinde bulunan ve Enver Paşa'nın takma adı olan Ali imzalı mektupla ilgili açıklama yapmasını istedi. Mektuptaki "sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleye hacet yok"[178] cümlesi bazı endişeleri ortaya koyuyordu. Dr. Nazım Bey mektubun Enver Paşa'ya ait olduğunu kendisinin, Batum'dan ayrıldıktan bir buçuk ay sonra Cemal Paşa ile Moskova'ya geldiği zaman mektubu orda bulduğunu, Enver Paşa'nın yanında bulunmasının sebebi onu yanlış bir harekete teşebbüsten men etmek olduğunu, Batum'a gelmek için yurda girmemeyi şart koştuğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın izni olmadan yurda girmenin aleyhinde bulunduğunu, eğer böyle bir maksadı olsaydı Batum'a geldiği zaman içeri girme zemininin müsait olmasından istifade ederek girebileceğini, içeri girmeyip Afganistan'a Cemal Paşa'nın yanına gitmeyi tercih ettiğini söyledi[179]. Almanya'da takma adı Rüstem ismini kullandığını mektupta geçen Nihat'ın yeğeni olduğunu anlattı.

Dr. Nazım Bey'den İzmir'in geri alınmasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti namına yaptığı faaliyetlerin sırasıyla izah etmesi istenildi.

Dr. Nazım Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti namına hiçbir kongrede bulunmadığını, hanımıyla beraber İstanbul'da bulunurken Cavit Bey'in evinde sayıları onikiyi bulan arkadaşlarıyla birlikte toplandıklarını, toplantıda Kemal Bey'in İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünün uzun uzadıya anlatıldığını, Kemal Bey'in arkadaşlarının görüşünü almak için Mustafa Kemal Paşa'dan izin alarak toplantı yaptığını, toplantının sonucunun Ankara'ya bildirilmesi görevinin Kemal Bey'e bırakıldığını, seçimle ilgili maddelerden tevhid-i kuvâ'ya ait maddeye muhalif olduklarını anlattı. İttihat ve Terakki Cemiyetini yeniden diriltmek hakkında hiçbir teşebbüste bulunmadığını tekrarladı[180].

Reis Bey, Cavit Bey'in evinde yapılan kongre hakkında daha teferruatlı sorular sordu. Dr. Nazım Bey, kongrenin

178 Enver Paşa'nın Dr. Nazım Bey'e yazdığı 17.9.1921 tarihli mektubu.
179 T.B.M.M. Arşivi, Dosya no: 239-31, Defter no:9, s.43.
180 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.45.

kaydedilip edilmediğini bilmediğini, kongreye katılan üyelerden bir kısmının isimleriyle birlikte hatırladığını, bu kongreye katılanlardan İsmail Canbulat ve Şükrü Bey'in millet vekili olduklarını söyledi. Kongrede millet vekili adaylığı için görüşme yapılmadığını, toplantının iki defa tekrar ettiğini anlattı[181].

Dr. Nazım Bey'in evinde; Cavit Bey'in evinde yapılan toplantıda kararlaştırılan dokuz maddelik bir program bulundu . Reis Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti namına hazırlanan program hakkında sorular sordu. Dr. Nazım Bey, sorulara tek tek cevap verirken, programın kendisine İzmir'de iken Kemal Bey tarafından gönderildiğini,böyle bir projeyi kendisinin görüşünü almak için göndermiş olacağını zira Kemal Bey'in eskiden beri siyasi arkadaşı olduğunu, proje için her hangi bir görüş yazmadığını, seçimlerden önce ve sonra İttihat ve Terakki adına hiçbir teşebbüste bulunmadığını açık açık anlattı[182].

Reis Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti namına hazırlanan programla ilgili Kemal Bey ile Dr. Nazım Bey arasında görüş birliği bulunduğunu söyledi. Reis Bey'in sözleri üzerine Dr. Nazım Bey; Kemal Bey'in resmî izin almadan bir parti kuramıyacağı hakkında kanaatını, eşinin ruhi hastalığı sebebiyle en son Eylül 1925 de İstanbul'a gittiğini, Terakkiperver fırkası kurulunca evinde bulunan programı Kemal Bey'in gönderebileceğini belirtti[183].

Duruşma devam ederken Dr. Nazım Bey'in cevaplarından Reis Bey tatmin olmadı. Sorulan suallere cevap verirken yanıltıcı sözler söylediğini, evinde bulunan programın tatbiki için çalıştıklarını, İzmir suikastinin adı geçen programı uygulamak istemeleri neticesinde meydana geldiğini, suikast sebebiyle mahkeme huzurunda bulunduklarını, hatırlamıyorum böyle veya şöyle olmuş gibi cümlelerin kendilerini Kanun'un pençesinden kurtaramıyacağını, hakikata gelerek doğru cevap vermesi gerektiğini ihtar etti[184].

---

181 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.46.

182 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.47.

183 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.48.

184 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.49.

Mahkemede Reis Bey'in ihtarı karşısında Dr. Nazım Bey eski cevabını tekrar etti. Programı aldığı zaman üzerinde herhangi bir görüş bildirmediğini ve programı kimseye göstermediğini, program ile İzmir suikasti arasında hiç bir ilginin bulunmadığını, suikastlerin meşru olmadığını ve suikastle herhangi bir sonuca varılamıyacağını, mesleği ve başlangıçtan beri hayatı hakkında yeteri kadar izahatta bulunduğunu ifade etti.

Kemal Bey'in dokuz maddelik programını Dr. Nazım Bey'e göndermesinin sebepleri soruldu. Bu soruya, cevap olarak Terakkiperver fırka mensuplarının kendisini davet ettiklerini, aynı teklifin Kemal Bey'e de yapılabildiğini ve bu vesileyle programın kendisine gönderilebildiğini Kemal Bey'in mektubunda programla ilgili izahatın yapıldığını, söz konusu programın gönderildiği tarihin çok eski olduğu için daha fazla açıklama yapamadığını, hasta bir hanımla meşgul olduğunu, programın gönderildiği zamandan beri evrâkı arasına terkedilmiş bulunduğunu namusu üzerine yemin ederek söyledi.

Reis Bey, İsmail Canbulat ve Şükrü Beyler'in Mustafa Kemal Paşa'nın seçimle ilgili esaslarını kabul ettikleri için millet vekili seçildiklerini ve bunların nasıl Terakkiperver fırka mensupları tarafından davet olunduklarını sordu.

Dr. Nazım Bey, milletvekili seçilen arkadaşlarının kendisinin diğer bir partiye davetini; aralarında verilmiş bir karar bulunmadığına delil olarak gösterirken, ülkede serbest parti kurma zamanının bulunmadığını arkadaşlarına izah ettiğini, ailesinin maddi ihtiyaçlarını temin etmeden siyasi bir partiye girmemek niyetinde olduğunu söyledi. Terakkiperver Fırkaya girmek için kendisine İzmir'de şahsen teklif yapıldığını ve girmek istemediğini arkadaşlarına bildirdi. Dr. Nazım Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti namına çalışmak da istemediğini ifade etti[185].

Dr. Nazım Bey'in emeli Mustafa Kemal Paşa'nın kuracağı partide çalışmaktı. Ancak, Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın arasındaki haberleri okumuştu ve bu vesile ile Mus-

185 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.49-50.

tafa Kemal Paşa'nın ruhi yapısını, İttihat ve Terakki Cemiyetine olan tavrını biliyordu[186].

Reis Bey; memleket idarecilerinin serbest parti kurmaya mani olduğunu ifade eden Dr. Nazım Bey'in maksadının izahını istedi. Dr. Nazım Bey, serbest parti kurmanın mümkün olamıyacağını Mustafa Kemal Paşa'nın nutukundan anladığını, serbest parti kurmanın memleket için faydalı olacağını, cumhuriyetle yönetilen bir ülkede tek partinin bulunduğunu aklına sığdıramadığını, mecliste muhalif bir partinin bulunması kanaatinde olduğunu uzun uzun anlattı[187].

Reis Bey, Kemal Bey'in dokuz maddelik programını ve maddeler hakkında görüşünü bildirmesini Dr. Nazım Bey'den istedi. Dr. Nazım Bey her maddeyi kendi görüşüyle birlikte açıkladı. Yedinci madde de "merkez-i hükümet İstanbul şehridir" hükmü bulunuyordu[188]. Dr. Nazım Bey bu programın Ankara'nın başkent olmasından önce hazırlandığını ve İstanbul'un başkent olmasını uygun görmediğini söyledi. Reis Bey duruşmaya son vereceğini belirtirken Dr. Nazım Bey'in diğer arkadaşlarıyla haberleşme yapıp yapmadığını sordu. O da Kemal Bey'le haberleşemediğini, İsmail Canbulat'ın Terakkiperver Fırka kurulunca Muğla'ya akrabasına giderken İzmir'e uğrayıp üç gün kaldığını, son iki seneden beri haberleşemediklerini, iki yıl önce Terakkiperver Fırkaya girmesi için mektup yazdığını fakat onun bu mektubuna cevap vermediğini söyledi. Karşılıklı geniş soru ve cevaplar şeklinde üçüncü duruşma sona erdi[189].

2. İDDİANAME

2 Ağustos 1926 Pazartesi günü sanıklar Ankara'nın Cebeci semtindeki İstiklal Mahkemesi salonuna getirildi. Salona getirilen sanıklardan Cavit Bey'in sol tarafında oturan, tutuklu bulunmasından dolayı kır sakalları uzamış olan, tayır ve hareketleriyle dikkatleri üzerine çeken biri vardı.

---

186 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.51.

187 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.52-53.

188 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.55.

189 Aynı Kaynak, Defter No: 9, s.55.

Bu adam, daha önce sokaklarda dolaşırken Mustafa Kemal Paşa'nın aleyhine sözler sarfetmekten çekinmeyen, İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli idarecisi, üzerine gül rengi elbise giymiş, temizlik ve ağırbaşlılığı üzerinde taşıyan Dr. Nazım Bey'di[190].

Pazartesi öğleden sonra saat tam ikide İstiklâl Mahkemesi heyeti salona geldi. Mahkeme reisi sanıkların kimlik tesbitine başladı. Herkese adını, baba adını, mesleğini ve ailesini sorarak cevaplarını kaydettirdi. Sıra Dr. Nazım Bey'e gelince Reis Bey, Dr. Nazım Bey'e hitaben: "S z söyleyiniz?" dedi. Dr. Nazım Bey'de: "Doktor Nazım, Pederim Hacı Hamit, müteehhilim (evliyim), Çocuklarım var. Vapur acantasındanım." diyerek cevap verdi.

Salonda bulunan bütün sanıkların kimlikleri bu şekilde tesbit edildikten sonra Mudde-i Umumi (savcı) Necip Ali Bey iddianameyi sanıkların huzurunda yüksek sesle okudu. İddianamesinde: "Öteden beri en ince noktalarına ve teferruatına kadar tasavvur ve tasmim edilerek ve bu hususta Ankara ve Bursa'da bazı tecrübeler yapıldıktan sonra, nihayet Reis-i Cumhur Hazretlerinin İzmir seyahatleri esnasında tatbik edilmeye karar verilen suikast meselesinin Ziya Hurşit ve hempası tarafından müşarunileyh hazretlerine herhangi bir kin ve garazın tevlit ettiği ağraz-ı nefsiyaden ziyade merkumların takib-i hükümet gaye-i menfuresi ile teşkil etmiş bir cemiyet-i hafiye-i mahsuşe tarafından tahrik ve teşvik edildikleri, bu kanlı cemiyette Terakkiperver fırkaya mensup mücrimiyetleri tahkik eden bir çok eşhastan maada, mukaddima memleketin mukadderatını ülûm (elemler) ve harâbiyete sevk eden mefhus İttihat ve Terakki Cemiyeti rüesâsından bazılarının da alakadar bulunduğu ve ancak maznun sıfatıyle taht-ı tevkife almış olan bu eşhasın vaziyet-i cürmiyelerinin suikast meselesiyle irtibat ve alakaları görülmekle beraber vasi ve şâmil faaliyet-i siyasiyede bulundukları mahsus olmuş olduğundan, başlı başına bir mevzu teşkil eden bu davanın ayrıca rü'yet ve intaç edilmesi hakkında makam-ı acziyenin

---

190 Hakimiyet-i Milliye, 3.8.1926, Sayı: 1821.

talebi heyet-i celilelerinde muvafık..."[191] diyerek dokuzunu mahkemenin ikinci duruşmasını açtı.

Mudde-i umumi Necip Ali Bey 2 Ağustos 1926 Pazartesi günü iddianameyi okurken, mütareke yıllarından İzmir suikastine kadar olan hadiselerin tarihçesini anlattı. Bu tarihçede "İttihat ve Terakki Fırkasını sureten fesh etmiş görünerek Türk vatanını istila ordularına teslim edip firar eden merkez-i umumi rüesâsı ve o günden beri bu bethaht, memlekete tekrar musallat olmak azm ve kararını terk etmemişlerdir." dedi. Onları, vatanı batırmak ve düşmana yardım etmiş olmakla suçlarken, vatanı kurtaranlara "mevki-i iktidar"i bir türlü layık görmeme gafletiyle kınadı. O günün tanınmış gazetelerinde bir muharrir sütununda "Batum kongresindeki esas karar, tâ İzmir suikastına kadar, her vakit başka bir şeytani şekle bürünerek devam etmiş, bir hâfi cemiyet her fırsat zannettiği şeyden başka türlü istifade edip alçak gayesine doğru yürümüştür. Bu hâfi cemiyetin Ankara'ya karşı yaptığı çevirme hareketleri, hazırladığı pusu ve tuzaklar bir zabıta romancısının hayaline gelmeyecek kadar girift ve şayan-ı hayrettir. Bu adamların bu gizli yaptıkları işe, birde bize karşı takındıkları tavır ve sûrete bakarak, her türlü ahlaki, insani alakalardan beri olduklarına hükmetmemek kabil midir?"[192] diyerek mahkemenin onların aleyhine hüküm vermesini adeta teşvik etti.

Dr. Nazım Bey, taklib-i hükümet ve İzmir suikastı suçundan yargılandı. Birinci, ikinci ve üçüncü duruşmada gördüğümüz gibi mahkeme reisinin sorduğu soruların suikastla bir ilişkisi bulunmamaktaydı. Mahkemede yapılan duruşmada Reis Bey'in sorularından ve savcının iddialarından Dr. Nazım Bey, kendi notlarında görüldüğü gibi şu hususlardan dolayı suçlu bulundu[193].

1. Mütareke yıllarında yurt dışında Ankara hükümeti aleyhine Enver Paşa ile gizli bir teşkilatta çalışmak Batum seyahatı ve Batum kongresi macerası,

---

191 Aynı Gazete, 3.8.1926, s.1821.

192 Falih Rıfkı, "İddianame", Hakimiyet-i Milliye, 3.8.1926, Sayı:1821.

193 Dr. Nazım Bey'in hapishanede kağıda aldığı notu.

2. Cavit Bey'in evinde yapılan toplantıya katılmak,

3. Terakkiperver Partisine maddi ve manevi yardımda bulunmak ve Şükrü Bey'e İzmir'deki seçim sonuçları hakkında mektup yazmak[194].

4. İstiklâl Mahkemesi reisinin sorduğu sorulara verdiği cevaplarda samimi ve doğru olmamak.

5. Gizli bir teşkilat adına İzmir'de propaganda yapmak, şüpheli ifadeler ve sözler söylemek.

6. Halil Menteşe'ye yazdığı mektupta kendisinin himaye edilmesini istemiş olmak[195].

7. İzmir suikastinin hazırlıklarından ve teşebbüslerden haberi bulunmak,

8. Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya karşı tereddütlü olmak ve mevcut iktidara karşı düşmanca davranmak,

Bu sekiz maddelik suçlamaların dışında Dr. Nazım Bey, Enver Paşa'nın Moskova'dan kendisine yazdığı mektupla da suçlu bulundu[196]. Dr. Nazım Bey'in takma ad olarak Rüstem, Enver Paşa'nın ise Ali adını kullanıldığı mektupda; yazılarının şüpheleri üzerine çektiği ifade edildi. Şükrü Bey'e yazdığı mektubu[197] ve Halil Menteşe'ye yazdığı 27 Kanun-i Evvel 1340(27 Aralık 1924) tarihli mektub[198] suçlamada birinci derecede delil olarak kullanıldı.

3. DR. NAZIM BEY'İN SON YARGILANMASI

Dr. Nazım Bey'in dördüncü ve son duruşması 8 Ağustos 1926 Pazartesi günü yapıldı. Basın, Dr. Nazım Bey'in duruşmasını flaş haber olarak verirken onun hakkında "İttihat ve Terakki Cemiyetinin en çalışkan ve en sadık adamı sıfatıyla taklib-i hükümet ve İzmir suikasti suçundan tarihi mahkemede sorguya çekiliyor." dedi[199]. Dr. Nazım Bey, iddianamedeki ve önceki duruşmalardaki kendisine yapılan suçlamaları

194 Enver Paşa'nın Dr. Nazım Bey'e yazdığı 17.9.1921 tarihli mektubu.

195 Dr. Nazım Bey'in Şükrü Bey'e yazdığı tarihsiz mektubu.

196 Enver Paşa'nın Dr. Nazım Bey'e yazdığı 17.9.1921 tarihli mektubu.

197 Dr. Nazım Bey'in Şükrü Bey'e yazdığı tarihsiz mektubu.

198 Halil Bey'i Dr. Nazım Bey'e yazdığı 27 Kanunievvel 1340(1924) tarihli mektubu.

199 Hakimiyet-i Milliye, 16 Ağustos 1926.

maddeler halinde yazmıştı. Yazdığı notları çerçevesinde İstiklâl Mahkemesi huzurunda sorulan sorulara hiçbirşeyden çekinmeden tarihi mahiyette olan cevaplarını açık ve doğru bir şekilde söyledi[200].

8 Ağustos 1926 Pazartesi günü Ankara İstiklâl Mahkemesinde yapılan duruşmada, Mahkeme sayısı:6, Reis: Necip Ali Bey, Azalar: Kılıç Ali Bey ve Reşit Galip Bey'lerin isimleri deftere kaydedildi[201]. Dördüncü duruşmada mahkeme reisi Necip Ali Bey'in ilk sorusu, II. Meşrutiyetin ilanından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti veya fırkasında ne gibi vazifelerde bulundunuz oldu. Dr. Nazım Bey'den bu soruya cevap vermesini isteyerek duruşmayı başlattı[202]. Dr. Nazım Bey sözkonuşu duruşmada; ifadelerinde, daha önceki duruşmalarda verdiği cevapların aynısı olmasına dikkat etti. II. Meşrutiyetin ilânından bir sene sonra katib-i umumi olduğunu, ondan sonra merkez-i umumi üyesi olarak kaldığını, 30 Ekim 1918 mütarekesinden iki ay evvel Milli Eğitim Bakanlığı yaptığını ve iki ay Bakanlık hizmetinde bulunduğunu, II. Meşrutiyetin ilânından sonra Selanik, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde yardım aldığını, kendisinin İzmir'de otuzbin, İstanbul'da dörtbin lira para topladığını ancak cemiyetin para işlerine karışmadığını, Cemiyet için tarla ve mücevherât hediye edildiğini, cemiyetin kasasına yetmişbin altın teslim ettiğini, sandıkta dokuz bin lira değerinde yüzüklerin ve şamdanların bulunduğunu, Enver Paşa ile Selanik'ten Alman'ya'ya gönderilen dörtyüz bin liralık kıymetli taştan haberi olmadığını söyledi[203]. Reis Bey soruları kısa ve çok değişik şekilde sorarak duruşmaya devam etti. Dr. Nazım Bey de kısa sorulara kısa fakat ayrıntılı cevap verdi. İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkez-i umumisinin Balkan savaşından sonra İstanbul'a nakledildiğini, İtalyan savaşında Selanik'te bulunduğunu, umumi harpten önce İstanbul'da olduğunu, Almanya ile yapılan ittifak hazırlığına karışmadığını, daha önceki ifadesinde açıkladığını belirterek Almanya ile yapılan anlaşmadan bilgisi olmadığını söyledi[204].

200 Hakimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1926.

201 T.B.M.M. Arşivi, Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtnamesi, İzmir Suikasti, Dosya No: 239-31, Defter No:11, s.1.

202 Hakimiyet-i Milliye, 16 Ağustos 1926.

203 T.B.M.M. Arşivi Dosya No: 239-31, Defter No:11, s.1-3.

204 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.4.

Reis Bey, Meclis-i Umumide devletin hayatı ile ilgili meseleleri görüşme yetkisinin olup olmadığını sordu. Dr. Nazım Bey İttihat ve Terakki Cemiyetinde on kongre yaptıklarını, Kongre görüşmelerinin üçyüz elli üye içinde yapıldığını, kongrelerde parti programında yapılan tadilatlarla meşgul olduğunu, son kongrenin umumi harp zamanında yapıldığını, merkez-i umuminin; I. Dünya Savaşına girmek hususunda mesuliyetinin hem kanunen hem vicdanen, o zamanki milletvekillerinin mesuliyetinden az olduğunu belirtti. Reis Bey'in arzusu üzerine Meclis-i Umumi hakkında açıklamalarda bulundu. Fakat Reis Bey, yapılan açıklamaları anlamsız bularak I. Dünya Savaşı yıllarında bulunduğu görevleri anlatmasını istedi. Dr. Nazım Bey I. Dünya Savaşı senelerinde Avrupa'ya Talebe Gönderme Cemiyeti, Âsâr-ı Atikanın Muhafazası Cemiyeti ve Bilgi Cemiyetine üye olduğunu, merkez-i umumideki görevine de devam ettiğini söyledi. Avrupa'ya öğrenci gönderdiğini, eski eserlerin tarihcesini yazdırarak koruduklarını[205], ülkenin iktisadi yönden kalkınması için Bilgi Cemiyeti vasıtasıyla faaliyette bulunduklarını, ayrıca Men-i İhtikar Komisyonu vasıtasıyla altı kat yükselen fiatları aşağıya indirdiklerini, ticaret mensuplarını değil halkı himaye etmek için Hüseyin Cahit ve Rusuhi Beylerle çalıştıklarını belirtti. Reis Bey, Men-i İhtikar Komisyonu hususunda sorularını genişletince Dr. Nazım Bey kendisinin Talat Paşa tarafından; şüphe edilmeyen, ticaret ve para işiyle uğraşmayan biri olduğu için Men-i İhtikar Komisyonuna getirildiğini söylemek zorunda kaldı[206].

Alman elçiliği ile münasebeti soruldu. Dr. Nazım Bey İstanbul'da Taşkışla yangını olduğunu, bu yangını söndürmek için Alman askerlerinin Goben isimli gemiden geldiklerini ve bir kısmının öldüğünü, Talat Paşa'nın taziye için kendisini Alman elçiliğine gönderdiğini, Alman elçisinin sözlerine çok kızdığını, elçiliğin davranışını merkez-i umumiye bildirdiğini söyledi[207]. Savcı Alman İmparatoru ile olan dostluğunu hatırlattı. Bunun üzerine, Alman Türk Dostluk Cemiyetinin, Türk öğrencileri için milyonlarca para topladığını, toplanan

205 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.7.

206 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.11.

207 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.12.

paraları Türk öğrencilerin haysiyetini kurtarmak maksadıyla harcamak istemediklerini, Almanya'ya birlikte gittikleri Halil Bey, İsmail Cenâni ve Kemal Bey'lerle karar vererek, Almanya'da okuyan Türk öğrencilerin teftişi için harcanmasını uygun bulduklarını, Almanların toplanan bu para ile İstanbul'da bir kütüphane yapmak istediklerini ve Almanlar ile Türkler arasında öğrenci ve öğretmen alışverişi yapmak maksadında olduklarını ve onların bu maksatlarını uygun gördüklerini anlattı. Dr. Nazım Bey'e hizmetlerine teşekkür için Alman İmparatoru tarafından ödül verilmek istendi. Fakat o ödül verilmesini reddetti[208]. Çünkü uğruna onbir ay hapis yattığı Hilal-i Ahmer'den bile ödül kabul etmediğini, daha sonra kendisine bir sandık sosyoloji üzerine kitap verildiğini, İmparatorun üzerine resmini yerleştirdiği bir vazoyu kendisine gönderdiğini ayrıntılarıyla izah etti[209].

Reis Bey'in Milli Eğitim Bakanlığının beş ay boş kalması hakkındaki sorularına cevap olarak önceki ifadesinin hemen hemen aynısını söyledi. Cevapları arasında Şükrü Bey ile Cavit Bey'in aralarının açık bulunduğunu Talat Paşa'nın istifasına sebebin mağlubiyet olduğunu, mesuliyetinin Bakanlıkta kaldığı zamandaki olaylardan olacağını belirterek mağlubiyet sonucu meydana gelen gelişmeleri tek tek anlattı. Reis Bey'in aklına gelen bütün sorulara açık açık cevap verdi[210]. Dr. Nazım Bey'i çok sıkıştırdı. Önceki verdiği ifadelerini aynen tekrarladı. Fakat Reis Bey Dr. Nazım Beyi çok sıkıştırarak Dr. Nazım Bey'in "bilmiyorum" ifadesini aleyhine olan yerlerde kullandığını[211] ve kendilerinin memleketi terk ederek kaçtıklarını söyledi. Dr. Nazım Bey'de Reis Bey'e kızarak "kaçtık"[212] dedi. Duruşma bu safhada oldukca sinirli bir vaziyet aldı. Dr. Nazım Bey dört defa yurda dönmek istediğini[213], bir hastaya bir su dahî veremezmiyim diye düşündüğünü yurt dışında, önceki ifadesinde açıklamaya çalıştığı faaliyet ve seyahatlerde bulunduğunu, İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyeti vasıtasıyla yaptığı hizmetlerini, İngilizleri

208 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.11.

209 Hakimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1926, Sayı : 1835

210 T.B.M.M. Arşivi Dosya No: 239-31, Defter No:11, s.14.

211 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.23.

212 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.24.

213 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.24.

meşgul edebilecek ciddi bir problemi Hindistan, Suriye,İran Irak ve Cezayir gibi ülkelerde çıkarmak istediklerini anlattı[214]. Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya gitmek için altı defa teşebbüs ettiğini[215], her defasında uçağın arızalandığını ve düştüğünü, kendilerinin Avrupa'da birşey yapamıyacağı kanaatine vardıkları için Şerif Bey vasıtasıyla yurda dönmek maksadıyla Mustafa Kemal Paşa'ya mektup gönderdiklerini, fakat Şerif Bey'in Antalya'da kaldığını ve mektubu Ankara'ya götürmediğini söyledi[216]. Talat Paşa'nın öldürülmesinden sonra Enver Paşa'dan Moskova'ya davet eden bir telgraf aldığını, Talat Paşa'nın öldürülmesinden önce yurda dönme teşebbüsünde bulunduğunu söylerken Reis Bey, şimdi burada durunuz dedi. Memlekete niçin ve ne maksatla dönmek istediklerini sordu. İşte bu soru Dr. Nazım Bey'in yüreğini sızlattı. Dr. Nazım Bey vatan aşkı ve hasretiyle yanıyordu. Vatanına duyduğu aşkla kendilerinin doktor olduklarını, Anadolu'da milli mücadelenin başladığını, hiç olmazsa bir yaralının/pansumanını yapabileceklerini, vatan için yaralanan yaralının yarasını sarmak, hizmetinde bulunmak istediklerini samimiyetle söyledi. Reis Bey, Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının ülkeye dönmelerinin zararlı olacağını savundu. Bu sebeple onların İstiklâl Mahkemesinde sanık sandalyesinde yargılandığını, Ankara Hükümetinin aleyhinde faaliyette bulunduklarını açıklamaya çalıştı[217].

Reis Bey, duruşmanın tekrar baştarafına dönerek Dr. Nazım Bey'e İttihat ve Terakki Cemiyetinin fesh olup olmadığını sordu. Dr. Nazım Bey sözkonusu cemiyetin fesh olduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyetini, Teceddüt Fırkası olarak kabul ettiğini söyledi. Reis Bey, faaliyetlerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti adına meşru olmadığını ve vatanın aleyhine olduğunu kabul edip etmediğini sordu. Dr. Nazım Bey açık yürekli-likle kabul ediyorum dedi. Çünkü O; zaferden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adına ve vatanın aleyhine bir faaliyette

214 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.26.

215 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.28.

216 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.30.

217 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.30-31.

bulunmadığına inanıyordu. Reis Bey dördüncü duruşmanın birinci oturumuna ara vereceğini söylerken sözkonusu cemiyetin Moskova'ya nakli hususunun ikinci oturumda açıklanmasını istedi[218].

Reis Bey, İkinci oturumu "devam ediniz" diyerek açtı. Dr. Nazım Bey ifadesini vermeye başladı. Talat Paşa'nın öldürülmesinden sonra Enver Paşa'dan Moskova'ya davet eden bir telgraf aldığını, telgrafa olumlu cevap verdiğini, Enver Paşa'nın Berlin'e geldiğini ve O'na yurda girmek istemediklerini söylediğini, Bahaddin Şakir ve Rusuhî Beylerin kendisine Enver Paşa'nın yanında kalmasını tavsiye ettiğini, Enver Paşa'nın yanlış bir işe teşebbüs etmesine mani olmak için beraberinde Moskova'ya gittiğini, Enver Paşa'nın Ankara'ya dargın bulunduğunu, Talat Paşa'nın "II. Meşrutiyet bize bir Enver Paşa yarattı, bugünkü kuvây-ı milliye ise Mustafa Kemal'i bahşetti" sözüne katıldığını, uzun uzun anlattı[219].

Reis Bey, Enver Paşa'nın Ankara'ya karşı bir hareket-te bulunmak mı istediğini sordu. O da, Boğazlarda bulunan Vırangel ordusunu Yunanlıların Ankara aleyhine yürütmek istediklerini, Vırangel ordu komutanının, orduyu Yunanlılara kaptırmayın siz alın diye Enver Paşa'ya müracaat ettiğini, yirmisekiz bin kişilik bu orduyla Türkiye'de bir belâ çıkarırsanız, Yunanlıların birkaç fırkasını işgal edersiniz dediğini, bunun üzerine Enver Paşa sefârete müracaat ederek askerlerden birini İstanbul'a göndermek istediğini, Virangel ordusunu Yunanlılar aleyhine Türkiye'de isyan ettirmek fikrinde olduğunu anlattı. Ancak İstanbul'a giden Naim Cevat'ın bindiği motorun benzini tükendiğini, benzin almak için sahile uğradığını, bir hafta sahilde benzin almak için beklediğini, daha sonra Enver Paşa'nın lehine bir propaganda yapar zannıyla tutuklanıp hapsedildiğini ve Enver Paşa'nın Naim Cevat'ın tutuklanmasından dolayı Ankara'ya küskün olduğunu açıkladı[220].

---

218 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.32.

219 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.33.

220 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.34-35.

Reis Bey, Cevat Bey'in Halk Şuralar Fırkasının programını dağıtmakla görevlendirildiğini ve onun bu sebepten dolayı tutuklandığını, hatta el yazılarının Enver Paşa'ya ait olduğunu söyledi.

Dr. Nazım Bey, 1921 yılının Haziran ayının onuncu gününde Moskova'ya gittiklerini ve Ağustos ayının ilk günlerine kadar orda kaldıklarını, Enver Paşa'nın Sakarya savaşı cephesinin çok uzun olduğunu söylediğini bu sebeple yirmibin kişilik Başkırt Fırkasının Anadolu'ya Mustafa Kemal Paşa'ya yardım için gönderilmesini Kamarada Çiçerin'den istediğini, Kamarada Çiçerin'in "Siz Ankara için ne düşünüyorsunuz Ankara sizin için ne düşünüyor?" demesi karşısında; "Ankara bizim için ne düşünürse düşünsün, bizden onlara karşı yardımdan başka bir söz işitemiyeceksiniz" dediğini söyledi. Enver Paşa'yı Mısırlıların Trablusgarp veya Bingazi'ye getirmek istediklerini, Mısırlıların İngilizleri sevmediğini[221], daha sonra Enver Paşa'nın Afganistan'a Hindistan sınırının kuzeyinde bulunan Kabil'e gitmek istediğini bu maksatla Cemal Paşa'yı sınıra çağırmak için Kamarada Çiçerin vasıtasıyla telgraf çekmeye gittiklerini ve çektiklerini, Çiçerin'in telgraf hususundaki davranışlarına kendisinin ve Enver Paşa'nın çok canı sıkıldığını söyledi[222].

Enver Paşa Dr. Nazım Bey'i bir gün evine davet etti. Eskişehir-Kütahya hattı düştüğünü ve Yunanlıların taarruza geçtiklerini, vaziyetin kötü olması dolayısıyla Batum'a gitmek fikrinde olduğunu söyledi. Dr. Nazım Bey; Enver Paşa'nın Batum'a gitmesine, yurt içine girmemek kaydıyla razı oldu. Enver Paşa da Anadolu'da Türk ordusunun hakimiyeti baki kaldıkça yurda girmeyeceğine söz verdi. Dr. Nazım Bey Talat Paşa'nın başkanlığında aldıkları Mustafa Kemal Paşa'nın rızası olmadan yurda girmeme kararlarını hatırlattı. Anadolu'ya anarşi egemen olmadığı müddetce girilmeyecekti. Dr. Nazım Bey ve Enver Paşa 1921 yılı Ağustos ayının başlarında Batum'a gittiler. Orada istasyonda Ermenilerden ve Ankara'nın kendilerini bilmemesi için bir vagonda gizlendiler. Üç hafta Ağus-

---

221 Aynı Kaynak, Defter no: 11, s.36.

222 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.37.

tos ayının sıcağında vagonda kaldılar. Sonra Enver Paşa vagondan ayrıldı komunistlerin kendisine verdiği bir odaya gitti. Daha sonra Eylül ayının ortasında Afganistan sınırı Çarcu'da buluşmak üzere Cemal Paşa'dan telgraf aldı. Dr.Nazım Bey yanına bir çavuş ile bir er alarak Çarcu'da Cemal Paşa'yla buluşup Afganistan'a gitmek üzere Batum'dan ayrıldı[223].

Reis Bey; Dr. Nazım Bey'e Batum'da kimleri gördüğünü sordu. Dr. Nazım Bey, Muhittin Bey, Halil Paşa ve Küçük Talat Bey'i gördüğünü, Anadolu'ya Küçük Talat Bey ve Halil Paşa'nın niçin geldiğini bilmediğini, Küçük Talat'ın müdafaa-i milli reisi sıfatıyla çalıştığını ve O'nu İstanbul'dan Enver Paşa'nın çağırdığını anlattı. Reis Bey; Anadolu'da milli mücadelenin devam ettiğini, Enver Paşa'nın küçük Talat'ı ne maksatla çağırdığını, Hacı Sâmi ile Batum'da görüşüp görüşmediklerini öğrenmek istedi. Dr. Nazım Bey Küçük Talat'ın niçin çağrıldığını bilmediğini[224]. Hacı Sâmi Bey'i hiç görmediğini söyleyince Reis Bey "niçin bilmediğini" tekrar sordu. Dr. Nazım Bey "nereden bileyim" diye sert cevap verdi. Sorular üst üste aynı konu üzerinde bir birini takip ederken tekrar Batum'daki onbeş günlük hayatını anlatmasını istedi. Dr. Nazım Bey Batum'daki yaptıklarını birkaç defa anlatmıştı. Fakat O, yine eski ifadesinde söylediklerini tekrarlayarak anlatmaya başladı. Enver Paşa'nın Anadolu'ya gönüllü olarak girmek istemesine muhalefet ettiğini,Batum'da sıcak vagonda çok kötü şartlarda onbeş gün kaldığını,gizlenmesi sebebiyle hiç bir iş yapamadığını, Enver Paşa'nın Ankara'ya küskün olduğunu Doğu Anadolu'da çıkan gazetelerde aleyhine yazılan makaleleri yayınlanmasına çok üzüldüğünü[225], Enver Paşa'nın kaçak askerleri Mustafa Kemal Paşa'nın bayrağı altında mücadeleye teşvik ettiğini, siyaset hakkında ve Halk Şuralarıyla ilgili Enver Paşa ile hiç konuşmadığını ve kendisiyle Halk Şuralarının bir ilgisi bulunmadığını, kendisi Batum'dan ayrılınca herhangi bir faaliyet olup olmadığından haberi bulunmadığını açıkladı. Reis Bey, Dr. Nazım

223 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.38.

224 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.39.

225 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.40.

Bey'in takma adının Rüstem, Enver Paşa'nın ise Ali olduğunu söylerken, Dr. Nazım Bey'de bu isimleri kabul ettiğini belirtti. Enver Paşa'mın Ali imzasıyla yazdığı mektubu okudu[226]. Mektubun üzerindeki tarih, Dr. Nazım Bey'in Afganistan'dan dönüp Moskova'da bulunduğu zamana rastlıyordu[227]. Mektupta "Sakarya vaziyeti düzeldiği için aceleyle hacat yok" ifadesini Reis Bey, Anadolu'ya zorla girmek niyetinde olduklarına delil olarak gösterdi. Hatta Türk ordusuna Sakaryada arkadan vurmak niyetinde olduklarını belirtirken Enver Paşa aleyhine konuşması için Dr. Nazım Bey'i çok sıkıştırdı. Dr. Nazım Bey Enver Paşa hakkında; inkılâp arkadaşı olduğunu, hatası yüzünden şehit edildiğini, onun ruhunu ta'zib etmek istemediğini, Ankara'nın namusunu Enver Paşa'nın kendisinden daha fazla koruduğunu, kendisinin de Ankara tarafından kabul edilmeyişine üzüldüğünü, ancak duygularına mağlub olmadığını söyledi[228].

Reis Bey'in sorusu üzerine Batum'a gitmediğini, Cemal Paşa'nın gelmesini beklediğini söylerken küçük Talat Bey'in ifadesi okundu. Küçük Talat Bey'in ifadesi karşısında "belki yazmışımdır, kongre yapmışlar ve benim imzamı atmışlar" dedi[229]. Kendisine yöneltilen sorulara bilmiyorum diyerek cevap verdi. Reis Bey: "Dur bakalım, bilmiyorum deyip geçersin, işin aslını anlıyalım" diyerek Dr. Nazım Bey'i ikaz etti. Moskova'dan gelirken torba içinde mühürleri beraberinde getirdiklerini, Küçük Talat Bey'in İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyeti namına Anadolu'ya girip teşkilat kurmakla görevlendirildiğini,Trabzon'da oniki kişiyi cemiyete girmesi için tahlif ettiklerini, Gavur İmam'ın Enver Paşa namına bir fırka hazırladığını ve böylece bunların Anadolu'ya geçeceklerini belirtirken Dr. Nazım Bey'e "sen niye bilmezsin?" dedi[230]. Dr. Nazım Bey, bunlardan bilgim yok diye cevap verdi. ve Küçük Talat Bey'in ifadesinin yalan olduğunu ve mühürleri görmediğini, Anadolu hakkında ne Moskova'da ne Batum'da kongre yapmadığını açıkladı. Namusu üzerine yemin ederek haberi olmadığını tekrar söyledi[231]. Hindistan'a gittiğini ve orada İttihat ve

226 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.41.
227 Enver Paşa'nın Dr. Nazım Bey'e yazdığı 17.9.1921 tarihli mektubu.
228 T.B.M.M. Arşivi, Dosya No: 239-31, Defter No:11, s.42.
229 Aynı Kaynak, Dosya No: 239-31, Defter No: 11, s.42.
230 Aynı Kaynak, Dosya No: 239-31, Defter No: 11, s.43.
231 Aynı Kaynak, Dosya No: 239-31, Defter No: 11, s.43.

Terakki Cemiyeti ile bir münasebeti bulunmadığını, Afganistan'dan Moskova'ya Cemal Paşa ile birlikte döndüklerini, Fevzi Bey'in Moskova da uygunsuz bir iş yaptığından Dr.Nazım Bey'in geleceğini duyunca Avrupa'ya kaçtığını, kendisinin iki günde bir fikir değiştiren bir adam olmadığını söylerken Halil Paşa'nın dosyasındaki kayıtlı ifadesi okundu. Bu ifade üzerine kendisinin Sakarya savaşı haberini Buhara'da duyduğunu ve bu savaş süresinde Buhara'da bulunduğunu anlattı[232].

Reis Bey ile Dr. Nazım Bey'in karşılıklı konuşmalarına Savcı Bey müdahale etti. Halil Bey'in ifadesine göre Dr. Nazım Bey'in Moskova'da yapılan kongrede, İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyetinin olamıyacağını, İttihat ve Terakki Cemiyeti tezini savunduğunu, gerekirse Halil Paşa'ya Moskova'daki durumun bir daha izah ettirileceğini açıkladı. Savcı Bey'in iddiası üzerine Dr. Nazım Bey, Reis Bey'den izin isteyerek Moskova'da Halil Paşa'yı görmediğini, Enver Paşa şehit olduktan sonra Halil Paşa'yı gördüğünü, Batum'a Enver Paşa ile birlikte gittiğini söyledi[233].

Reis Bey, Moskova'daki kongrede neler yaptıklarını ve kendilerinin kabına sığmayan maceraperest insanlar olduğunu söyledi[234]. Dr. Rusuhi Bey'in ifadesi okundu. İfadenin okunması üzerine; Moskova'da Enver Paşa ve diğer İttihatçıların toplandığını, kendisi adına imza attıklarını, kongrenin yapıldığına dair imzalı kağıdın kendisine gönderildiğini, kendisi olmadığı halde adına imzalanan kağıdı Cemal Paşa'ya gösterdiğini, kongrede nasıl ve hangi kararları aldıklarını bilmediğini söylerken, Reis Bey teessüfle; mesele açıklık kazanmıştır, kendinizi boş yere üzmeyiniz dedi. Reis Bey'e göre Dr. Nazım Bey ifadelerinde doğru konuşmuyordu[235]. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, Reis Bey'in buraya kadar sorduğu soruların İzmir suikastiyle uzaktan ve yakından hiçbir alakası yoktu. Reis Bey; daha sonra, Kurtuluş savaşından sonra İzmir'e dönüşünden itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yaptığı faaliyetlerin neler olduğunu sorarak

232 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.44.

233 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.44.

234 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.45.

235 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.45.

duruşmaya devam etti.

Dr. Nazım Bey Times gazetesine Ankara lehinde beyanat verdiğini, Enver Paşa'nın Ankara'ya zarar verebileceği hususunda Moskova elçisi Fuat Paşa'ya haber verdiğini, Enver Paşa'nın Ankara'ya karşı hareketini anlamak için Buhara'dan Moskova'ya oniki günde bit, pire, kolera ve bulaşıcı hastalıkların bulunduğu çok sıcak bir mevsimde trenle geldiğini, bütün bu fedakarlıkları Ankara'nın müdafaasından başka birşey düşünmediği için yaptığını anlattı[236].

Reis Bey, Cavit Bey'in evinde yapılan toplantıya katılıp katılmadığını ve kaç toplantı yapıldığını ve kimlerin katıldığını öğrenmek için peş peşe birbirini takip eden sorular sordu. Dr. Nazım Bey, toplantıya katıldığını, Kemal Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın görüşü alınarak toplantı yapıldığını, toplantıda İttihat ve Terakki Cemiyeti lehine bir tartışma yapılmadığını, evinde bulunan dokuz maddelik programın Kemal Bey tarafından kendisine gönderildiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın serbest parti kurmaya izin vermiyeceği görüşünde olduğunu söyledi[237]. Yukarıda verilen ifadeler karşısında Savcı Bey müdahale etti. Dr. Nazım Bey'in sözlerini umumi hukuku savunmaya memur sıfatıyla yalanladı. Takrir-i Sukun Kanunu'nun doğuda meydana gelen isyan ve kötü durumdan dolayı çıkarıldığını, Devlet idarecilerinin hiçbir zaman siyasi hakları kısıtlamayı düşünmediklerini, kendisinin de propaganda yapma hakkını kullandığını iddia etti[238].

Dr. Nazım Bey, Savcı Bey'in iddialarına karşılık olarak; Mustafa Kemal Paşa'nın bir parti tanıdığını nutuklarından okuduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın Fransız Cumhurreisi mevkiinde olmadığını, nutuklarını okuduktan sonra ülkede serbest ikinci partiye hayat hakkı verilemiyeceğini anladığını ve bu sebeple siyasi hayata veda ettiğini açıkladı[239]. Kemal Bey tarafından mektupla kendisine gönderilen sözkonusu dokuz maddelik program okundu[240].

Reis Bey, adı geçen programın, Mudafaa-i Hukuk Cemiye-

236 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.46.
237 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.49-50.
238 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.50.
239 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.50.
240 Milliyet, 9 Ağustos 1926, Hakimiyet-i Milliye, 10 Ağustos 1926.

tinin seçimlere başladığı zaman yayınlanan dokuz maddelik programa karşı hazırlandığını, dokuzuncu maddenin hükmünü nasıl tatbik edebileceklerini, programın İstanbul'da yapılan toplantılarda hazırlanmış olduğunu, bir komite halinde gizli olarak çalıştıklarını belirtti[241].

Dr. Nazım Bey, Reis Bey'in kanaatini kabul etmedi. Reis Bey inkar ediyorsunuz diyerek tekrar sordu. Fakat Dr. Nazım Bey inkar etmediğini, dokuz maddelik bir programı hazırlamak için karar verilse bile kanunen bir engel olmadığını söyledi. Reis Bey; programın İzmir suikastiyle ilgisinin bulunduğunu, bu sebeple Kanunun yakalarından tutarak hesaba çektiğini söyleyerek Terakkiperver Fırka adına hazırlanan program hakkında bilgisi olup olmadığı soruldu. Cevap olarak kendisinin İzmir'de bulunduğunu, programın Ankara'da hazırlandığını, kendisinin siyasi işlerle meşgul olmadığını belirtti. Dr. Nazım Bey'in sorulara verdiği cevaplar İzmir suikastiyle ilgili değildi. Birbirinden farklı olan sorulara bazen kesin cevap veremiyordu. Bu durum karşısında Mahkeme Reisi görevini ve yetkilerini hatırlattı[242]. Büyük Millet Meclisi adına yetkili olduğunu, milletin vicdanî kanatine dayandığını, inkar ederek yanlış yola saptığı kanatına vardıkları zaman layık olduğu cezayı vereceğini hatırlatarak "Doğru söyle! Bilir miyim, bilmez miyim olur mu?" diyerek Dr. Nazım Bey'i tehdit etti. Dr. Nazım Bey de Savcı Bey'in kendisini yalancılıkla itham ettiğini, parti kurulmasının zararlı olduğu kanaatına vararak particilik yapmadığını söyledi. Reis Bey duygularına kapılarak komitecilik ve fırkacılık yaptığını ve Terakkiperver Fırka hakkındaki olumsuz tutumu gizleyemedi. Soruları ard arda Terakkiperver Fırkası ve seçimler hakkında sorarak konuyu dağıttı[243]. Sanki duruşmanın bu bölümünde Dr. Nazım Bey şahsında Terakkiperver Fırkası yargılandı. Sanığın siyasetle uğraşmadığını tekrarlaması üzerine Şükrü Bey ile olan münasebetini sordu ve Dr. Nazım Bey'in Şükrü Bey'e yazdığı mektup okundu[244]. Reis Bey

241 T.B.M.M. Arşivi, Defter No:11, s.51.
242 T.B.M.M. Arşivi, Defter No:11, s.52.
243 T.B.M.M. Arşivi, Defter No:11, s.53.
244 Aynı Kaynak, Defter No:11, s.54.

mektubun "Senelerce Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'e karşı beslenen hiss-i minnettarının henüz tamamıyla zail olmamış tesirleri vardır"[245] cümlesini okudu. "Yunan çizmeleri altında ezilmiş" cümlesini tekrar ederek, millete Yunan çizmesi altında ezilmeyi layık görüyorsunuz, yazıklar olsun, hani Terakkiperverlerden değildin dedi. Halil Bey'e Halk Fırkasından millet vekili adayı olmaması için mektup yazdığını söyledi ve Dr. Nazım Bey'in mektubuna cevap olarak yazdığı Halil Halil Bey'in mektubu okundu[246]. Mektubun içinde bahsedilen konular teker teker sorulurken Halil Bey'in ifadesine göre Dr. Nazım Bey, O'nu Terakkiperver fırkanın maksadına yöneltiyordu[247]. Reis Bey, Dr. Nazım Bey'e Terakkiperver Fırkasına dahil olmadığını, ancak hakikatte söz konusu parti adına çalıştığını söyledi[248].

Duruşma kısa soru-cevap şeklinde devam ederken Savcı Bey konuşmak için müsaade istedi. Dr. Nazım Bey hakkında: Terakkiperver fırkasına herkes gibi üye olsaydı bu demir parmaklığın içinde bulunmayacağını, resmen üye olmasa bile kahvede, vapurda, tramvayda şurada burada devamlı hükümet ve cumhuriyet aleyhinde propaganda yaptığını, hükümet ve cumhuriyet aleyhinde bulunarak komitecilik suçu işlediğini iddia etti[249]. Savcı Bey'in iddiaları üzerine Dr. Nazım Bey münakaşayı sevdiğini, kanunların fikri tartışmaya izin verdiğini, Savcı Bey'in İzmir'deki iddianamesinde demokratik yönetim olan Cumhuriyet rejiminde fikri tartışmalarının serbest olduğunu ifade ettiğini, kendisinin kahveye gitmediğini dolayısı ile kahvelerde propaganda yapmadığını, evinin bahçesiyle meşgul olarak zamanını geçirdiğini, eğer tartışma yapmışsa Halk Fırkasının milletvekilleriyle tartışma yaptığını, İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidar olduğu zamanlarda şimdiki yaptığı tartışmaların yirmi katı fazla yaptığını, kendisinden Enver Paşa'nın tartışma hususunda çok şikayetci olduğunu, hatta Enver Paşa'nın Dr. Nazım Bey konuşurken bağırsaklarım bıçakla kesiliyor zannediyorum" dediğini; kendi fırka-

245 Dr. Nazım Bey'in Şükrü Bey'e yazdığı tarihsiz mektubu, Milliyet 9 Ağustos 1926, Hakimiyet-i Milliye 10 Ağustos 1926.

246 T.B.M.M. Arşivi, Defter no 11, s.55, Halil Bey'in Dr. Nazım Bey'e yazdığı 27 Kanunievvel 340(1924) tarihli Mektubu.

247 Hakimiyet-i Milliye, 21 Ağustos 1926.

248 T.B.M.M. Arşivi, Defter no: 11, s.56.

249 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.56.

sının iktidar olduğu zamanda tartışmayı propagandacılık için yapmadığı gibi şimdi de propagandacılık maksadıyla yapmadığını, kendisinin kötülük karşısında susmadığını, Halk Fırkasının ileri gelenleriyle tartışma yaparak şikayette bulunmasının propagandacılık yapmadığına en büyük delil olduğunu anlatmaya çalıştı[250].

Reis Bey, Dr. Nazım Bey'e lüzumundan fazla cevap verdiğini, tesbit edilmiş suçları bulunduğunu, sorulara cevap vermek istemeyip inatlaştığını bildirdi.

Şükrü Bey ve İsmail Canbulat Bey'in İzmir'e geldiğinde görüşüp görüşmediğini sordu. Dr. Nazım Bey İsmail Canbulat Bey'in gideceği geceyi tren istasyonuna yakın olması dolayısıyla karşıyakadaki evinde beraber geçirdiğini anlattı. Edip Efe ile görüşmediğini, Abidin Bey'le görüştüğünü söyledi. Küçük Talat Bey ile çok az görüştüğünü, Şükrü Bey'e yazdığı mektupta kendisine sorulan konularda görüşünü bildirdiğini, Rauf Bey'le birkaç defa karşılaştığını Aziz Bey'i İzmir'in Yunanlılardan geri alınışından sonra tanıdığını izah etti[251]. Reis Bey, Savcı Bey'e bir görüşü olup olmadığını sordu. Savcı Bey, kendisine soracağım bir şey yoktur diyerek söze başladı. İfadelerinin samimi olmadığını, çok açık konuları dahi gizlediğini, Enver Paşa ile Moskova'dan Batum'a gelirken mühür torbalarını gördüğü halde haberim yok dediğini, eski olayları birtakım tezatlar içinde anlattığını, fikir tartışmalarının serbest olduğunu, ancak kendisinin fikir tartışması yapmadığını, halkın Gazi Paşa hazretlerine layık gördüğü "Gazi" ismini küçümsediğini, "Gazoz Paşa" diye telaffuz ederek alay konusu yaptığını, gayet açık bir şekilde Gazi Paşa'nın aleyhine propaganda yapan zatın Dr. Nazım Bey olduğunu iddia etti. Dr. Nazım Bey "Eğer söyledi isem namussuzum" derken Reis Bey mahkemeyi yeterli bularak duruşmaya son verdi[252].

250 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.57.

251 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.58.

252 Aynı Kaynak, Defter No: 11, s.59.

4. SAVUNMA

Dr. Nazım Bey; duruşmasında gördüğümüz gibi İzmir suikastı ile hiçbir ilgisi olmayan bütün sorulara, Reis Bey'in öğrenmek istediği diğer tarihi konulara beklenenden daha çok ayrıntılı bir şekilde cesurane cevap vererek açıklık kazandırdı. Mahkeme reisi Ali Bey, Dr. Nazım Bey'i zaman zaman çok sıkıştırarak tehdit bile etti. O'nu en yakın inkılapçı ve milliyetçi dostları, arkadaşları ve bilhassa Enver Paşa'nın aleyhinde konuşmaya zorladı. Aşırı tahrik ve suçlamalara rağmen Dr. Nazım Bey "Enver, Buhara'da Türklüğün kanlı kurbanı olarak şehit düşmüştür." diyerek yanlış bir söz söylemekten kendisini korudu[253].

Mahkeme Reisi, İttihat ve Terakki Cemiyetinin aşırı derecede aleyhinde bulundu. İttihat ve Terakki Cemiyeti hukuken feshedilmişti. Fakat milli mücadeleyi başaran Müdafaa-i Hukuk'un 179 şubesinin 164'ü aynı İttihatçı kadroydu. Kurtuluş için çalışan insanlar ve maksatlar aynı, sadece değişen isimdi[254]. Çünkü milli mücadeleyi yapan kadronun hepsi bu kadardı. Fakat yed-i kudret bunları kalın duvarların arkasına[255] hapsedip kendi arkadaşlarına hesap sordurdu. İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecileri İstiklâl Mahkemesi huzurunda başı dik olarak durdu ve inkılapçı arkadaşları hakkında iyilikten başka bir şey söylemedi[256].

II. Meşrutiyet öncesi devirde diledikleri gibi hareket edemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecileri, iktidara geldikleri zaman herhangi bir kuruma veya kişiye maksadına uygun hareket etme hürriyeti şöyle dursun, kendilerinin istediği gibi olmayanları bile cezalandırdı. Aynı inkilapçı kadro, haklarında daha önce kararını vermiş İstiklal Mahkemesi huzurunda ifade verdi. Bu mahkemede yapılan duruşmada verdikleri ifade, belki de, bugüne kadar yaptıkları haksızlıkların muhasebesiydi. II. Meşrutiyeti ilan etmek için hürriyet adına her türlü faaliyeti yapmayı meşru görmenin gafleti sonucu yapılan zulmün keffaretiydi.

253 C.Kutay, T.İ. ve H. Mücadeleleri Tarihi, c.20, s.11660.

254 C. Kutay, Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, İst. 1983, c.1, s.7.

255 "Cavit Bey'in eşine Yazdığı Mektuplar, 'Yakın Tarihimiz'",3.5.1962 c.1, sayı:10.

256 "Cavit Bey'in Sorgusu 'Yakın Tarihimiz'", 26.7.1962, c.2, Sayı:225. 268.

Dr. Nazım Bey, hakkında önceden kararını vermiş İstiklal Mahkemesine keffareti ağır olan hesabını verdi. Siyasi faaliyetlerde bulunmadığı halde evinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin dokuz maddelik programı bulundu[257]. O'nun için çok kötü bir şanstı. Herkes her türlü parti programını evinde bulundurabilirdi. Ancak O'na evinde herhangi bir parti programı bulundurma hakkı yoktu. Bu kadarcık hürriyet bile verilmek istenmedi. Çünkü kendisi de, aynı hataları fazlasıyla II. Meşrutiyetin ilanını müteakip İzmir'de yapmıştı.

İstiklâl Mahkemesindeki duruşmada ifadeler tamamlandı. Sanıklar suçlamaları kabul etmeyerek geniş ve tafsilatlı olarak savunmalarını mahkeme başkanına hem yazılı ve hem de huzurda okuyarak sundular. Dr. Nazım Bey de 25 Ağustos 1926 da savunmasını okudu[258]. Ancak Dr. Nazım Bey'in mahkemeye sunup basında yayınlanan[259] savunması dışında mektupları arasında tesadüfen bulunan başka bir savunması daha vardı. Kaleme aldığı bu savunmayı mahkemeye sunamadığı kanatindeyiz. Mahkeme Dr. Nazım Bey'in hazırladığı bu ikinci savunmayı dinleseydi belki kanaatı değişebilirdi. Hayatında kendi el yazısıyla yazdığı belgesel yazıların sondan ikinci olan bu savunmanın metni önemi sebebiyle aşağıya alındı[260].

"Aleni isticvabımda Enver Paşa refakatinde bulunduğum zamanki icraatımız hakkında ve bilhassa Anadolu içinde İttihat ve Terakki namına teşkilat için çalışıp çalışmadığım hakkında suallere maruz kaldım. Berlin'de Talat Paşa merhumun refakatinde iken Kuvay-ı Milliyenin nâfiz olduğu yerlerde siyasi hiç bir teşebbüsâtta bulunmamayı kararlaştırmış olduğumuzdan gerek Moskova'da gerek Batum'da bulunduğum zaman bu kararın haricine çıkmak hatırıma bile gelmedi. Moskova'da Enver Paşa ile geçirdiğim bir aya karib günlerde beraber gelen milleti muhtelife-i islamiye murahhaslarının işlerini takiple uğraştık. Ve nihayet Hindistan'da çalışmak için Afgan'a gitmeye karar verdik. Ve bu kararı kuvveden fiile çı-

257 Milliyet, 9 Ağustos 1926, Hakimiyet-i Milliye, 1926.

258 Hizmet Gazetesi 26 Ağustos 1926, Milliyet 26 Ağustos 1926, Cumhuriyet 26 Ağustos 1926, Hakimiyet-i Milliye, 26 Ağustos 1926.

259 Hizmet Gazetesi, 26 Ağustos 1926, Sayı: 508.

260 Dr. Nazım Bey'in hazırladığı imzalı savunmasıdır. Bu yazı damadı Fuat Bozinal'dan temin edilmiştir. Yazının fotokopisi arşivimizde bulunmaktadır.

karmak için Cemal Paşa'yı telgrafla Afgan hududuna davet ettik. Bu seyahate hazırlanırken Eskişehir-Kütahya hattının Yunanlılar eline geçtiği haberi geldi. Enver Paşa her ihtimale karşı Türkiye hududundan uzak bulunmamayı Batum'a geçmeyi teklif etti. Mustafa Kemal Paşa'nın siyaset ettiği hükümetin ordu ve halk üzerinde nüfûzu bâki kaldıkça Anadolu'ya geçmenin, eğer bu nüfûz tamamıyla zail olur, Anadolu'ya baştan aşağı karşı istila ederse ancak o zaman memleketimize girmek şartıyla Batum'a geçmeye razı oldum. İki üç saat sonra Moskova'yı terk ettik. İki hafta sonra Batum'a geçmeğe razı oldum. İki üç saat sonra Moskova'yı terk ettik. İki hafta sonra Batum'a geldik. Batum'da çok kalmadım. Cemal Paşa'nın Moskova'dan çektiğimiz telgrafa cevap alarak Eylül evâsıtısında Afgan hududunda(Çarçu) da bulunulması hakkında gelen telgrafı üzerine Batum'u terk etti. Batum'da kongre namı verilen ve İttihat ve Terakkinin ihyâsı hakkında karar ile neticelenen dört kişilik ictimada gerek hareketimden çok sonra vuku bulmuş. Halil Paşa'nın denize attığını bildirdiği mühürler bizimle beraber Batum'a getirilmemiştir. Getirilse idi Enver Paşa onları Halil Paşa'ya teslim etmezdi. Zaten Halil Paşa'da bu mühürlerin bizden evvel Batum'a muvasıl olduğunu ifade-i tahririyesinde işaret ediyor. Bu mühürler Batum'a gönderilmiş olsa ağlebi ihtimal bendenizden biraz evvel Moskova'da Enver Paşa'yla beraber bulunan Bedri Bey tarafından gönderilmiştir. Eğer Enver Paşa dahilde teşkilat için bendenizin muvafakatını istihsal etmiş olsa idi dört kişi ile Batum'da yaptığı kongreyi daha evvel Moskova'da bulunan arkadaşlarıyla yapabilirdi. Hindistan'da çalışmak üzere Afgan'a gitmeye karar verdikten sonra Türkiye dahilinde teşkilat yapmayı tabiatıyla düşünemezdik. Bu teşkilat fikri Enver Paşa'ya bendenizin Batum'dan hareketinden sonra gelmiş olacaktır. Ondan evvel Batum'da Enver Paşa'yı işgal eden mesele gönüllü olarak ordumuza iltihak idi. Buna da bütün arkadaşlar beraber mani olmak için elimizden geleni deriğ etmedik. Almanya'da olduğu gibi gerek Moskovada gerek Batum'daki bütün harekâtım kuvâyı milliyeye karşı hâdim olmak esası üzerine müessistir. Nitekim isticvabımda bunları birer birer tâdât ettim.

Cavit Bey'in evindeki içtimaya, Gazi Paşa'nın muvafa-

kat ve müsadesi olduğuna kâni olarak iştirak ettim. O içtimada umdeler hakkında münâkaşât cereyân etti. Tevhid-i kuvaya ait olan madde muvafık görülmekle beraber bunun tadilini zamana bırakmak isteyen ve kendisinde münasebet-i intihabiye gören arkadaşlarımızın umdeler esası üzerine namzetliğini komakta hür olabileceği kararlaştırıldı. Ve bu kararın Gazi Paşa'ya arzıda bendenizi içtimaya davet eden Kemal Bey'in deruhte etmesi ve o içtimada bundan başka bir gaye takip edildiğini bilmiyorum.

Terakkiperverlerle münasebetim bu fırkanın iptidayı teşekkülünde Şükrü Bey'in İzmir'de kongrede intihâb hakkındaki suallerine cevap ile, Sabit Bey'in hatırıma gelmiyen bir mektubuna mukabelemden ibarettir. Şükrü Bey'in mektubuna cevap olarak mukabilimden ibarettir. Şükrü Bey'in mektubuna cevap olarak yazdığım mektupta nazar-ı dikkate almalarını celb eden bir cümle, Şükrü Bey'in İzmir vaziyetinde bulunan yani düşman istilasını gören İstanbul, Bursa, Kırkkilise gibi yerlerde halk fırkası zail olmada bulunduğunu ima etmesine cevap olarak yazılmıştır. Gerek Şükrü Bey'in gerekse İsmail Canbulat Bey'in İzmir'e kadar gelerek bendenizi fırkalarına ithal etmek için vuku bulan tekliflerine muvafakat etmedim. Ve faaliyet sahasında isticvabımda söylediğim gibi yardımdada bulunmadım. Bulunsa idim bir çok yerlerde olduğu gibi İzmir'de de Terakkiperverler namına bir şube teşkil edecek iki üç kişi bulmak güç bir şey değildir. Bu sıralarda idi ki Şükrü Bey'in İzmir'e bu maksatla geldiğinden haberdar olan Kemal Bey bendenize evrakım arasında bulunan programı gönderdi. Bendeniz Gazi Paşa'nın fırka meselesinde bîtaraf kalmayacaklarını gazetelerin neşriyatından anlayınca memleketimizde henüz fırka hayatının hulûl etmediğine kâni olarak hiç bir fırkaya intisap etmemeye karar-ı katimi vermiştim. Bundan dolayıdır ki ne Kemal Bey'in programını tasdike ne de kendisine bunun için cevap vermeğe lüzum görmedim. Cevap verseydim o programda beğenmediğim bazı maddelerine itiraz edecektim. O zamandan beri de Kemal Bey'le hiç bir muhaberede de bulunmadım.

Müdde-i Umumi Bey iddianamelerinde Kemal Bey'in riyaset veya telkinâtı altında bir teşkilat-ı hâfiyenin faaliyet-

te bulunduğu ihtimal dahilinde görülürse bendeniz bütün mukaddesâtım üzerine yemin ederim ki hiç bir teşkilat-ı hafiyeye dahil olmadığım gibi ne nâm altında olursa olsun bir teşkilat-ı hafiyenin mevcudiyetinden de haberdar değilim. Program geldikten sonra evrâkım arasına atılmış öylece kalmış. Eğer bu program ile yahut başka bir maksatla birinin faraza ismi bir teşkilat-ı hâfi için bendeniz ile teşrik-i mesaiye davet ettiğim sabit olursa her türlü cezaya şimdiden muvafakat ederim. Ve insanların en denîsi olarak telakki edilmeğe de razı olurum. Müdde-i Umumi Bey isticvabım esnasında samimiyetimden şüphe ettiklerini söyledi. Bendenizin en ziyade nazarı dikkatini celp eden bir cihetim varsa o da bütün hayatımda samimi olmaklığımdır. Bazı teferruâta ait meselede sualleriniz memnun edecek cevap vermemiş olabilirim. Fakat bu samimiyetin fıkdanından (yokluk) değil hafızamızın zaafından münbaistir ve zâif dimağ ile meşgul olanlar bilirler. Hafızası zayıf olanlar tekerrür ile hafızada tazelenmeyen hadiseler hakkında hatırda (zihin) esasiyeden başka birşeyi hatırlayamazlar. Bazan o nokta-ı esasiyeyi de unuturlar.

Terakkiperverlerin iptidayi teşekkülünde Sabit Bey'in mektubunun neyi ihtiva ettiğini hatta kendisine cevap verdiğimi bile hâlâ hatırlamıyorum. Terakkiperverlerin fırkası o zaman hükümet tarafından resmen tanınmış meşru bir fırka-i siyasiye olduğu için onun azalarından eskiden beri bir ikisiyle muhaberem de hatta fırkaları menfatına bazı tavsiyelerde bulunmanın bir cürüm gibi telakki edileceğini hatırıma bile getirmemekte haklıyım zannederim.

Müdde-i Umumi Bey faraza kahvelerde vapurlarda hükümet aleyhine propaganda yaptığımı, müstehcen kelimeler kullandığımı, Gazi Paşa'ya "Gazoz Paşa" dediğimi iddia ettiler. Müstehcen kelimeler hangi zat aleyhine kullanılırsa kullanılsın o zatın şerefine nakısa veremez. Fakat kullanan adamın haysiyetini ihlâl eder. Bendeniz bunu bilmeyecek kadar idrak-ı hafızasından mahrum olmadığım gibi esasen müstehcen kelime kullanmaya terbiyem de müsait değildir. Gazi kelimesi yerine "Gazoz" kelimesini, namusum üzerine yemin ederim ki hiç bir defa istimal etmedim. Eğer bir kişi çıkarsa Gazi yerine "Gazoz" kelimesini bendenizden işittiğini ispat edebilirse her cezaya razıyım. Bendeniz bir işim için mecbur olmayınca

kahveye gitmem. Esasen kahve hayatını hiç sevmem. Mecmu-ı nâs olan kulüp gibi yerlere ayak atmam. Avam ile temasım alış verişe mahsustur. Oturduğum Karşıya'dan İzmir'e onbeş dakika süren vapurlarda herkes vaktini, gazetesini, mecmuasını okumakla geçirir. Ticaret yerleri olan İzmir'de kimsenin vapurlarda siyasi münakaşayı yapmaya değil dinlemeye bile tahmiliyesi yoktur. Bendeniz iki seneye karib zamandan beri hayatımı kazanmak için İzmir'in en ücra bir yeri olan Daragozda emsali bir fabrikanın bürolarında teneke çemberi, petrole mahsusu ile Rus müessesesi ile sabahtan akşama kadar petrol ve benzin tenekeleri veya buz kalıplarını satmakla ve bu meşguliyetten artan zamanımı da evimdeki bahçemle ve aileme refakatle geçiririm. En ziyade görüştüğüm dostlarım Halk fırkasının teşkilât-ı teşria veya hariciyesinde alakadar olan bazı zavâtlar. Bunlarla fırsat buldukca memlekete ait münâkaşâtta bulunurum. Bu münakaşâtı da memlekete faydası olur veya bizzat tenvir etmek mulâhazasıyle yaparım. Maksadım, gayem propaganda olsaydı kendime daima belki muhit ile temasta bulunduracak seyyar bir meşgale arardım. Ve bu sayede sık sık seyahatler yapardım. İzmir'e geleli dört seneye yakın zamandan beri geçen sene(....)[1] almak için Çeşme ilçelerine yaptığım üç günlük seyahatten başka eski İzmir vilayetinin ne bir sancağına ne bir kazasına hatta ne de bir nahiyesine bile gitmemişimdir. İzmir'de adetâ nim(yarım) müteredd bir hayat yaşıyordum. Bendeniz muhitte gördüğüm faaliyetlerden münhasıl tesirlenmiş o fenalığın önü alınabilir mülâhazasıyle belki münhasıran Halk Fırkası teşkilatında müfettiş gibi, mutemet gibi bilâhare heyet-i idare azasından bulunanlar gibi zikrimi izhar etmişimdir. Bir maksat-ı mahsusada propaganda yapan bir insan şikayetlerini hükümetin en sadık müntesiplerine elbette yapmaz. İttihat Fırkası mevki-i iktidarda iken o zaman ki (....)[2] umuru şikayetleriyle tenkitleriyle taciz ederken benim hayatımda ne ise o zamana nisbetle belki yüzde bir derecesinde münakaşât fikir veya şikayetlerimi aynı âmilin tesiri altında yapmışımdır. Demokrasi esası üzerine müesses olan cumhuriyetimiz bendenize memlekete ait masâili umumiye ile alâkadar olmak ve onların üzerinde münakaşayı fikriyede bulunmak salâhiyetini bahşetmiştir.

1,2 Okunamadı

Bu selahiyeti istimal etmek zannetmem ki mahrem teşkil etsin,"

İmza

Doktor Nazım

5. KARAR

Dr. Nazım Bey 25 Ağustos 1926 günü Mudde-i Umumi Ali Bey'in suçlamalarına kendini savunarak cevap verdi. Suçsuz olduğunu bir kere daha söyledi[261].

Dr. Nazım Bey suçsuz olduğuna inanıyordu. Duruşmasında da gördüğümüz gibi Savcı Ali Bey'in sorduğu soruların İzmir suikastiyle hiçbir ilgisi bulunmamaktaydı. 25 Ağustos 1926 Çarşamba akşamı içine düştüğü ümitsizlikle, kalın duvarlarla çevrili hapishane odasında, karanlık bastığı halde lambasını yaktırmak istemedi. Fakat gardiyan ısrarla yakmak istedi. Gardiyanın lambayı yakmaktaki ısrarına karşı "Peki Yakın... Yakın ama, yanmasa ne olur? Yoksa intihar ederim falan diye mi korkuyorsunuz? Günahkar değilim ki öyle şeyler yapayım. Merak etmeyin adaletin hükmünü metânetle bekliyeceğim" diyerek acı acı gülümsedi[262].

Hem kendisinin suçsuz olduğuna, hem de akrabasından olan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'den şefaat olunacağına inanıyordu. Tevfik Rüştü Bey dışarda işi olduğu için duruşmaları takip edememiş ve durumu da Mustafa Kemal Paşa'ya söylememişti[263].

İzmir'de; evinden alınıp suikast için tutuklanıp göz altına alındığından kendisine niçin Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yaptığı sorulduğu zaman şaşkınlık ve heyecanla "Ben mi? Beni paşayla yüzleştirin, suikast yaptın derse kendimi elimle asarım." dedi. Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım kararı duyunca sabahlara kadar hüngür hüngür ağladı ve: "Bizden ne istiyorlar? Biz onlara ne yaptık? Bizden iyilikten başka ne gördüler?" diyerek Dr. Nazım Bey'in suçsuz olduğunu söyledi[264].

---

261 "Cavit Bey'in Son Saati" Yakın Tarihimiz, 9.8.1962, c.2, Sayı:24, s.330.

262 Kandemir, a.g.e., s.121.

263 Kinross, a.g.e., s.656.

264 Cemal Kutay kendisini ziyaret ettiğimiz zaman anlatmış ve bu konuşması ses bandına kaydedilmiştir.

Ankara İstiklal Mahkemesi gerekçelerle birlikte tarihi kararı 26 Ağustos 1926 Perşembe günü saat 14'te açıkladı. Mahkeme heyeti o gün saat 17 ye kadar hiçbir kimseyi salona almadı. Saat 17 de sanıklar mahkeme salonuna getirildiler[265]. Salona getirilen[266] sanıklar içinde Doktor Nazım, Cavit, Hilmi ve Nail Beylerde bulunuyordu. Mahkeme kararı, Dr. Nazım Bey'in gıyabında okundu[267]. Dr. Nazım Bey'in gıyabında okunan bu kararda şu hususlara yer verildi[268].

Yapılan tetkik ve mütalaa sonucu maznunların harb-i umumide devlet işlerini iyi idare edemiyerek memleketi tehlikeye düşürüp kaçtıkları, Milli Mücadele yıllarında, kurtuluş mücadelesi veren bu milletin aleyhine Berlin'den başlayarak Moskova ve Batum'da kongreler yaptıkları, zaferden sonra memlekete döndüklerinde yeniden ülkenin idaresine sahip olmak istedikleri, suikast teşebbüslerine gizli kurdukları teşkilâtla karar vererek gizli hedef ve maksatlarına doğru yürümekte olduklarının tesbit edildiği,

Cavit Bey'in Şişli'deki evinde gizli yaptıkları kongrede eski maksatlarının temini hususunda karar aldıkları, bu kongrenin birinci toplantısında eski İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden ve gelecekte kurulacağı tasavvur edilen aynı cemiyetin idare işlerinde önemli roļ alacak Dr. Nazım Bey ve diğer arkadaşlarının bulunduğu, adı geçen toplantıda milli mücadelede büyük zaferler kazanarak mevcut iktidarda bulunan hükümeti nasıl bertaraf edeceklerine dair müzakerede bulundukları ve üç ana konuda birleştikleri hususunun anlaşıldığı kararlaştırıldı.

1. Eski İttihatcileri toplayarak Bakanlar kurulunda nüfûzlu bir vaziyet almak.

2. Bu mümkün olmadığı takdirde eski İttihat ve Terakki Cemiyeti namına yirmi kişilik bir mebus gurubu oluşturmak.

---

265 Erman,a,g,e,s,182.

266 Milliyet, 27.8.1926, Hakimiyet-i Milliye, 27.8.1926.

267 Jean Deny, Souvenirs, Du Gazi Mustafa Kemal Paşa, Paris: 1927 "Cavit Bey'in Son Saati, Yakın Tarihimiz, 9.8.1962, c.2, Sayı 24, s.330.

268 Ankara II. İstiklal Mahkemesi Defteri, Dosya No:1:167.25, 3.1341-6.1.1926 Esas No 69, Karar No:111.

3. Bu da mümkün olmadığı takdirde dokuz ana maddelere dayalı bir fırka ortaya çıkmak[269].

Bu konular dahilinde çalışmalarına devam ettikleri uzun bir şekilde izah edildikten sonra Dr. Nazım Bey'in; Cavit Bey'in evindeki toplantı ve bu toplantılarda alınan kararlara katıldığı, Şükrü Bey'e yazdığı mektupta "Yunan çizmesi altında ezilmiş insanlarda Mustafa Kemal'a karşı beslenen hüsnü minnettarının henüz tamamiyle zail olmamış tesirleri vardır." cümlesinde, Dr. Nazım Bey'in memlekette neleri arzu ettiğinin anlaşıldığı, her türlü faaliyetlerinde mevcut iktidarın kararlarının meşru olmadığını söyleyerek Cavit Bey'in evinde yeniden İttihat ve Terakki Cemiyeti programının hazırlandığı açıklandı[270].

Bu uzun açıklamalardan sonra Dr. Nazım Bey; Ceza kanununun 55. ve 56. Maddelerinde yer alan "Türkiye Cumhuriyetinin Teşkilat-ı Esasiye Kanununu tamamen veya kısmen veya tamamen tağyir ve tebdil ve ilgâyı ve kanunu mezkure tevfiken teşekkül eden Büyük Millet Meclisini iskat veya ifa-yı vazifeden men'e cebren teşebbüs edenler idam olunur." hükmüne ve 57. Maddede açıklanan "Bâlada elli beşinci ve ellialtıncı maddelerde beyan olunan fesatlardan birini birtakım eşhas müştemian icra eden veyahut icrasına tasaddi eylerse ol cemiyete dahil bulunanlardan asıl reis veya muharriki mefseret olanlar her nerede tutulursa idam olunur." müeyyidesine göre idam cezasıyla tecziyesine 26 Ağustos 1926 tarihinde karar verildi[271].

6. İNFAZ

Taklib-i hükümet ve suikast suçundan İstiklal Mahkemesi birinci kararına esas nö:69, karar no:111, 13 Temmuz 1926 tarihinde verdi. Aynı karara zeyl olarak ikinci kararını 13 Temmuz 1926 tarihli kararına bağlı olarak 26 Ağustos tarihinde, üçüncü kararını da 31 Ağustos 1926 da açıkladı[272].

---

269 Ankara İstiklal Mahkemesince 13 Temmuz 1926 tarihinde verilen karara zeyildir. Esas No:69, Karar No:111, Ankara İstiklal Mahkemesi Karar Defteri, T.B.M.M. Arşivi 31.12.1341 - 4.1.1927, 1:155, s.1-2.

270 Aynı Kaynak, s.6.

271 Aynı Kaynak, s.10.

272 Ankara İstiklal Mahkemesi Kararı, Esas No: 69, Karar No:111 ve Bu Karara İstinaden Zeyil Kararları, T.B.M.M.Arşivi(Efrat) 31.12.1341--4.1.1927, 1:155,

Ancak şunu söylemek gerekir ki normal bir mahkemede böyle bir kararın alel acele verilmesi mümkün değildi.

26 Ağustos 1926 Perşembe günü akşamı saat 22 sularında Dr. Nazım Bey yalnız kaldığı[273] kalın duvarlı hapishanenin odasından alındı ve eli kelepçelenerek[274] bölük kumandanının odasına getirildi. Bölük kumandanının odasında mahkeme kararı tebliğ edildi. Kararın tebliğden sonra menkul ve gayrı menkul ne kadar malı varsa eşi Beria Hanım'a ve kızı Sevinç'e ait olmasını söyleyerek eşine bir mektup yazdığını ve bu mektubun eşine verilmesini vasiyet etti[275].

26 Ağustos 1926 günü Cebeci hapishanesinin etrafı çok kalabalıktı. Akşam olunca etraf sakinleşti. Hükmün infaz yerinin Cebeci hapishanesi olduğu daha akşamdan belli olmuştu.

Cavit Bey'in idamından sonra Dr. Nazım Bey hapishane müdürünün odasına getirilip vasiyetini yaptıktan sonra dinî merasim yapılarak idam sehpasına götürüldü. Sehpaya götürülürken biraz çırpındı. Sandalyeye çıkıp sehpanın ipi boynuna geçirildiği zaman son söz olarak:

"Efendiler bu meselede katiyen alakam ve sâ-ı taksirim yoktur. Masumum."[276] dedi.

Sehpaya gitmeden önce dünyaya en son hatıra olarak bıraktığı ve eşi Beria Hanım ve halası Naciye Hanıma hitaben yazdığı 26 Ağustos 1926 Perşembe tarihli mektubunda yakınlarına, dostlarına şunları söyledi[277].

"Güzel Beria'cığım

Biraz evvel uzun bir telgrafınızı aldım. Benim için çok ızdırap içinde kaldığını anlıyorum. Bundan dolayı çok müteessir oluyorum. Yavrucuğum senin ve Sevinç yavrumun bilakis üzerine kasem ederim ki ben tamamiyle masum ve bî günahım, bunu bir maksat-ı menfaatle değil tamamiyle müsterih

273 Bleda, a.g.e., s.157.

274 Milliyet, 27 Ağustos 1926, Hakimiyet-i Milliye, 27 Ağustos 1926.

275 Milliyet, 27.8.1926.

276 Milliyet, 27 Ağustos 1926, Hakimiyet-i Milliye 27 Ağustos 1926, Erman, a.g.e., s.189.

277 Dr. Nazım Bey'in 26 Temmuz 1926 tarihi mektubu.

olmamın neden ileri geldiğini anlatmak seni de benim gibi müsterih görmek için yazıyorum. Masumiyetime bu derece kanî olduktan sonra adil olarak bir mahkemenin beni mahkum etmesine bir türlü akıl erdiremiyorum. Ve kuvvetle ümit ederim ki korktuğum netice yerine inşallah hepimizi sevindirecek ve bu ızdıraplı günlere nihayet verecek bir karara mazhar olacağım. Telgrafına telgrafla cevap vermiyorum. Ben istedim ki seni benim cevabımın vürûdundan evvel daha selahiyettar telgraflar teselli edecektir.

Beria'cığım böyle günlerde seni ne kadar aradığımı ne kadar çok sevdiğimi daha iyi anlıyorum. Hayat-ı zevciyeni bedbaht geçirmeğe sebep olduğumdan mı nedendir bilmiyorum. Hatıran, çehren zihnimde temas eder etmez gözlerimin nemlendiğini hissediyorum. Sakın bu sözlerimi, hemen alıverişin sen de benim için göz yaşı akıtıpta tereddüt etme dememen için, merhamet dilenciliği yapmak için yazmıyorum. Bu kadar zamandır sana hayatı refîkan oldum. Annene, Allah göstermesin öyle bir hal olursa benim için ağlayacak hem çok ağlayacaksın bunda hiç şüphe yok. İstanbul'da köpeğimiz öldüğü zaman nasıl acı acı gözyaşları döktüğünü unuttum zannetme. Onun için bana da acıyarak hatırladıkça şimdi benim hissettiğim gibi sen de gözlerinin dolduğunu hissedeceksin. İşte bunun için Beria'cığım seni ağlatmayı hiç arzu etmiyorum. Ama sen de beni müteessir etmemek için metin ve mütevekkil ol da bana fazla üzüntü verecek şeyler yazma. Malumya insan uzun zaman yalnız başına kalınca (hâlâ ihtilatiye memnu) muhabbet ve şefkat hislerini kalbinde hissetmek zarureti olunca tesir veren sözlere karşı çok zayıf olur. Her gün cimnastik yaparak bütün asabiyetimi takviye ettiğim halde, kalbimin asabiyetini bir türlü kuvvetlendiremiyorum. Sevinç'in mektebini düşünüyor musunuz? Para için sıkıntıda ise belki acentalık hakkımdan inkişafta biraz param kalmıştır onları isteyiver. Ahmet'e mektup yazdığınız zaman benden selam yazmayı unutmayın. Ahmet Meksika'da hayatını kazanırsa yani hepimizi utandıracak bir vaziyete girmiş ise çok memnun olacağım. Annen hanını geçen seneki kira ile verebildiği müteahhir benim o zamandan itibaren imzamı elindeki kağıt ile buna(....)[1] Osman Efendi namuslu bir adam olduğu için buhran-ı iktisadiyi vesile ittihaz ederek kirayı tenkide çalışmaz sanırım. Annen

1 Okunamadı

bu mesele için Rahmi dayın ile görüşmelidir. Her ikisine de, Rahmi'nin madamına da tarafımdan hürmetler. Babaha keza. Sevinç'imin şefkatle gözlerinden öperim. Kardeşlerine, eniştene Numan'a selamlar. Recep'in gözlerinden öperim. Kim bilir yavrucak ne kadar sevimli olmuştur. Sıdıka'ya da selam güzel gözlerinden hasretle öperim yavrum Beriacığım.

Perşembe 26 Ağustos 1926

Nazım

İstanbul'dan hemşireden şimdiye kadar hiç bir haber alamadım. Benimle muhaberenin memnu olduğuna zâhib olacak ki bana bir şey yazmadı. Kendisine hürmetler çocuklarına selamlar. Emine'nin rahatsızlığı inşallah sehil-i âkibet olmuştur.

"Muhterem Halamız Naciye Hanımefendi"

8 Ağustos tarihli lutufnâmenizi aldım. Onu müteakip 20 tarihli lutufnâmeniz geldi. 22 tarihli lutufnâmenizi aldım. Bugünlerde müdafaanamemi hazırlamakla meşgul olduğum için hiç birine cevap veremedim. Bundan dolayı affınızı istirham ederim. Müdafaamı dün okudum. Şimdi mahkeme-i âliyenin kararına intizar ediyorum. Sizi çok telaşlı ve endişeli görüyorum. Bendenizin bu meselede ne kadar bîgünah ve mâsum olduğumu pekâla biliyorsunuz. Bu mâsumiyetim hiç şüphesiz heyet-i hâkime tarafından da anlaşılacak ve karar-ı âdilânesi ona göre olacaktır. Onun için bendeniz gibi müsterih-il vicdan olarak neticeye intizar ediniz. Zannedersem telgraflar karar-ı mahkemeyi bu mektubum elinize varmadan önce size bildirecektir.

Samim'in, Berrin'in, zat-ı âliyelerinin kesb-i sıhhat ettiğinize çok memnun oldum. Bilakis Berrin'in zaafından dolayı pek müteessirim. Sıcakların şiddeti geçince belki biraz daha kuvvetlenir. Beni müteessir eden bir nokta da Tütünhandaki lokantalarla Yemişçarşısındaki mağazanın boş kalmalarıdır. Hele lokantaların boş kalması sizi kimbilir ne kadar müşkil vaziyete koymuştur. Sağlık olsun elbette onun yerine başka bir karşılık tedarik edersiniz. Bu müşkil zamanlarınızda bulunup te'sirâtınıza iştirak edemediğime, hizmetinizde bulunamadığıma bilseniz ne kadar müteessirim. Beria'nın tenha yerlere çekilmesi, kalabalıktan kaçması hoş bir şey değil. Ne çare? Sizin yazdığınız gibi kadere teslimden başka elden ne gelir? Ben size bu mektubumda hoşluklar yazmak isterken,

istemiyerek hep de keder verecek şeylerden bahsettim. Bura hanımları mahkemeyi erkeklerden ziyade merakla takip ediyorlar. Salonun hemen dörtte üçü şık hanımlarla doludur. İki defa mahkemede bulundum. İkisinde de dikkat ettim. Hiç bir tanıdık hanıma tesadüf edemedim. Müdâfaamda ailemden bahsederken bazan müteessir oldum. Dilimde bir kekeme hasıl oldu. Arkamda bulunan bir hanımın arkadaşa "karısını çok seviyor" dediğini işittim. Hakimler kadınlardan olsaydı bilakis bu teessürüme netice-i muhâkemenin lehimde olmasına hiç şüphesiz çok yardım edecekti. Sağ kalırsak biz on sene sonra bu inkılâbı-mesutu da elbette göreceğiz (....)[1]. Ablamızın iltifatlarına teşekkür ederim. Dualarını da deriğ buyurmalarını rica ederim. Hamdi biraderlerin gelin hanımlarına selam ve hürmetler. Muhterem halamız efendimize de (...)[2] hürmetler ve sabırlar..

Nazım

G. DR. NAZIM BEY'İN KİŞİLİĞİ

Dr. Nazım Bey, memleket ve milleti adına gözünü budaktan esirgemeyen, canını bu uğurda feda etmekten zerrre kadar tereddüt etmeyen bir vatanperverdi[278]. Dünya nimetlerine, makam ve mevkiye önem vermez, doğru bildiğini müdafaa etmekte ısrar eder ve kendi şahsi görüşlerinde direnirdi. Haşindi. Yanılma veya yanlış olabilir ihtimaline yer vermezdi. Dediği iş üzerinde "Nuh der peygamber demez" derecesinde inatçıydı. Vefa denilen hislerin inceliklerini idrak ederdi[279]. Fakat onun haşin huy ve davranışları eski dostları ve kendini tanıyan değerli arkadaşlarından uzak kalmasına sebep oldu. Dr. Nazım Bey'in haşin oluşunu ailevi problemlere bağlamak mümkündü. Babası Hacı Hamid de çok haşin olup, huşûnunun kurbanı oldu. Sırtından ve vücudundan bıçakla vurularak öldürüldü. Gerçi bu hususi ve ailevi bir meseleydi. Fakat Dr. Nazım'ın karakterini tesbit etmek için ailesini ve özel durumunu anmakta fayda mulahaza edildi[280].

1,2 Okunamadı .

278 Rıza Tahsin, Mirat-ı Mekatib-i Tıbbiye, İst. 1328, c.1., s.134.

279 Beyatlı, a.g.e., s.112.

280 Kuşcubaşı, a.g.e., s.28.

İyi bir propagandist idi. Peltek, pürüzsüz, samimi ve sıcak konuşmalarıyle bilhassa gençleri ve dinleyicileri kendisine bağlardı[281].

Dr. Nazım Bey'in uygunsuz ve haşin davranışları vardı. İzmir'e gittiğinde Bursalı Tahir Bey kendisini tanımadığı için kabul etmemişti. Onun bu hareketini Kemer Plasta verilen bir yemekte "Tahir Bey, bu zat müracaatımda kapısını suratıma çarpmıştır" diyerek yüzüne vurdu. Daha önce İzmir'de arkadaşlarının himayesine sığındığı halde eline fırsat geçince Polis müdürü Mazhar Bey'i teşhire kalkarak sorguya çekmesi eski arkadaşlarını gücendirdi. "Kadınların tiyatroya gitmesi serbesttir" sözünü yayıp Kömürcü Ahmet Ağa olayını tahrik ederek kanlı bir irtica hareketinin çıkmasına sebep olması hoş karşılanacak davranış ve affedilecek hatalardan değildi[282].

Kömürcü Ahmet Ağa'nın bulunduğu odaya gelerek onu tahliye edecek veya firarını sağlayacak olan Arnavut Ali Çavuşu; Çerkez Reşit'in yardımıyla bölüğünden silah zoruyla aldı, zorla, çıplak ve pantolonsuz olarak Belviste Karakoluna getirdi. Limanda hareket etmeye hazır vapura Ali Çavuşu bindirirken Eşref Kuşcubaşına; "Gel Eşref, Şu Arnavut'u ibret olarak kurşuna dizelim" dedi. Bu davranışıyla Dr. Nazım Bey, hissine ne kadar mağlup olduğunu gösterdi. Kanun önünde sorumluluktan uzak bulunduğu zamanlarda haşin ve kanlı hareketlere teşebbüs etmekten çekinmezdi[283].

Selim Sami Bey'in 1910-1912 isyanı maksadıyla dağa çıkmasını cemiyete karşı asilikle itham etti. Pervasızca Sami Bey'in aleyhinde konuştu. Sami Bey şehit düştüğü zaman da bizim aleyhimize olan hareketlerini şehadetiyle örttü dedi. Yine Sami Bey hakkında Enver Paşa'ya "Sami senin yanına hakkıyla yaraşır bir şahsiyettir." diyerek eski aleyhtarlığını da telafi etti[284].

Dr. Nazım Bey kızdırmaya gelmez, aksi saati gelir ve aleyhe dönebilirdi. Bir anda tutum ve davranışlarını değiş-

281 İsmet İnönü, Hatıralarım (Hazırlayan Sabahattin Selek), İst.1969,s.53.

282 Kuşcubaşı, a.g.e., s.29.

283 Kuşcubaşı, a.g.e., s.30.

284 Kuşcubaşı, a.g.e., s.27.

tirmek onun ruhu icabıydı[285]. Canının sıkıldığı bir adamı alel acele asmak teşebbüsünde bulunmakta tereddüt etmezdi[286]. Fırsat bulduğunda intikamcılık duygularını tatmin ederdi[287]. Daha önce aynı görüşü paylaştıkları halde, sonradan tefrikaya düştükleri Sabahattin Bey'in adamlarını İzmir'deki faaliyetlerini önlemek için silahla tehdit etti[288]. Kendi fırkasında bulunmayanlara, muhalif fırkada görerek husumet duyguları besledi[289]. Her ne kadar memurluk, makam ve mevki almamışsa da kendi arzu ve fikirlerini kabul ettirmek için cemiyetin kontrol ve denetimini elinde tuttu[290].

Dr. Nazım Bey, II. Meşrutiyet sonrası hataları ve hoş karşılanmayan davranışları ne kadar çok olursa olsun o bu hatalarını telâfi edici önemli faaliyetlerde de bulundu. Çok iyi bir komitacıydı. II. Meşrutiyetten önceki hizmet ve faaliyetlerinden takdir ve taltife değer olanları çoktu. O Yakup Ağa'lık devrinde aç, çıplak, yalın ayak, yarım pabuç, günde yarım ekmek ve yarım kâse yoğurtla yaşayabildi. Halk arasında kazandığı iyi şöhreti, itibar ve güven duygusu kendisini yüceltti[291]. Meşrutiyet için verdiği hizmetleri, halk arasında mevkilerin en yükseği ve en itibar olanıydı[292]. Fırkasının saltanat sürdüğü devirde onun gölgesine sığınan arkadaşları milyonları kazanmış mevki ve rutbe sahibi olmuştu.

Maarif nazırı olduğu zaman kendisine tahsis edilen Devlet arabasına binmeyi reddetti. Dürüst ve namuslu idi. Masumiyeti onu bazan akılsızlığa kadar götürüyordu[293].

Hürriyet ilan edilecek diye bütün maddi ve manevi varlığını cemiyete ve gençliğe feda ediyordu. Bir gün yakın arkadaşlarından biri Dr. Nazım Bey'in ayaklarına baktı. Çorapların rengi birbirine uymuyordu. Bunun farkına varan Dr. Nazım Bey gülerek "Hürriyet bu kadar mahrumiyete değmez mi?"

---

285 Kuşcubaşı, a.g.e., s.28.

286 Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İst. 1968, c.2, s.339.

287 Aynı eser, s.415.

288 Aynı eser, s.265. Y. Hikmet Bayur, a.g.e., c.1, kısım 2, s.82.

289 Aynı eser, c.1, s.269.

290 Aynı eser, c.1, s.277.

291 Kuşcubaşı, a.g.e., s.30.

292 Eşref Seracettin Kuşcubaşı, "Hâmiş" notuyla açıklamada bulunmuştur.

dedi[294].

Dr. Nazım Bey ne şahsı için ne de yakınları için hiç bir şey kabul etmedi. I. Dünya Savaşı yıllarında çeşitli komisyonlarda karşılıksız fedakarlık örneği göstererek herhangi bir maaş almadan çalıştı. Merkez-i umumîde görev yaparken zamanını Avrupa'da okuyacak gençlere ve onların işlerine ayırma fedakarlıklarında bulundu. Bütün bunlara rağmen katı bir tip, sinirli, akidelerine saplı, ve basit bir halk adamı olma özelliğini korudu[295]. Herkesle senli benli, külfetsiz ve pervasızca konuştu. Hükümeti elde etmek için her türlü kanlı eylemlere gözü kapalı katılmaktan korkmadı.

Konuşmalarında dostlarıyla tartışırken ahlak ve seciye üzerinde kavga eder gibi davranırdı[296]. Meşveret gazetesi çıkarılırken II. Abdulhamit aleyhinde sövmek ve hakaret etmemek şartı konulmuştu[297]. Çünkü mekteb-i tıbbiyelilerin dili çok sert idi. Meşveret'in ikinci sayısında; daha önce verilen yemini ve koşulan şartı bir tarafa bırakarak Dr. Nazım Bey II. Abdulhamit'e dolu ağız sövmeye başladı[298]. Kurallara uymayan veya taviz veren arkadaşlarına dinmeyen bir ateşle köpürürdü. Daha önce arkadaşı olan Murat Bey ve yakınlarını seciyesizlik ve şantajla itham ederdi. Kendi farkına varmaksızın şöven bir milliyetperverdi. Fikren terakki etmemişti. Siyasetle ilgili yazıları çok okumazdı. Okusa bile milliyetçilik ile ilgili alternatif bir fikir üretemezdi. Heyecan adamı olabilir ancak yeni bir ufuk açamazdı. Zira o fikirlerle meşgul olmazdı. Daha önce Türkçülüğü kabul etmemişti, Osmanlılıktan ayrılmanın, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan verimli ve geniş ülkeleri bırakarak sadece Türk Devleti kurmanın gerçekten ihanet olacağını bağıra bağıra söylerdi. Onun tek meselesi ahlak ve seciye idi. Yapılan yanlışlıklar karşısında şahsı adına üzülür, söylenir, bağırır ve köpürür dururdu[299].

"Ben ve Sami Bey bu adamı böyle takdiri vecibe biliriz. Hatta ben Hürriyetten sonra selam vermez ve selamını bile beklemezdim. Dargın idim. Yolda rastladığımda başımı çevirirdim. Fakat hizmeti büyüktür. Büyük, Hem kara günde." diyerek takdirini belirtmiştir.

293 Samet Ağaoğlu, a.g.e., s.68.
294 Aynı Eser, s.67.
295 Beyatlı, a.g.e., s.112.
296 Beyatlı, a.g.e., s.113.
297 Beyatlı, a.g.e., s.113.
298 Beyatlı, a.g.e., s.115.
299 Beyatlı, a.g.e., s.116.

Haksızlık karşısında dayanamaz, boşboğazlık ederek her yerde açık açık bağıra bağıra konuşmaktan çekinmezdi. Başkaları tarafından kurulup konuşturulabilirdi[300]. O konuşurken Talat Paşa barsaklarım kesiliyor derdi. İzmir suikastine adı karışmasına sebep de hep sahip olamadığı diliydi.

Gençlerle peltek ve güzel konuşmalarıyla yakından ilgilenir,onların öğrenimleriyle meşgul olmayı severdi. Zira dünyanın gençlikle uğraştığını ve gençliğe verilen emeğin ürünün bol olacağını bilirdi. Gençliğe fedakarlık, komitacılık, teşkilatcılık ve milliyetçilik duygularını aşılar ve onlara bir gazete vasıtasıyla haberleşmenin önemini anlatırdı. Dr. Nazım Bey başarı için önce para, sonra para, ve daha sonra da para der, ve bunun akabinde teşkilat ve neşriyatın önemini çok iyi idrak ederdi. Hayatında paraya hiç itibar etmediği halde başarı için üç şey şarttı: Para-Teşkilat-Neşriyat.

Bulunduğu çevrede kendisini hem fikren ve hem de fiziki olarak gizlemesini çok iyi becerirdi. Yakup Ağa, Hoca Yakup Efendi, Tütüncü Yakup Ağa, Rüstem ve Selanikli Nazım gibi isimleri kullanarak kimliğini gizledi. Bu isimlerin altında O'nun karakteri de çok değişiklik gösterdi. Her şeyini feda edecek kadar Yakup Ağa, tutum ve davranışlarında çok hassas ve sosyal bir yapı içinde Hoca Yakup Efendi oldu. Gençlerin başına fes yerine inkilâp kalıplarını geçirdi. İçi başka dışı başka tam bir militanlık yaparak tütün ticaretiyle uğraştı. Tütüncü Yakup Ağa, nikotin gibi gençleri cemiyete bağladı. Yiğitti. Ölümden ve tehditten korkmazdı. İzmir'de, Selanik'te, Paris'te, Berlin, Batum, Buhara ve Moskova'da, bilhassa Eşref Kuşcubaşı gibi gençlerin güvenini kazandı. Kızdığı zaman çabuk değişir ve aksi istikamete döner, lehinde olduğu birinin aleyhinde bulunabilirdi. İşte bu zaman o Selanik'li Nazım'dı. Mesleği hekimlik olduğu halde bununla uğraşmayıp politika ile meşgul oldu. Onun politikacılığı da kişiliği gibi karmakarışık zıtlıklarla doluydu. İktisat biliminden anlamadığı halde halkın ihtiyacı vardır diye ticaretle meşgul olmayı uygun bulurdu. Kendi alanının dışındaki işlerle veya fikirlerle meşgul olmak O'nun karakteri icabıydı. Hü-

300 Ağaoğlu, a.g.e., s.69.

lasa sert, kaba, aceleci, komitacı, intikamcı ve heyecan adamı olarak ağzı dolu sövmeyi marifet bilen dediğim dediktir diyen şöven bir milliyetçiydi O...

S O N U Ç

Dr. Nazım Bey hakkında, yaşadığı çağa, aile çevresine, yetişme şekline, teşkilat içindeki faaliyetlerine baktığımız zaman dürüst, samimi, namuslu, fedakar, cesaretli ve vatanperver olduğunu hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz. O'nu sadece kendi biyografisi içinde değerlendirip mütalaa etmek mümkün değildir. Çok yönlü bir insandır. Mesleği hekimlik olduğu halde, doktorluk yapmamış teşkilat, politika ve milletinin ihtiyaç duyduğu iktisat gibi konularla meşgul olmuştur. Osmanlı devletindeki haksızlıklara ve devleti yıkıma götüren olaylara karşı çıkmış, istikbali görerek kendisini milletin kurtuluşunu sağlayacak imkanların teminine adamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulmasına çalışarak Cemiyet içinde yaptığı düzenli, disiplinli ve kararlı çalışmalarıyla üç kıtaya yayılmış Osmanlı Devlet Yöneticilerine karşı çıkmış, bildiği hakikatleri hiç bir şeyden yılmadan ve korkmadan her yerde söylemiştir. Mücadelesinde başarıya ulaşmak için, teşkilatın ve neşriyatın önemini idrak etmiş, bu sebeple dağınık halde bulunan ve bir maksada ulaşamayan İttihat ve Terakki Cemiyetinin Paris ve Selanik gurubunu hem teşkilat hem de hizmet itibariyle birleştirerek bütünleştirmiş, cemiyet içinde birlik ve beraberliği sağlamış ve bunun önemini neşriyatla bütün şubelere ulaştırmıştır. Selanik'teki görevini yapıp inkılâp kararının gizlice alınmasını sağladıktan sonra İzmir'e gelerek II. Abdülhamit'in en çok güvendiği redif fırkalarını İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları lehine ve II. Abdulhamit aleyhine döndermiş ve redif fırkalarını Selanik'te başlatılacak olan inkılap lehinde bulunmaya ikna etmiştir. Cemiyet içinde hem lider hem komitacı ve hem de fedai olarak çalışırken Yakup Ağa, Tütüncü Yakup Ağa, Yakup Hoca ve Rüstem gibi takma isimler kullanmış ve kıyafetini zaman ve zemine göre değiştirmiştir. İzmir'de 1908 inkılâbından sonra sorumsuz ve hissi hareket etmekten çekinmemiş,

II. Meşrutiyet inkılâbına taraftar olmayanları da cezalandırma yolunu seçmiştir. 1909 yılından itibaren 1918 yılına kadar İttihat ve Terakki Cemiyetinde merkez-i umumi üyesi olarak kalmıştır. Balkan Savaşında Hilâl-i Ahmer adına Selanik Devlet Hastanesinde baştabib iken Yunan komitacıları tarafından esir edilerek Atina'ya götürülmüştür. Birinci Dünya savaşına girmeden iki ay önce Atina'daki esaretten kurtularak yurda dönmüş, Birinci Dünya Savaşına girmeye taraftar olmamakla beraber umumi harp yıllarında vatanına hizmette bulunmaktan geri durmamıştır. Izmir'de Celal Bayar'la birlikte Halkadoğru Cemiyetini kurarak Halkadoğru dergisini çıkarmış ve Türk Ocaklarının kurulup gelişmesinde maddi ve manevi büyük yardımlarda bulunmuştur. Türkçülük ve milliyetçilik uğrunda büyük hizmetlerde bulunurken mütarekeden iki ay önce Ziya Gökalp'in fikirlerini Türk Milli Eğitimine uygulamak maksadıyla Maarif Nazırlığına zorla getirilmiştir. Ancak umumi harbin mağlubiyeti sonucu mütâkere yapılırken yurtdışına çıkmaya mecbur kalmıştır.

İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Kırım'a ve oradan diğer İttihatçı arkadaşlarıyla birlikte Almanya'nın Berlin şehrine gitmiştir. Berlin'de Osmanlı Devletini güç duruma düşüren İngiltere, Fransa ve İtalya gibi itilaf devletlerinin dışişlerinde müşkilât çıkarmak maksadıyla müstemleke olan müslüman halkları ihtilal yapmaya teşvik ve tahrik etmeyi düşünmüşler, bu maksatla Berlin'de İslam İhtilalleri ve İttihadı Cemiyetini kurmuşlardır. Dr. Nazım Bey söz konusu cemiyetin teşkilâtlanmasını üzerine almış ve cemiyet vasıtasıyla yurtdışında Türkiye'nin lehinde faaliyetlerde bulunmuştur. Moskova'da bulunan Enver Paşa ile ilgisini kesmemiş, hatta Moskova'da faaliyette bulunmayı dahi düşünmüştür. Ancak Rusya'daki gelişmeler buna imkan vermemiştir.

Berlin'de Türklerin lehine propaganda faaliyetlerinde bulunmak maksadıyla bir büro kurmuş ve kendisi bu büronun başına geçmiştir. Büro vasıtasıyla yabancı gazetelere Türkler lehinde yazılar yazdırmış, Mustafa Kemal Paşa memleket dahilinde çalışırken O da memleket haricinde çalışmıştır. İsviçre, Hollanda, Macaristan ve İtalya gibi devletlere giderek, tanınmış devlet adamlarına Türklerin "Misak-ı Milli"sine say-

gılı olmalarını anlatmıştır. Avrupa'da büyük fedakarlıklar yaparak çalışmalarını sürdürmüş ve itilaf devletlerinin mağlup milletler üzerindeki baskısının azalmasına sebep olmuştur.

Dr. Nazım Bey'in Avrupa'da yaptığı faaliyetleri neticesiz kalmış ve Talat Paşa öldürülünce Moskova'ya Enver Paşa'nın yanına gitmiştir. Talat Paşa'nın öldürülmesinden sonra Dr. Nazım Bey politikada kendisini toparlıyamamış, Moskova'da Enver Paşa'nın yanından ayrılmamış, O'nu kontrolünde tutarak yapabileceği herhangi bir taşkınlığa mani olmuştur. Moskova'da Anadolu'da devam eden milli mücadelenin lehinde faaliyette bulunmuştur. Enver Paşa'nın Ankara'ya olan küskünlüğünün sebeplerini anlamış ve O'nun hakkındaki bildiklerini Moskova sefiri Fuat Paşa'ya anlatmıştır. Dr. Nazım Bey, Moskova'da da çok sıkıntılı hayat yaşamış ve nihayet Enver Paşa'yla birlikte Bakü üzerinden Batum'a gelmiştir. Batum'da Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesine mani olmuş, daha sonra Cemal Paşa ile verdikleri randevü üzerine Çarçu'da buluşarak Buhara'ya gitmiştir. Enver Paşa'nın Anadolu'yu sıkıntıya düşürmesinden büyük endişeler duymuş ve durumu Ankara'ya bildirmiştir. Cemal Paşa'nın öldürülmesinden ve Enver Paşa'nın isyanından sonra Dr. Nazım Bey'in Moskova'daki durumu tehlikeli bir vaziyet almıştır. Anadolu'ya girme ümidi kalmayınca tekrar Almanya'nın Bavyera eyaletinin bir köyüne gitmiştir. İzmir'in kurtuluşundan sonra Celalettin Arif Bey'in daveti üzerine Tiryeste ve Yunanistan yoluyla İzmir'e gelmiştir. İzmir'de psikolojik rahatsızlığı bulunan eşinin yanında ve çocuklarıyla birlikte yaşamaya başlamıştır.

İzmir'de sakin bir hayat yaşamayı sürdüren Dr. Nazım Bey ekonomik sıkıntılar içindedir. İşsiz ve okula giden kızının dahi masraflarını karşılayamamaktadır. Partisinin iktidar olduğu zamanlarda gölgesine sığınanlar, onun himmetiyle zengin olanlar, şimdi ona yaklaşmamakta ve yardım da etmemektedirler. O'nu dava arkadaşları, akrabaları unutmuştur. Fakat O ailesine ve işine bağlı, evinin bahçesiyle meşgul ve kızının eğitimiyle ilgilenerek en mutlu hayatını yaşamaya başlamıştır. Hayatında çok az mutlu olan ve son mutluluklarını yaşayan Dr. Nazım Bey, İzmir Suikastı ile alakası var

zannıyla alelacele evinden alınarak İzmir'de tutuklanmıştır. Daha sonra Ankara'ya getirilerek yargılanmıştır.

Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanırken O'na sorulan soruların suikastle bir ilgisi bulunmamış, hayatında yaptığı bütün faaliyetlerinden sorguya çekilmiştir. Çünkü o devirde zanlı bulunanlar da gerçek suçluymuş gibi muamele görmüş ve önceki ittihatçılar yargılanmıştır. Dr. Nazım Bey önceki ittihatçılardan olup bu mahkemede kendisini yargılayan sonraki ittihatçılara mağlup olmuştur. Ergün Aybars'ın dediği gibi İstiklâl Mahkemeleri vicdani kanaatlerine göre karar verme yetkisine sahip oldukları için delil aramalarına gerek görülmemiştir. Mahkeme bir inkılâp mahkemesi olduğu için kararları temyiz edilememiş ve hemen uygulanmıştır. Bu sebeple İstiklal Mahkemesi hukuk ilkelerine göre değil, İnkılâp ilkelerine göre çalışmışlardır. İstiklal Mahkemeleri adil değil miydi? Sorusuna cevap veren Kandemir de; İstiklal Mahkemelerini adil olmamakla ve peşin karar vermekle suçlamıştır.

Normal bir devirde vicdani kanaate göre değil hukuk ilkelerine göre araştırma yaparak çalışan normal bir mahkemede Dr. Nazım Bey'in suçlu bulunması ve böyle bir cezaya çarptırılması mümkün değildir. Mahkemede Dr. Nazım Bey'in ifadelerine dikkat edilmediği gibi mahkeme reisi indi ve şahsi davranarak ikinci ifadesinden sonra büyük itina ile kaleme aldığı savunmasını bile dinlememiştir. Kendisine yapılan suçlamaları tek tek açıklayarak reddetmiştir. Fakat Mahkeme; kararı Dr. Nazım Bey'i yargılamadan önce peşin olarak vermiş olacak ki, O'nun açıklamaları hiç bir fayda sağlamamıştır. Dr. Nazım Bey suikast konusundan habersiz ve bu olayda suçsuzdur. Nasıl ki Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Refet ve Cafer Tayyar Beyler İzmir Suikastinden fersah fersah uzak iseler; Dr. Nazım Bey de bu kadar uzaktır. Cemal Kutay'ın ifadesine göre; Dr. Nazım Bey'in idam kararı üzerine Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım hüngür hüngür ağlamış ve biz ne yaptık, bizden iyilikten başka ne gördüler demiştir. Kendisi de idam hükmü karşısında suikast konusunda, "Ben mi, benim böyle bir şeye teşebbüs etmiyeceğimi Gazi söylesin."der. Suikastte teşebbüs edilebileceğine Dr. Nazım Bey katiyyen inanamaz. Hüküm kendisine tebliğ edilip, sehpaya götürülürken va-

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

vasiyet olarak bıraktığı mektubunda suçsuz olduğunu yazmış ve ip boynuna geçirilirken de benim bunda günahım yoktur, ben masumum demekten kendini alamamıştır.

Tarihi belgelerin muhtevasından ve araştırmamızın sonucundan Dr. Nazım Bey'in Atatürk'e saygıda kusur etmediği ve şiddetle inkılâp taraftarı olduğu kanaatine varmış bulunuyoruz. Çünkü Dr. Nazım Bey'in savunduğu düşünceleri Türk İnkılâbıyla gerçekleştirmiştir. Kendisi dört defa yurda dönmek için teşebbüs ettiği halde Atatürk'ten müsadesiz memlekete girmek istememiştir. Batum'a Enver Paşa ile geldiklerinde yurda girmek için bir engel yoktu. Fakat O milli mücadeleye zararımız olabilir endişesiyle buna teşebbüs etmemiş ve milli mücadeleyi yurt dışında müdafaa etmiştir. İngilizlerin "Enverist-Kemalist" başlıklı makalesine yazdırdığı cevapta ittihatçıların Atatürk'ün emrinde olduğunu ve Atatürk'ün müsaadesi olmadan hiç bir şey yapamayacaklarını söylemiştir. Yine Atatürk'ün generalliğe terfiinde elinden gelen bütün çaba ve gayretlerini yapmıştır. Atatürk'e yazdığı mektuplarında milli mücadele aleyhine olan dış dünya ile ilgili haberleri rapor halinde sunmuş ve saygılarını ifade eden kelimeler kullanmıştır. Buna göre Dr. Nazım Bey'in Atatürk'ün aleyhinde faaliyette bulunduğunu söylemek ona haksızlık olur. Dr. Nazım Bey hayatı boyunca Berlin'de yapılan toplantıda çok anlamlı ve çok samimi bir ifade ile konuşan Talat Paşa'nın "II. Meşrutiyet nasıl bir Enver doğurdu ise Kuvay-ı Milliye de bu memlekete Mustafa Kemal'i bağışlamıştır. Memleketi kurtarmak için bu zat bayrak açma şerefini kazanmıştır. Bizce arzu edilen ve önemli olan memleketin kurtulmasıdır, falan zatın değil. Bize düşen vazife Mustafa Kemal'e hadim ve müzahir olmaktır. Kendisi arzu buyurursa koşar hizmetine gideriz. Fakat kendisine rakip olmak haşa hatırımızdan bile geçmemelidir. O'nun müsadesi olmadan memleket dahiline girmek meselesini ne de böyle programları düşünecek değiliz." sözlerine sadık kalmış ve bunu asla ihlal etmemiştir. Enver Paşa'nın isyanı üzerine Buhara'dan çok ağır şartlar altında Moskova'ya gelmiş ve orda bulunanları Atatürk'ün lehine yönlendirmiş, Enver Paşa hakkında Moskova elçisi Ali Fuat Paşa'ya gerekli bilgileri vermiştir.

Suçsuz olarak idam cezasına çarptırılan Dr. Nazım Bey

belki de önceki hatalarının kefaretini ödemiştir. II. Meşrutiyet öncesini zulüm ve istibdatla suçlarken kendileri iktidara geldiklerinde meşrutiyet öncesi zulüm ve istibdadın çok daha ilerisine geçmişler ve iktidar olduklarında devleti iyi idare edememişlerdir. Bir Türk hükümdarını hal etmek için azınlıklarla işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir. Kendisinin haşin ve inatçı olması; her yerde pervasızca konuşması hem şahsına ve hem de devlete zarar getirmiştir. Hatalarını yurt dışına çıktıkları zaman anlamış fakat fayda vermemiş, yurda döndüğü zaman da şüpheleri üzerine çekmiştir. Kendisi inkılâp için çalışırken, şüphe üzerine inkılapçı dostlarının ağır cezasına mahkum olmuştur. Daha doğrusu dış mücadelelerde her zaman galip olan Dr. Nazım Bey, iç çekişmelerde mağlup olmuş ve en yakın dava arkadaşları tarafından idam sehpasına götürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülhamit'in Hatıra Defteri. Sadeleştiren İsmail Bozdağ, İstanbul, 1975.

Ağaoğlu Samet, Babamın Arkadaşları. İstanbul: Nebioğlu Yayınları.

Ahmet Niyazi. Hatırat-ı Niyazi. İstanbul, 1326.

Ahmet Refik. Inkilâbı-Azim. İstanbul, 1326

Akşin, Sina. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul,1987.

Ali Cevat Bey. İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Vakası. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985.

Ankara İkinci İstiklâl Mahkemesi Karar Defteri: T.B.M.M. Arşivi. Dosya No:1:167. 25.3.1341-6.1.1926, Esas No:69, Karar No: 111.

Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtnamesi. Doktor Nazım Bey'in Birinci Defteri. T.B.M.M. Arşivi Dosya No: 239-31, Defter No:1-8.

Atay, Falih Rıfkı, "İddianame" Hakimiyet-i Milliye Gazetesi 3 Ağustos 1926, s.182.

Atatürk Ansiklopedisi, N. Maddesi.

Atilhan, Cevat Rifat, İttihat ve Terakkinin Suikastleri. İstanbul: 1971.

Aybars, Ergün. İstiklâl Mahkemeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya. Enver Paşa, İstanbul,1985.

Bayar, Celal. Bende Yazdım. İstanbul 1982.

Bayur, Yusuf Hikmet. Türk İnkılâp Tarihi, Türk Tarih Kurumu. Ankara, 1983.

Beyatlı, Yahya Kemal. Siyasi ve Edebi Portreler. İstanbul,1968.

Belen, Fahri. Türk Kurtuluş Savaşı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Bleda, Mithat Şükrü. İmparatorluğun Çöküşü. İstanbul,1986.

Çakıcı Mehmet Efe. Gerçek Hayat Hikayesi. İstanbul, 1973.

"Cavit Beyin Hatıraları". Yakın Tarihimiz. 23 Ağustos 1962, Cilt:2, Sayı:25.

"Cavit Beyin Eşine Yazdığı Mektuplar." Yakın Tarihimiz. 3 Mayıs 1962. Cilt:1, Sayı:10.

"Cavit Bey'in Sorgusu" Yakın Tarihimiz. 26 Temmuz 1962, Cilt: 2, Sayı:22.

"Cavit Bey'in Son Saati" Yakın Tarihimiz. 9 Ağustos 1962. Cilt:2, Sayı:24.

Cebesoy, Ali Fuat. Siyasi Hatıralar. İstanbul, 1960.

Cemal Paşa, Hatıralar, Düzenleyen: Behçet Cemal, Istanbul, 1977.

Çaydar, Tevfik. Talat Paşa. Dost Kitabevi Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 1984.

Deny, Jean. Souvenirs Gazi Mustafa Kemal Pacha. Paris, 1927.

Danişmend, İsmail Hami. 31 Mart Vakası, İstanbul, 1974.

Duru, Kazım Hami. İttihat ve Terakki Hatıraları. İstanbul, 1957.

Erman, Azmi Nihat. İzmir Suikasti ve İstiklal Mahkemeleri. İstanbul, 1971.

Eroğlu, Hamza. Türk İnkilâp Tarihi. İstanbul, 1982.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi. 14 Temmuz 1926.
3 Ağustos 1926.
9 Ağustos 1926.
16 Ağustos 1926.
17 Ağustos 1926.
18 Ağustos 1926.
19 Ağustos 1926.
20 Ağustos 1926.
26 Ağustos 1926.
27 Ağustos 1926.

Halkadoğru Dergisi. 11 Nisan 1329 - 3 Nisan 1330 Sayı:1-52.

Hanioğlu, M. Şükrü. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Jön Türkler(1889-1902), İstanbul, 1985.

İnönü, İsmet. Hatıralarım. İstanbul, 1969.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1906-1907 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri. İstanbul Belediye Kütüphanesi. Yazma No:45.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin 15 Teşrin-i Sâni 1907-28 Mart 1908 Senelerine Ait Muhaberatın Kopya Defteri, Ankara Türk Tarih Kütüphanesi, Yazma No: 130.

Kandemir, Feridun. İzmir Suikastinin İç Yüzü. İstanbul, 1955.

Karabekir, Kazım. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909. İstanbul, 1982.

Karadoğan, İsmet. "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürmüştür. Yakın Tarihimiz, 7 Haziran 1962. Sayı:15.

Kılıç Ali. İstiklal Mahkemesi Hatıraları. İstanbul, 1955.

Kinross Lord. Atatürk. Tercüme: Necdet Sander. İstanbul,1955.

Koloğlu, Orhan. Abdülhamit Gerçeği. Gür Yayınları. İstanbul, 1987.

Kuran, Ahmet Bedevi. İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki. İstanbul, 1948.

Kuşcubaşı, Eşref. Doktor Nazım Bey'le İlgili Notlar. Cemal Kutay'ın Özel Arşivi.

Kutay, Cemal. Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları. İstanbul,1984.

Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular, Istanbul,1956.

Türk İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, İstanbul.

Landor, Jacob M. Pan-Türkism In Turkey. London, 1981.

Levis, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1984.

Mandelstan, Andrea. Le Sort De L'Empire Ottoman, Paris, 1970.

Mardin, Şerif. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İst. 1983.

Menteşe, Halil. Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul, 1986.

Meşveret Gazetesi. 25 Recep 1313.
10 Şaban 1313.

Meydan Larousse Ansiklopedisi. N Maddesi.

Milliyet Gazetesi. 18 Haziran 1926.
9 Ağustos 1926.
27 Ağustos 1926.

Müftüoğlu, Mustafa. Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler. İstanbul, 1973.

Nur, Rıza. Hayat ve Hatıratım. İstanbul, 1968.

Okyar, Fethi. Üç Devirde Bir Adam. İstanbul, 1980.

Öke, M. Kemal. Ermeni Meselesi, İstanbul, 1986.

Rıza Tahsin. Mırat-ı Mekatib-i Tıbbıye. İstanbul, 1328.

Sertel, Zekeriya. Hatırladıklarım. İstanbul, 1977.

Şakir, Ziya. Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat, Enver ve Cemal Paşalar. İstanbul, 1943.

Takvimli Gazete, 6 Eylül 1912.

Takvim-i Vekayı. 21 Temmuz 1324.
31 Temmuz 1334.
3 Ağustos 1334.
14 Ekim 1334.
3 Ekim 1332.

Tan Gazetesi, 8 Teşrin-i Evvel 1918.

Tanin Gazetesi. 16 Temmuz 1918.
19 Temmuz 1918.
25 Temmuz 1918.

Tansu, Semih Nafiz. İttihat ve Terakki İçinde Dönenler. Anlatan: Galip Vardar, İstanbul, 1960.

Tahir, Kemal. Kurt Kanunu. Tekin Yayınevi. Üçüncü baskı. İstanbul.

Tansu, Semih Nafiz. Madalyonun Tersi. İstanbul. 1970.

Temo, İbrahim. İttihat ve Terakki Anıları. İstanbul, 1987.

Topay, Asaf. Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler, İstanbul.

Türkgeldi Ali Fuat. Görüp İşittiklerim. Ankara, 1984.

Türk Ansiklopedisi. Nazım Bey Maddesi.

Türkiye ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler. İstanbul, 1986.

———. Türkiye'de Siyasi Partiler. 1859-1952. İstanbul,1952.

T.B.M.M. Arşivi. Dosya No: 239-31. Defter No: 8,9,11.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. "Meşrutiyetin İlanı" Belleten. Ocak, 1956.

Yakın Tarihimiz, Cilt:4, Sayı:49.

Yalçın, Hüseyin Cahit. Siyasi Anılar. İşbankası Yayınları, İstanbul, 1976.

Yeni Türk Ansiklopedisi. Nazım Bey Maddesi.

Yöntem, Ali Canip, "Hizb-i Cedid" Yakın Tarihimiz. 16 Ağustos 1962. Cilt:2, Sayı:25.

Zürcher, E.J. The Unionist Faktor. Leiden, 1953.

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi